

**ÓZBEKISTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA
ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW MINISTRIGI**

**BERDAQ ATÍNDAG'Í QARAQALPAQ MÁMLEKETLIK
UNIVERSITETI**

FINANS BAZARI

Joqarı oqıw orınları bakalavriat tálim bag‘darı studentleri ushın oqıw
qollanba

Nókis-2017

«Finans bazari». Oqıw qollanba.

Avtorlar: Madreymov A.O. , Xalmuratov Q.P. , Juzbaev A.O.

Бул оқыў қолланбада Финанс базары хэм оны оның әмелге асырыўшы инструменлери болған баҳалы қағазлардың хәр бир түрлерине кең көлемде анықлама берип өтилген. Соның менен бирге финанс базарын кураўшы элементлер, олардың хызмет көрсетиў тәртиби хам нормаларына тоқтап өтилип, финанс базарының миллий экономикамыздағы тутқан орны ҳаққында ёзилган. Оқыў қолланба “Финанс” хэм “Бухгалтериялық есап хэм аудит” бакалавриат тәлим бағдарларында оқыйтуғын жокары оқыў орынлары студентлери ушын мөлшерленген.

* * * * *

Мазкур ўқув қолланмада молия бозори ва унинг амалга оширувчи инструменлери бўлган қимматли қоғозларнинг ҳар бир турларига кең кўламда тушунча берилган. Шунингдек молия бозорини тузувчи элементлар, уларнинг хизмат курсатиш тартиби ва нормаларига тухтаб ўтилиб ва молия бозорининг миллий иқтисодиётимиздаги тутган ўрни ҳақида ёзилган.

Ўқув қўлланма “Молия” ва “Бухгалтерия ҳисоби ва аудит” бакалавриат таълим йўналишларида уқийдиган олий таълим ўринлари талабалари учун мўлжалланган

* * * * *

В этом учебной пособии широко дали понятие на финансовой рынок и на выполняющие его инструменты, такие как ценные бумаги. А так же показано элементы составляющие финансовый рынок, их нормы и правила оказания услуги и о важности финансового рынка в национальной экономике. Учебное пособие назначается для учащихся в ВУЗах, направлении бакалавриата специальности «Финансы» и «Бухгалтерский учет и аудит».

* * * * *

In this teaching aid is broadly given notion on financial market and on executing its instruments such as negotiable papers. But in the same way is shown elements of forming financial market, their rates and rules of rendering facilities and importance of financial market in national economy. The teaching aid is fixed for the learners of Higher Educational Establishments, in specialty "Finance" and "Accounting and audit".

Pikir bildiriwshiler:

B.Seilbekov.

Z.Baymuratova.

TashMAU Nəkis filialы docenti e.i.k

QMU «Finans» kafedrası docenti, e.i.k.

Kirisiw

Ózbekstan Respublikasında alıp barılıp atırǵan keń kólemli reformalar mámleketimizde sociallıq bag‘darlang‘an bazar ekonomikasına tiykarlang‘an demokratiyalıq jámiyet qurıwǵa qaratılǵan bolıp, olardıń tiykarǵı nátiyjelerinen biri jedellik penen rawajlanıp atırǵan milliy finans bazarı esaplanadı.

Prezidentimiz SH.M.Mirziyoev Ózbekstan Respublikasını rawajlandırıwdıń milliy dástúri háreketler strategiyasında -«Qamsızlandırıw, lizing hám basqa da finanslıq xızmetlerdiń kólemin olardıń jańa túrlerin engiziw hám olardıń sapasını asırıw esabınan keńeytiw, sonday aq kapitaldı tartıw hámde kárxana, finanslıq institutlar hám xalıqtıń erkin resursların jaylastırıwdag‘ı arnawlı derek sıpatında fond bazarın rawajlandırıw» baslı wazıypalardan ekenligin atap kórsetti.

Milliy finans bazarınıń ekonomikamızda áhmiyeti tómendegi mashqalalardıń nátiyjeli sheshimine erisiw zárurliginen kelip shıǵadı: investiciyalardı tartıw, islep shıǵarıwdı modernizaciyalaw, turaqlı industrial hám ekonomikalıq ósiwdi támiynlew. Bul mashqalalardıń nátiyjeli sheshimi finans bazarınıń básekige shıdamlıǵı hám qawipsizligi, turaqlılıǵı hám likvidligi, investorlar ushın qolaylılıǵı hám risksizlik dárejesin támiynlew menen baylanıslı. Bunda túrli sırtqı hám fundamental ishki faktorlar tásin esapqa alıw áhmiyetli esaplanadı. Bar bolǵan faktorlar ishinde barlıq waqıt itibarda bolǵan tájiriyebeli kadrlar faktori esaplanadı. Sebebi « Tek g‘ana tájiriyebeli kadrlar finans bazarı qatnasıqların sheshe aladı» degen pikir bárqulla áhmiyetli bolıp qalmaqta.

«Finans bazarı» pánin úyreniwden maqset bolajaq qanıygelerdi finans bazarı tarawı boyınsha ózi hám jámiyet ushın paydalı bolǵan teoriyalıq hám ámeliy tájiriyebeles, nızamlar, procesler, qurallar mazmunın tusınıp biliwge, olardı tereń úyreniwge, analiz qılıp pikir júritiw hám juwmaq shıǵara alıwǵa, qarar qabıl qılıwǵa, keleshektegi ámeliy jumıslarında nátiyjeli qollaw kónlikpelerin payda etiwden ibarat.

Oqıw qollanba materialları dúnya tájiriyebesine tiykarlanıp logikalıq izbe izlikte jazılǵan. Bul materiallar úyrenilip atırǵan pán tiykarların keń jarıtıp bergen halda oqıwshınıń finans bazarı hám bahalı qag‘azlar menen islewdiń teoriyalıq hám

ámeliy tiykarların iyelewge járdemlesedi. Temalar uqsas pánler menen baylanıslı halda jarıtılǵ'an. Oqıwlıq qollanbanıń tiykarg'ı maqseti finans bazarı haqqındag'ı ulıwma kóz qarasın hám teoriyalıq kónlikpelerin beriwshi materiallardı ashıp kórsetiwge qaratılǵ'an bolıp pán boyınsha oqıw rejesi hám oqıw dástúrine sáykes keledi.

I-Bap. Finans bazarı tiykarları

1.1. Finans bazarı túsini, mazmunı, mánisi, wazıypaları hám funkciyaları

Hár qanday ekonomikalıq xızmet qarjı, pul talap etedi. Óndiris qay jerde bolmasın, bári bir finans júzege keledi.

Sebebi, makroekonomikanıń úsh tiykarg'ı máselesin, yag'nıy ne islep shıg'arıw kerek, qansha islep shıg'arıw kerek, óndiris xızmetinde aling'an nátiyjelerdi qalay bólistiriw kerekligi tek g'ana finans járdeminde sheshiliwi múmkin.

Bul máseleni sheshiwde siyasiy yaki hákimshilik ilajlar járdeminde ámelge asırılsa, gáp buyırıqpazlıqqa tiykarlang'an yaki rejeli ekonomika haqqında bolıp atır. Biz bolsa erkin ekonomikag'a tiykarlang'an, básekiles baha resurslarınan paydalanıp basqarılıp atırg'an bazar ekonomikası sharayatındag'ı finans bazarın úyrenemiz.

Finans bazarı – tariyxıy jaqtan puldıń payda bolıwı hám finanslıq qatnasıqlardıń ámelge asırılıwı menen payda bolg'an.

Finans bazarı – bul jámiyettegi finans xızmetleri bazarı bolıp, yag'nıy bul finans qarjıların waqtınsha haqı tólep isletiw yaki olardı satıp alıw boyınsha bolg'an qatnasıqlar bolıp tabıladı. Finans bazarı – bul finanslıq aktivlerdiń aldısattı etiwı boyınsha olardıń satıwshılar menen satıp alıwshılar ortasındag'ı ekonomikalıq qatnasıqları bolıp tabıladı.

Finans bazarı milliy hám xalıq aralıq xojalıq sheńberindegi pul qarjıları erkin háreketiniń arnawlı forması bolıp tabıladı.

Finans bazarı - júdá keń túsini bolıp tabıladı. Ol keń mánili hám quramalı ekonomikalıq topardı quraydı, hám de belgili finans mákemeleri arqalı óz-ara tásirinde bolatug'ın múlik iyeleri menen investiciya, qarız alıwshılar ortasındag'ı qatnasıqlardı ańlatadı.

Finans bazarınıń ob'ekti satılutug'ın akciyalar, obligaciyalar, sertifikatlar hám puldıń ózi esaplanadı. Onıń sub'ekti bolsa firmalar, bankler, mámleket, finans institutları hám xalıqtan ibarat bolıp tabıladı.

Házirgi zaman ekonomikası ushın finans bazarı ózine tán “Nerv orayı” esaplanadı, onıń rawajlanıw dárejesine qarap mámleket ekonomikasınıń “awhalı” haqqında

pikir júrgiziw múmkin, sebebi finans bazarına tásir kórsetip, jámiyettin ekonomikalıq aktivligin basqarıw múmkin.

Finans bazarı modelleri

Xalıq aralıq finans institutlarınıń 150 den artıq mámleketlerinde ótkergen izertlewleri nátiyjesinde finans bazarınıń 2 modeli anıqlang'an:

1. Anglo sakson modeli – bul model birjalıq bazar bolıp, bankten tısqarı investorlar hám korporativ akciyalar ústinlikke iye. Bug'an tiykarlanıp:

investiciyalar deregi fond bazarı, akciyalar bahalı qag'azlar bazarınıń eń iri segmenti bolıp esaplanadı;

fond bazarınıń qatnasıwshıları, yag'nıy finans institutları joqarı salmaqqa iye;

múlikshilik forması - kollektiv-jamáátlik investiciyalaw institutları;

bazardıń anıqlıq dárejesi – sheklewler kem.

Bul modeldin eń tiykarg'ı kórsetkishlerinen biri – banklerdin birjadan ajıralıp turıwı bolıp tabıladı, yag'nıy olar bahalı qag'azlar menen kem shug'ıllanadı (bul model AQSH, Ullıbritaniya, Kanada hám basqa mámleketlerge tiyisli).

2.Evropa kontitental (German) modeli. Bul modelge tiykarlanıp:

investiciyalar akciyalar, qarız minnetlemelerin ańlatıwshı instrumentler arqalı ámelge asırıladı;

fond birjalarınıń instrumentleri – bank krediti, obligaciyalar;

bankler tiykarg'ı orındı oynaydı;

– múlikshilik forması – mámleket hám iri koorporativ sistemalardıń úlesiniń ústinligi menen ajıralıp turadı.

Bul model Germaniya, Avstriya, YAponiya ushın xarakterli bolıp tabıladı.

Bul model tiykarında bank bazarı, kredit birlespeleri hám mámleket bahalı qag'azları menen operaciyalarınıń ústinligi áhmiyetli rol oynaydı.

Ózbekistanda finans bazarı modeli aralas (gibrid, kóshpeli) modeline tiyisli bolıp, ózinde eki model elementlerin belgili dárejede birlestiredi.

Ózbekistanda finans bazarında házirshe ya bankler, ya finans institutlarınıń ústinlikleri baqlanbaydı.

Finans bazarı quramına tómendegiler kiredi:

pul bazarı;

bahalı qag‘azlar bazarı;

valyuta bazarı;

investiciya bazarı;

ssuda kapitalı;

qamsızlandırıw bazarı hám t.b.

Finans bazarı – bul bazardıń arnawlı forması bolıp, bul jerde finans resursları, yag‘nıy pul hám daramat keltiriwshi bahalı qag‘azlar aldı-sattısı júzege keledi.

Finans bazarın quramı jag‘ınan bahalı qag‘azlar bazarı hám qarızg‘a beriletug‘ın pul bazarınan ibarat bolatug‘ın desek te qáte bolmaydı.

Qarız pulı kelip shıg‘ıwı jag‘ınan birdey emes. Ol birinshiden, puldı jumsap, daramat tabıwdı gózleydi, bunda pul kaital formasın aladı.

Ekinshiden bolsa, pul jeke mútájliklerdi qanaatlandırıw ushın jumsaladı hám ápiwayı tólem yaki satıp alıw quralın óteydi.

Banklerde, fond birjasında hám aukcionlarda ótkeriletug‘ın finans bazarı tiykarınan qarız pullar bazarı kórinisinde boladı.

Qarız pullar tutınıw tovarların satıp alıw, óziniń jeke jumısın yaki shólkemlestiriw yaki keńeyttiriw (óndiris quralların hám jumısshı kúshin satıp alıw) ushın alınıwı múmkin.

Finans bazarında eki topardan ibarat bolg‘an sub’ektler pul menen qatnas etedi.

Qısqasha bolsa da finans bazarınıń quramın kórip shıg‘ayıq, sebebi, bular haqqındag‘ı tolıq mag‘lıwmatlar ámeliy shınıg‘ıwlar waqtında alasız.

Birinshiden: Pul bazarı – pul iyeleri yaki onı saqlap turıwshılar hám pulg‘a mútáj bolg‘an sub’ektler ortasındag‘ı qatnasıqlardı óz ishine aladı. Pul bazarı mámleket qaznasına tikkeley naq pul túsiwin támiyinleydi hám firma yaki fizikalıq shaxslarg‘a ózleriniń waqtınshalıq bos qarjılarınan daramat alıwına imkan beredi.

Ekinshiden: bahalı qag‘azlar bazarı ol daramat keltiriwshi dividend hám procent keltiriwshi bahalı qag‘azlar aylanısı arasındag‘ı qatnasıqlardı úyreniwshi bazar bolıp tabıladı.

Úshinshiden: Valyuta bazarı – bunda túrli mámleketler valyutası aldı-sattısı boladı. Bul bazarda kárxana, firma, mámleket shólkemleri hám puqaralar qatnasadı. Valyuta bazarı ámeliyatta valyuta menen sawda etiwshi bankler hám valyuta aukcion kórinisinde boladı. Házirgi waqıtta valyuta aylanısları tiykarınan AQSH dollarında hám evroda alıp barıladı.

Tórtinshiden: Investiciya bazarı – payda, dividend yaki daramatlardıń basqa formaların alıw maqsetinde saqlap, awıl xojalıg'ı hám basqa tarawlarg'a, sonday-aq bahalı qag'azlarg'a investiciya qoyıw boyınsha qatnasıqlardı;

Besinshiden: Ssuda kapitalı bazarı - bank tárepinen belgili múddetke beriletug'ın qarız pullar boyınsha qatnasıqlardı;

Altınshıdan: Qamsızlandırıw bazarı - óz mal-múlkin qamsızlandırıw barısındag'ı yuridikalıq hám fizikalıq shaxslar menen qamsızlandırıw shólkemleri ortasındag'ı qatnasıqlardı óz ishine aladı.

Finans bazarında eki topardan ibarat sub'ektler pul menen qatnas jasaydı.

Birinshisi – pul iyeleri yaki onı saqlap turıwshılar. Bug'an xalıq, firma, kompaniya hám mámleketlik shólkemler kiredi.

Ekinshisi – pulg'a mútáj bolg'an sub'ektler bolıp tabıladı. Bug'an da Kuramı jag'ınan xalıq, firma, kompaniya hám mámleketlik shólkemler kiredi.

Hár eki sub'ektler arasında erkin pul aylanısı, yag'nıy onıń aldı-sattı beriliwi finanslıq bazardı bildiredi. Bul bazardag'ı sub'ektler ortasındag'ı qatnasıqlar hár eki tárep ushın paydalı bolg'anda g'ana júzege keledi. Mine usı qatnasıqlardıń ob'ekti pul qarjıları bolıp tabıladı.

Olar óz iyeleri qolında waqtınsha bos turg'an jag'dayda basqalar ushın zárúr boladı. Bul tábiyiy jag'day, sebebi jámiyettegi pul aylanısları, yag'nıy puldıń kelip túsiwi hám sarplanıwı bir waqıtta júz bermeydi.

Máselen, puqaralar keleshekte g'arrılıq waqtında sarplaw ushın belgili mug'darda pul jıynap onı bankte saqlaydı. Tap usı waqıtta fermer xojalıg'ı ushın pul zárúr bolıp qaladı.

Waqtınsha bos turg'an pul fermer xojalıg'ı ushın finans resursın quraydı, og'an iye bolıw ushın ol finans bazarında qatnasıwı zárúr.

Finans bazarı qatnasıwshıları múlik iyesi sıpatında óz baylıg'ın bilgeninshe iyelik ete aladı, sol sebepli olar pul barısında erkin pitimge (kelisim) keledi.

Finans bazarında pulg'a bahalı qag'azlar - obligaciya hám akciyalar satıp alınadı. Veksel hám sertifikat sıyaqlı hújjetler de pul sıyaqlı aylanısta boladı. Olar da finans bazarında aldı-sattı etiledi.

Finans bazarı ámeliyatında kommerciyalıq bankleri, qamsızlandırıw, investiciya, finans kompaniyaları, fond birjaları, aukcionlar arqalı xızmet kórsetedi.

Finans bazarındag'ı operaciyalar arnawlı dáldálshılar, ózine tán dallorlar, dilerler va brokerler firmaları arqalı ámelge asırılıp, hújjetlestiriledi.

Finans bazarı mákemeleri arasında fond birjaları tiykarg'ı orında turadı, sebebi bahalı qag'azlar tiykarınan fond birjaları arqalı satıladı.

Finans bazarı járdeminde finans resursların toqtawsız shólkemlestiriw, olardan nátiyjeli paydalanıw, qarjılaw ámelge asırıladı. Finans bazarı xalıq xojalıg'ında pul qarjıları háreketin qalıplestiredi.

Finans bazar bos pul qarjıların sarplap, olardı finanslıq resurslarg'a aylandıradı. Ol kapitalg'a aylanıp atırg'an puldı xojalıqtıń hár túrli tarawları ortasında erkin kóship júriw, finans resurslarınan erkin hám aqılǵ'a muwapıq paydalanıwdı támiyinleydi. Ásirese, bul novaciyada, islep shıǵ'ardıń quramın qayta qurıwda qolaylı keledi.

Áhmiyetlisi sol, ol xalıqtıń qolındag'ı óli, háreketsiz puldı janlı, daramat keltiriwshi pulg'a aylantıradı.

Finans bazarı arqalı finanslıq qatnasıqlar demokratiyalasadı, xojalıqtı qarjılandırıwda xalıqtıń pulı qatnasadı, xalıq óz pulınan daramat tabadı.

Puldıń kapital sıpatında óndiriske jumsalıwı ekonomikalıq potencialdı kúsheytedi, ilim-texnikanıń rawajlanıwın jedellestiredi hám usınıń tiykarında xalıqtıń abadanlıg'ın arttırıwǵa xızmet etedi.

Finans bazarı qarjı resursların óndiristiń talabına qarap, túrli kárxanalar, tarawlar hám tarmaqlar ortasında bólistiredi, olar kerekli jerge barıp, ekonomikalıq rawajlanıwdı támiyinleydi.

Máselen, elektronika buyımlarına talap artsa, olar jaqsı satılıp payda kóp alınadı, elektronika kárxanaları akciyaları iyeleri basqalarg'a qarag'anda kóbirek dividend

aladı. Nátiyjede, olar qolındag'ı akciyalardıń bazarı boladı, akciyalar kóplep satıladı, túsken pul kapital sıpatında usı tarawg'a tiyisli boladı.

Usınıń tiykarında elektronika tarawı tez ósip, ekonomikada alg'a ilgerilew júz beredi. Bunda kárxana, firma yaki kompaniya finansı da bekkemlenedi. Házirgi kúnde de bul jag'day Ózbekistanda avtomobil sog'ıwshılıqtıń mısasında anıq kóriwimiz múmkin.

Andijan welayatınıń Asaka rayonında iske túsirilgen rayonında iske túsirilgen hám tez pát penen rawajlanıp atırǵan “uzDEU” zavodı Respublika ushın qansha qosımsha qarjılardı tabıwg'a, Andijan welayatınıń infrastrukturasınıń rawajlanıp baratırǵan hám memiz xabardarmız.

Ulıwma jámiyetlik mıtájlikler, tiykarınan, mámleket jolı menen qanaatlandırılátug'ınlıg'ı bizge bedgili.

Bulardıń qatarına qorshag'an ortalıqtı qorg'aw, qorg'anıw, jámiyetlik tártipti saqlaw, bir qatar materiallıq emes tarawlardı pul menen támiyinlew, xalıqtıń kem támiyinlengen qatlamların bag'ıw hám basqalar kiredi.

Mámleket óziniń qolındag'ı finans resurslarınan paydalanıp, byudjetti qarjılandırıw, dataciya beriw, salıqlardan azat etiw yaki jeńillikler beriw arqalı ekonomikalıq rawajlanıwg'a tásir kórsetedi.

Finanstıń ekonomikag'a tási bir qatar finans quralları járdeminde boladı, olar birgelikte finans mexanizmin dúzedi. Finans mexanizmi finanslıq qatnasıqlardıń ámelde ulıwmalastırıwdıń forması, usılı bolıp tabıladı. Bul haqqında “Finans” pánin úyreniw procesinde tolıq mag'lıwmat alasız.

Finans bazarın qalıplestiriw – waqıt jag'ınan bir neshe joldı óz ishine alg'an og'ada quramalı process.

Finans bazarın qálegen jol menen, óziniń nızamları tiykarında áste-aqırın qalıplestirse boladı.

Bunda múlikshilik formalarınıń hár túrliligi, qatań pul-kredit siyosatı, erkin bahalar hám jetiliske bazar ekonomikasınıń basqa komponentleri finans bazarınıń real islewi ushın zárúrli shárt-sharayat jaratıw kerek.

Bul process Ózbekistanda siyasiy g'árezsizlik qolg'a kirgizilgennen keyin baslandı. Házirgi kúnde Ózbekistanda finans bazarınıń shólkemlestiriwshilik strukturalarınıń bar ekenligi mámlekettiń social-ekonomikalıq rawajlanıwına sezilerli dárejede tásir kórsetip kelmekte.

1.2. Finans bazarı hám bahalı qag'azlar bazarınıń bazar ekonomikasındag'ı roli hám ornı.

Ózbekistan Respublikası da bazar ekonomikası jolında basqışpa-basqış anıq qádem taslap atırǵ'an eken, jámiyettiń barlıq tarawlarında túpkilikli reformalar alıp barmaqta.

Túpkilikli ekonomikalıq reformalar tolıq nátiyje bere almaydı, eger de mámlekette nátiyjeli finans bazarı ámel etpese. Sebebi, tek finans bazarı ekonomikag'a investiciya resursların alıp keliwi múmkin.

Respublikamızda alıp barılıp atırǵ'an ekonomikalıq ózgerisler ushın byudjet qarjıları da, xalıq qolındag'ı investiciyalar da azlıq etedi. Bunıń ushın kóp mug'dardag'ı investiciyalar kerek. Investiciyalardı bolsa finans bazarı hám bahalı qag'azlar bazarı arqalı alıp keliw múmkin. Sonıń ushın da, mámlekettiń ekonomikalıq rawajlanıwında finans bazarı hám bahalı qag'azlardıń roli og'ada úlken bolıp tabıladı.

Makroekonomikalıq ósiw ushın da, ekonomikalıq rawajlanıw ushın da investiciya resursları zárúr. Bul resurslar óndiristiń barlıq faktorların rawajlandırıw ushın, yag'ny óndiris quralların hám jumısshı kúshin keńeyttirilgen tákirar islep shıǵ'arıw ushın qollanıladı.

Finans bazarı hám bahalı qag'azlar jamǵ'armaların tarmaqlar ortasında bólistiriwge, investordan tutınıwshı qolına ótiwge xızmet etedi hám sol arqalı kapitaldı bir túrden ekinshi túrge (tovar, ónimli kapital, pul) aylanıwınıń tezlesiwine alıp keledi.

Jámiyette ekonomikalıq ósiwdi támiyinlew ushın bir qatar faktorlar tásinin arttırıw kerek.

Bular:

bazardıń daramatlılıq dárejesi;

salıq siyasatı;

kútilip atırǵ'an daramattı alıwda qáwip (risk)ti páseyttiriw yaki aldın alıw;

bazardı strukturalıq hám funkcionallıq shgólkemlestiriwdi basqarıp barıw;

investorlardıń huqıqların hám máplerin qorg'aw;

bazardı hám onıń qatnasıwshıların jasırın kúshlerden (mafiyadan) qorg'ay biliw bolıp tabıladı.

Bahalı qag'azlar bazarı bank-kredit sistemasın toltırıp g'ana qalmay onıń menen qatnasta boladı. Kommerciyalıq bankleri, ádette, bir jıldan artıq múddetke kredit bere almaydı.

Bahalı qag'azlar bazarı bolsa sırt el korporaciya ushın pul qarjıların hár qanday múddetke beriw menen birge bank krediti boyınsha qolaylı shártler menen birge islesiw imkannı beredi.

Bahalı qag'azlar bazarı hár qanday bazar sıyaqlı sawda-satlıq isleri boyınsha ekonomikalıq qatnasıqlar sistemasın qalıplestiredi, onda talaplar hám usınıslar dus keledi. Talaptı, investiciyaların pul menen támiyinlew ushın ózleriniń daramatları jetispeytug'ın kárxanalar, korporaciyalar hám mámleket júzege keledi.

Biznes hám húkimet, ádette, bahalı qag'azlar bazasında taza qarız alıwshılar (qarız beriwge qarag'anda kóbirek qarız aladı) sıpatında kórinedi. Xalıq, ásirese jeke isbilermenlerdiń bolsa hár túrli sebeplerge baylanlı daramatları kúndelikli qárejetlerine salıstırǵ'anda artıq boladı. Sonıń ushın bahalı qag'azlar bazarınıń tiykarg'ı wazıypası amanatlardıń hár eki tárepti de qanaatlandıratug'ın bahada ilajı barınsha tolıq tez investiciyag'a aylandırıwdı támiyinlew bolıp tabıladı.

YAg'nıy, sonı aytıp ótiw kerek, bahalı qag'azlar tovardıń eń quramalı túrлерinen biri bolıp sanaladı, sonıń ushın da bahalı qag'azlar bazarı xızmet kórsetiw bazarınıń professional qatnasıwshıları - brokerler, dilerler, investiciya kompaniyaları, investiciya fondları hám bankler tárepinen ámelge asırıladı.

Bahalı qag'azlardı aylanısqa shıǵ'arıw kárxana hám shólkemler ushın og'ada áhmiyetli bolıp tabıladı. Olarg'a óndiris hám materiallıq-texnika bazasın rawajlandırıw ushın bank ssudalarınan paydalanbay turıp pul resurslarınan qollanıw imkannı beredi, sebebi turaqlı bolmag'an ekonomika hám puldıń

qádirsizleniwi sharayatında bankler qısqa múddetli kreditler beriwdi abzal kóredi. Bahalı qag‘azlar xalıq ushın úlken áhmiyetke iye, olar pulların qolda uslap turmastan, bahalı qag‘azlar alıp, olarg‘ iyelik etiw jolı menen óziniń jamg‘armaları esabınan daramat aladı hám kárxanalardı basqarıwda qatnasadı.

Bahalı qag‘azlar hár túrli sub‘ektler tárepinen shıg‘arılıwı múmkin. Ádette, bahalı qag‘azlar mámleket tárepinen, jeke sektorlar tárepinen hám sırt el sub‘ektleri tárepinen shıg‘arılıwı múmkin.

Barlıq bahalı qag‘azlardı shártli túrde mámleketlik, jeke hám xalıq aralıq qag‘azlarg‘a ajıratıw múmkin.

Mámleketlik bahalı qag‘azları oraylıq húkimet, orınlardag‘ı hákimiyat organları, ayırıqsha g‘árezsiz mámleketlik shólkemleri tárepinen, sonıń menen birge mámleket qollap-quwatlap atırǵan kárxanalar tárepinen shıg‘arılıwı múmkin. Jeke sektor tárepinen shıg‘arılıp atırǵan bahalı qag‘azlar quramında hár qıylı mámleketlik emes óndiris kárxanaları, kommerciyalıq bankleri, investiciya bankleri, investiciyalıq fondlar hám basqalardıń bahalı qag‘azları ayırıqsha orın tutadı. Xalıq aralıq bahalı qag‘azlar sırt el sub‘ektleri tárepinen shıg‘arıladı hám olardıń qunı esaplanatug‘ın valyuta hám emitentleri boyınsha bólinedi.

Bahalı qag‘azlar bazar qurallarınıń ekonomikalıq tábiyatınan kelip shıǵıp, olardı múlikke iyelik etiw qatnasıqların ańlatıwshı bahalı qag‘azlarg‘a, kredit qatnasıqların bildiriwshı bahalı qag‘azlarg‘a hám erkin fond bazarınıń bahalı qag‘azlarına ajıratıw múmkin.

Múlikke iyelik qatnasıqların bildiriwshı bahalı qag‘azlar akciyalar bolıp tabıladı. Qarız minnetlemeleriniń hár túrli formaların ańlatıwshı bahalı qag‘azlarg‘a obligaciyalar, kárxana hám bank vekselleri, g‘áziyne vekselleri, depozit hám jamg‘arma sertifikatları hám basqa kredit qatnasıqların ańlatıwshı bahalı qag‘azlar kiredi.

Fond bazarınıń erkin qural sıpatında aylanatug‘ın obligaciyaga banktiń arnawlı bahalı qag‘azları kiredi. Bul bahalı qag‘azlardıń hár birine keyingi temalarda tolıq sıpatlama.

Bizim elimizde bahalı qag'azlar bazarı endi g'ana qalıplesip barmaqta. Waqtı kelgende sonı aytıp ótiw kerek, kóplegen tarmaqlar hám kárxanalar házirgi kúnde sanaattı rawajlandırıw, tólew imkaniyatın tiklewge, úskenelerdi zaman talabına say jańalawg'a, investiciya qarjılarına mıtáj, sonın ushın da olarg'a investiciya qarjıları, ásirese, sırt el investiciyasın tartıw ushın, kárxana hám tarmaqlar bahalı qag'azlar bazarınan, onın daldalshılarınan paydalanıwdı úyreniw zárúr.

Bahalı qag'azlarg'a iyelik etiw hám olar menen sawda-satlıq etiwde qatnasıw, xalıqtın daramatların kóbeyttiredi, onın materiallıq abadansılıg'ın arttırıwǵa járdem beredi, sonday-aq jámiyettin tiykarg'ı háreketleniwshi kúshi bolg'an insannın iskerligin aktivlestiredi. Bahalı qag'azlar bazarı, bazar ekonomikasının negizi esaplang'an múlikshiliknin qalıplesiwine járdemlesedi.

1.3. Bahalı qag'azlar bazarında professional xızmetlerdi ámelge asırıwshi investiciya institutları:

a) investiciya daldalshısı (brokeri, dileri)

Bahalı qag'azlar bazarında daldalshılıqtı investiciya daldalshıları ámelge asıradı. Olar brokerlik (dilerlik) wazıypasın atqaradı. Brokerler bahalı qag'azlar aldı-sattısında óz klientleriniń agentı bolıp xızmet kórsetedi. Broker óz klienti menen dúzilgen komissiya shártnaması tiykarında onın bahalı qag'azların jańa investorga satıw ushın qabıl etip aladı yaqı investor (klient) ushın onın tapsırmasına muwapıq (tapsırma shártnamag'a tiykarlanıp) bahalı qag'azların sata aladı. YUridikalıq yaqı fizikalıq shaxs finanslıq broker bolıwı múmkin.

Komissiya shártnaması dúzilgende bahalı qag'azlardın aldı-sattısı broker atınan ámelge asırıladı. Tapsırma shártnaması dúzilgende bolsa klient atınan ámelge asırıladı. Bunda bahalı qag'azlar brokerdiki bolmag'anlıg'ı sebepli olardıń nátiyjesin broker óziniń buxgalterlik balansında esapqa almaydı, yag'ny balanstı tısqarı esapta saqlaydı.

Brokerlik xızmeti ushın investiciya daldalshısına shártnama summasınan procent esabında haqı tólenedi.

Dáldálshı bolıw brokerlik uyımı (kontora)nıń kapitalı mámleketlik normativ hújjetleri tárepinen belgilengen mug‘dardan kem bolmaslıg‘ı lazım.

Investiciya dáldálshısı óz qarjıları esabınan dilerlikxızmetin de júrgiziw múmkin. Belgili bir bahalı qag‘azlardı satıp alıw hám satıw bahaların ashıq járiyalaw hám de usı bahalı qag‘azlardı járiyalang‘an bahaları boyınsha satıp alıw hám satıw minnetlemesin alıw jolı menen óz atınan hám óziniń esabınan bahalı qag‘azlarg‘a tiyisli aldı-sattı shártnamaların dúziw dilerlik xızmeti bolıp esaplanadı.

broker, diler xızmeti

Broker (birja makleri, komissioner, kurte stok-broker)- bul bahalı qag‘azlar aldı-sattısı óz klientiniń tapsırmasına muwapıq hám klienttiń esabınan atqarıwshı professional. Brokerdiń xızmet haqı kurtaj dep atalıp, onıń mug‘darı aldı-sattı shártnama summasına salıstırmalı procent esabında ańlatıladı. Bahalı qag‘azlar bazarında broker wazıypasın investiciya dáldálshısı (finanslıq broker) atqaradı.

Diler bahalı qag‘azlardı ózi ushın óz esabınan satıp aladı. Onıń maqseti daramat alıw ushın satıp alg‘an bahalı qag‘azlardı joqarıraq bahada qayta satıw. Diler wazıypasın investiciya kompaniyası atqaradı.

Treyder bul fond birjasınıń sawda zalında brokerlik firmasınıń wákili sıpatında xızmet kórsetedi. Firma atınan satıw hám satıp alıw ushın buyırtpa qabıl etedi.

Bunnan bılay reestrshiler wazıypasın depozitariyer atdı. Emitenttiń akcioneri yaki emitenttiń akciyaların qadag‘alawshı yuridikalıq shaxslar reestrlik xızmetin atqarıwı múmkin emes. Akcionerler reestrin belgilengen tártipte investiciya mákemeleri hám emitentler júrgiziwleri múmkin.

Reestrshiler xızmetine tómendegiler kiredi:

akcionerler reestrin júrgiziw sistemasın dúziwshi mag‘lıwmatlardı toplaw;

mag‘lıwmatlardı dizimge alıw;

mag‘lıwmatlardı tártiplew hám beriw.

b) investiciya másláhátshisi

Bahalı qag‘azlardı shıg‘arıw, jaylastırıw, olardıń aylanıs máseleleri, bahalı qag‘azlar bazarı hám onıń qatnasıwshıları jag‘dayın analizlew hám de keleshegin belgilew boyınsha másláhát xızmetlerin kórsetiwshi, sonday-aq bahalı qag‘azlar

bazarı qánigelerin qayta tayarlawdı ámelge asırıwshı yuridikalıq shaxs investiciya másláhátshisi bolıp tabıladı.

Yuridikalıq hám fizikalıq shaxs investiciya másláhátshisi bolıwı múmkin. Olar tómendegi xızmet túrlerin atqaradı:

bahalı qag‘azlar bazarın hám onıń qatnasıwshıların analizlew hám keleshegin anıqlaw;

finanslıq quralların (finanslıq minnetlemelerin) ekspertiza etiw;

bahalı qag‘azlar shıg‘arıw, olardı jaylastırıw hám aylanısqa kirgiziw;

qánigelerdi qayta tayarlaw;

yuridikalıq hám fizikalıq shaxslar investiciya sistemasın ámelge asırıw;

huqıqıy máseleler boyınsha másláhátler beriw;

bahalı qag‘azlardıń fond birjası sawdalarına kirgiziliwin shólkemlestiriw hám ámelge asırıw;

bahalı qag‘azlar menen baylanıslı ámellerdi orınlaw boyınsha metodikalıq hám normativ hújjetlerdi islep shıg‘ıw hám tayarlaw;

bahalı qag‘azlardıń sıpat kórsetkishlerin (reytingini) anıqlaw hám nátiyjeliligin esaplaw;

bahalı qag‘azlar toplamın (portfelin) anıqlaw hám onıń júrgiziliwiniń ulıwma strategiyasın islep shıg‘ıw, toplamın basqarıw boyınsha másláhát beriw;

informaciya xızmetin kórsetiw;

menshiklestiriw boyınsha hújjetler tayarlaw;

menshiklestirilgen kárxanalar mülkin bahalaw;

akcionerlik jámiyetleriniń shólkemlestiriw hám ishki normativ hújjetlerin tayarlaw;

aldı-sattı hám trast boyınsha basqarıw shártnamalarınıń rejelerin islep beriw hám t.b.

Investiciya másláhátshileri kesip alıw jumısların orınlaw yaki ilimiy-texnikalıq ónim jaratıw ushın dúzilgen shártnamalar tiykarında xızmet kórsetiw bolıp tabıladı.

Investiciya másláhátshilerinín kapitalı mámleketlik normativ hújjetleri tárepinen belgilengen mug‘dardan kem bolmawı lazım. Bul kapitaldın summasın anıqlawda joqarıda keltirilgen brokerlik mákemesinin kapitalın esaplaw usılı qollanıladı.

Investiciya másláhátshisi óz xızmetin basqa túrdegi xızmetler menen birge qosıp alıp bara admaydı.

v) investiciya fondının xızmeti

Investorlardın pul qarjıların tartıw hám olardı nızam hújjetlerine muwapıq bahalı qag‘azlarg‘a, basqa investiciya aktivlerine, sonday-aq banklerdegi esap-betlerine hám amanatlarg‘a qoyıw maqsetinde akciyalar shıg‘aratug‘ın yuridikalıq shaxs — ashıq akcionerlik jámiyeti investiciya fondı bolıp tabıladı.

Investiciya fondı yuridikalıq shaxstın basqa shólkemlestiriwshilik-huqıqıy formalarına ózgeriliwine haqılı emes. Investiciya fondın qosıp jiberiw, qosıp alıw, bóliw, ajratıp shıg‘arıw bahalı qag‘azlar bazarın tártipke salıw boyınsha wákillikli mámleketlik organı menen kelisilgen halda ámelge asırıladı.

Bahalı qag‘azlar bazarındag‘ı professional xızmetti ámelge asırıw ushın investiciya fondına berilgen licenziyanın ámel etiliwin tamamlaw yaki onı biykar etiw investiciya fondının belgilengen tártipte tamamlanıwına alıp keledi.

Investiciya fondının túrleri.

Investiciya fondları tiykarınan mayda investorlardın (xalıqtın) jámaát investiciyaların basqaradı. Olar eki túrde boladı, ashıq hám jabıq túrdegi investiciya fondları.

Ashıq túrdegi investiciya fondları shıg‘arg‘an akciyaların óz uz akcionerlerinen qayta satıp alıw minnetlemesin aladı. Jabıq túrdegi investiciya fondları bolsa bul minnetlemenı óz moyınına almaydı.

Házirgi kúnde dúnyada ashıq túrdegi basqarıwshı fondlar (óz-ara fondlar) rawajlang‘an. Olar, ádette, ashıq túrdegi akcionerlik jámiyeti hám juwapkershiligi sheklengen korporaciya kórinisinde dúziledi hám olardı shólkemlestiriwshilik quramı úsh shaxstan ibarat boladı.

- investiciya fondının basqarıwshısı (professional yuridikalıq yaki fizikalıq shaxs);
-depozitariy banki (arnalı depozitariy) yaki isengen wákili;

1.4. Finans bazarınıń klasifikaciyası hám túrleriniń mazmunı

Zamanagóy finans bazarı kóp tárepliligi menen ekonomikada ayrıqsha orıng'a iye. Sol sebepli finans bazarın klassifikaciyalaw úlken áhmiyetke iye. Sebebi, klassifikaciyalaw ol haqqındag'ı túsiniklerdiń óz-ara baylanıslılıg'ın, onıń ásiyetleri hám ózgesheliklerin, onıń dúzilis tiykarların, ondag'ı processler hám nızamlılıqların ekonomika menen baylanıslılıg'ın tereńirek ashıp beriwge hám túsiniwge xızmet etedi.

Quramı boyınsha

QMAB – qısqa múddetli (1 jılǵ'a shekem) monetizaciyalasqan finanslıq aktivler (bahalı qag'azlardan tısqarı) bazarı;

UMAB - orta (1-5 jılǵ'a shekem) hám uzaq (5 jıldan artıq, ádette 30 jılǵ'a shekem) múddetli monetizaciyalasqan finanslıq aktivler bazarı;

QMQB - QMABga sáykes qısqa múddetli bahalı qag'azlardıń birjadan tısqarı bazarı;

UMqB - UMABga sáykes orta hám uzaq múddetli bahalı qag'azlardıń birjadan tısqarı bazarı;

BB – bahalı qag'azlardıń birja bazarı.

Sonı aytıp ótiw lazım, finans bazarınıń MAB hám UMAB bólimlerinde finans institutlarına tiyisli pul, valyuta, kredit quralları hám qamsızlandırıw instrumentler aylanısta boladı.

Segmentleri boyınsha:

pul-kredit (bank hám basqa kredit, lizing birlespeleri kapitalları) bazarı;

bahalı qag'azlar (fond, kapitallar) bazarı;

valyuta hám og'an teńlestirilgen avuarlar (qımbat bahalı metallar, siyrek ushırasatug'ın elementler, kórkem óner shıǵ'armaları hám t.b.) bazarı;

qamsızlandırıw hám pensiya fondları bazarı, lotereya oyınları instrumentleri.

Múddetliligi boyınsha:

qısqa múddetli operaciyalar bazarı (1 jılǵ'a shekem);

ortasha múddetli operaciyalar (1 jıldan 5 jılǵ'a shekem);

uzaq múddetli operaciýalar (5 jıldan artıq, ádetde tap 30 jılǵ'a shekem).

Finanslıq instrumentleriniń emitentleri boyınsha:

mámlekettiń (Oraylıq bank, finans ministrliǵı, qazna sıyaqlılar) finanslıq instrumentleri bazarı;

jergilikli hákimiyat uyımlarınıń (municipalitet, meriya, hákimiyat) finanslıq instrumentleri;

korporativ finanslıq instrumentler (kompaniyalar, firmalardiki);

finans institutlarınıń (bankler, qamsızlandırıw hám kredit birlespeleri, investiciya institutları, fondlar) finanslıq instrumentleri;

lotereya oyunları instrumentleri (bular finanslıq instrumentler bolıp, bahalı qag'azlar esaplanbaydı).

Tártiplestiriw (muwapıqlastırıw hám qadag'alaw) usılı boyınsha:

tártiplesken bazar;

tártiplespen (yaki "kóshe") bazar.

Sonı aytıw kerek, olardıń hár birinde de barlıq operaciýalar nızamlı túrde reglamentlestirilgen hám normativlestirilgen boladı.

Qatnasıwshılardıń máplerin támiyinlengenligi xarakteri boyınsha:

emitentlerdiń máplerine bag'darlandırılǵ'an bazar;

investorlar máplerine bag'darlandırılǵ'an bazar ;

professional institutlar máplerine bag'darlandırılǵ'an bazar .

Finanslıq instrumentlerdi jetkeriw xarakteri boyınsha:

spot (kassalıq) bazarı, onda qarıydar hám satıwshı ortasındag'ı óz-ara esap-beti 1-3 kún ishinde tuwrıdan-tuwrı (yag'nıy, "tólem tiykarında jetkeriw" principi tiykarında) ámelge asırıladı;

múddetli bazar, onda esap-kitap operaciyası shártnamada (ádetde, derivativlerdiń parametrleri boyınsha) belgilengen múddette orınlanadı.

Masshtabı boyınsha:

milliy bazar (mámleket ishinde xızmet kórsetiwshi);

regional (aymaqlıq, territoriallıq) bazar (máselen, evrobazar, EvrAzES bazarı);

finanslıq globalasqan dúnya (xalıq aralıq) bazarı.

Tovar ózgesheligi boyınsha:

pul hám pul tiykarlı instrumentler (valyutlar, ssduda, kredit, bank kartochkalar, lotareyalar hám t.b.) bazarı;

qamsızlandırıw instrumentleri (polisler) bazarı;

bazalıq bahalı qag‘azlar (akciya hám obligaciýalar, sertifikatlar hám t.b.), yag‘nıy, úles hám qarız qatnasıqlarına tiykarlang‘an qag‘azlar bazarı;

bahalı qag‘azlardıń tuwındıları (derivativlar: opcion, fyuchers, svop, forward, depozitar tilxatlar, depozitar akciýalar) bazarı.

Infrastruktura boyınsha:

funkcional strukturası, bazardı (segmentleri, túrlerin) óz funkciýaların orınlawı;

institucional (operacion) strukturası, bazar qatnasıwshılarınıń xızmet túrlerin ámelge asırıwı.

Finans bazarınıń eń úlken segmenti bolg‘an bahalı qag‘azlar bazarın joqarıdag‘ı belgilerge qosımsha túrde tómendegishe klassifikaciýalanıwı múmkin.

Túri boyınsha:

birlemshi bazar, onda, ádette, bir jıl ishinde emissiya etilgen qag‘azlar emitent tárepinen tuwrıdan-tuwrı yaki dáldeşli járdeminde birinshi investorlar ortasında belgilengen tártipte hám shártlerde jaylastırıladı;

ekilemshi (spekulyativ) bazar, onda qag‘azlar sheklenbegen múddet ishinde investorlar ortasında sheklenbegen mártebe bazar kon’yunkturasına baylanıslı halda qayta-qayta aldı-sattısı ámelge asırıladı.

Qatnasıw huqıqın sheklengenligi boyınsha:

aldınnan belgilengen qatnasıwshılar hám (yaki) bahalı qag‘azlarg‘a ruqsat berilgen bazar;

ashıq bazar, onda qatnasıwshılar qatnasında hám bahalı qag‘azlar túrlerine hesh qanday sheklewler qoyılmaydı.

Xızmet kórsetiw ózgesheligi boyınsha:

MABga xızmet kórsetiwshi bahalı qag‘azlar bazarı;

UMAB ge xızmet kórsetiwshi bahalı qag‘azlar bazarı.

Dawamlılıg‘ı boyınsha:

Belgili bir dáwirlerde shaqırilatug‘ın bazarlar (callmarkets);

Úzliksiz xızmet kórsetiwshi bazarlar (continuousmarkets).

Kategoriyası boyınsha:

úshinshi bazar (thirdmarket), onda birja listingine kirgizilgen bahalı qag‘azlar belgilenbegen waqıtta birjada yaki birjadan tısqarı sawdada aldı-sattı etiledi;

tórtinshi bazar (fourthmarket), onda institucional investorlar bahalı qag‘azlardı birjasız hám dáldálshılsız óz-ara tuwrıdan-tuwrı sawdasın ámelge asıradı. AQSHTa bunday bazar kompyuterlestirilgen, máselen, POSIT hám CrossingNetwork sawda sistemaları járdeminde.

Sawdp maqsetleri boyınsha:

«Bug‘alar» bazarı, onda dáldálshılar bahalı qag‘azlar kursın birjada ruqsat etilgen sheńberde asırılıwı esabına spekulativ oyındı ámelge asıradı;

«Ayıwlar» bazarı, onda dáldálshılar bahalı qag‘azlar kursın birjada ruqsat etilgen sheńberde páseyttiriw esabına spekulativ oyındı ámelge asıradı;

«Qoyanlar» bazarı («Kóshe bazarı» dep te ayıladı), onda joqarı riskli birja listingine kirgizilmegen bahalı qag‘azlar menen baylanıslı birjadan tısqarı operaciýalar orınlanadı.

Bahalı qag‘azlar bazarı bahalı qag‘azlardıń hár bir túri boyınsha da klassifikaciýalanıwı múmkin.

Sonı aytıp ótiw lazım, bul klassifikaciya shártli bolıp tabıladı, aqırına jetpegen, sebebi finans bazarınıń úzliksiz rawajlanıwı múnásibeti menen bul klassifikaciya toltırıladı hám jetilistiriledi.

1.5.Finans bazarında ámelge asırilatug‘ın pitim hám operaciýalar mazmunı hám túrleri

Finans bazarında barlıq is-háreketler normativ pitim (kelisim) hám olar negizindegi operaciýalar menen belgilenedi.

Finanslıq kelisim – ádette eki táreptiń finanslıq instrument boyınsha múliklik huqıqtı ótewi yaki finanslıq xızmet kórsetiw haqqındag‘ı qálewli kelisimi bolıp, ózinde táreplerdiń kelisilgen predmet (matlab) boyınsha huqıqları, minnetlemeleri,

juwappershilikleri, óz-ara esap-kitap shártleri, orınlaw múddetleri hám basqa qosımsha shártlerdi ańlatatug'ın yuridikalıq hújjet.

Finanslıq kelisim predmeti sheńberinde tómendegi operaciyalardı ámelge asırıw ushın tiykar bolıwı múmkin: satıw hám satıp alıw, múlikke iyelik etiw huqıqın beriw, xızmet kórsetiw hám t.b.

Finans qurallarınıń túri hám forması qanday bolıwınan qaramastan qandayda bir kliring sistemasınıń dúzilisi hám kelisimlerdiń orınlanıwı menen baylanıslı túrde payda bolatug'ın ózine tán dereklerin kórip shıg'amız.

Birinshisi, kelisim dúziw basqıshı menen onı orınlaw basqıshı arasında bárhama belgili múddet ótiwi lazımlıg'ı menen baylanıslı. Eger kelisim dúziw waqtında eki kontragenttiń de tólewge qábileti jeterli bolsa, kelisimdi orınlaw waqtına kelip sol jag'daydıń álbette saqlanıwına ulıwma kepillik joq. Kelisimdi orınlaw waqtında táreplerden biri kelisimge tiyisli óziniń minnetlemelerin orınlay almaslıg'ı belgili bolsa, ol jag'dayda ekinshisi tólewge qábiletli tárep, kontragent aldındag'ı óziniń minnetlemelerin orınlamaydı. Kelisim orınlanbay qaladı. Bunda eki tárepte bir-birinen qanaatlandırılı dárejede tarqalg'anday túyiliwi múmkin. Biraq tiykarınan bunday emes. Tólewge qábiletli tárep biykar etilgen kelisim ózine payda keltiredi dep kútiwi múmkin. Máselen, ol orınlanbag'an kelisim boyınsha sonday bahalı qag'azlardı satıp alıdı, bahalar kóteriliwi menen olardı paydasına qayta satıwı múmkin. Biraq kelisim dúzildi, bahalı qag'azlar satıp alınbadı hám paydasına qayta satılmaydı. Demek, insaplı tárep finanslıq paydanı qoldan shıg'ardı. Ol basqa kontragent penen bahalı qag'azlar satıp alıw ushın qaytadan kelisim dúziwi, buzılğ'an kelisimnen kórmegen paydanıń ornın qaplanıwı múmkin emes, biraq bul operaciya usı paydanı beriwge hesh kim kepillik bermeydi. Bunıń ústine bazardag'ı jag'day sonday bolıp qalıwı múmkin, qayta kelisim payda ornına zıyan keltiriwi de múmkin. Anıq jag'day hámde qatnasıwshılardıń táwekelshigi de barlıq waqıtta bazardag'ı talap hám usınıslar(konbyuktura)g'a baylanıslı. Bul táwekelshilikti «qaplaw boyınsha zıyan kóriw táwekelshiligi» dep ataladı.

Ekinshisi, kelisimlerdi ámelge asırıwdıń ekinshi deregi sonıń menen baylanıslı, kelisimdi orınlawda pul tólemi hám sog'an qaray bahalı qag'azlar jetkerip beriw

isleri ayırım waqıtları orınlanbawı múmkin. Eger táreplerden biri dúzilgen kelisim boyınsha óziniń minnetlemelerin orınlasa, ekinshi tárep bolsa óziniń minnetlemelerin orınlay almasa, ol jag‘dayda shala orınlanbag‘an kelisim insaplı tárep ushın sol waqıttıń ózinde tikkeley zıyan keltiredi. Bunday zıyan keltiriw táwekelshiligi «qarızdıń tiykarg‘ı summasın jog‘altıw táwekelshiligi» dep ataladı, sebebi kelisimge tartılǵ‘an summanıń barlıǵ‘ı bunday táwekelshilikke tiyisli boladı. Bunday táwekelshilik tolıq orınlanbag‘an kelisimdegı zıyandı qaplawdag‘ı táwekelshilikten anag‘urlım qatań. Kelisimdi orınlamaw nátiyjesinde jábirlengen insaplı tárep tekg‘ana paydanı qoldan shıǵ‘arıp hám tólenbegen qarızlar izbe-izligin payda etip qoymay, bálkim tikeley zıyan da kóredi.

Sol eki táwekelshilikke baylanıslı, sonday jag‘daylarda payda bolıw itimalı bolǵ‘an úshinshi táwekelshilik te bar bunday túrdegı táwekelshilik «likvidlik táwekelshiligi» dep ataladı. Bul tárepinen ulıwma tólewge qabiletli bolǵ‘an halda dúzilgen kelisim boyınsha minnetlemelerdi orınlawdı tek g‘ana waqtınshalıq sozǵ‘anda júz beredi. Eger bul jag‘day insaplı tárep óz minnetlemelerin orınlap bolǵ‘annan keyin júzege shıqsa, kelisimdi orınlawdıń ekinshi bólimi waqıt jag‘ınan keyinirekke sozıladı. Eki jag‘dayda da kelisim tolıq orınlanadı hám juwmaqlanadı. Biraq eki jag‘dayda da insaplı tárep basqa kelisimler boyınsha úshinshi tárep oldındag‘ı óz minnetlemelerin orınlamay qalıwshılıq táwekelshiligine dus keledi. Solay etip, tólenbegen qarız izbe-izligi payda boladı. Eger bahalı qag‘azlar satıwshısı olar ushın tólemdi óz waqtında almay jábirlengen bolsa, ol basqa kelisimler boyınsha minnetlemelerin tólewge qarız alıwı lazım boladı.

Solay etip, jábirlengen tárep óz likvidligi boyınsha waqtınshalıq mashqalalardı sheshiw ushın qarjıların tartıw, sonday-aq, ornın qaplaw operaciýalarına da qosımsha qárejetler qılıw kerek.

Bahalı qag‘azlar bazarı kórsetilgen shólkemler joqarıda aytılp ótken táwekelshilikler ishinde tekg‘ana bir táwekelshilikti tiykarg‘ı summanı jog‘altıw táwekelshiligine óziniń qarjıları esabınan tolıq saplastırıw múmkin. Bunıń ushın ol «tólewge salıstırmalı jetkerip beriw» kag‘ıydasın qollaw lazım. Bul tómendegı tiykarg‘ı tochka pul tólemi menen bahalı qag‘azlar jetkerip beriw bir waqıtta

ámelge asırılmaslıgına jol qoymaw kerekligi. Sol qag'ıydaǵa muwapıq, ol bul eki process bir waqıtta júz beredi hám kelisim belgilengen múddette orınlanadı yamasa processlerden hesh biri ulıwma orınlanbaydı. Keyingi jag'dayda ol ulıwma orınlanbaydı hám barlıq nárese ornın qaplaw menen tamamlanadı, yamasa kelisim keyinirek orınlanadı hám barlıq nárese likvidlik táwekelshiligine dus keledi.

Qadag'alaw ushın sorawlar

- 1.Finans bazarı kaday dúziliske iye?
- 2.Finans bazarı infrastrukturası hám onıń strukturalıq bólimleri kaday ańlatıladı?
- 3.Finans bazarın klassifikaciyalaw ne ushın zárúr?
- 4.Finans bazarın qaysı belgiler boyınsha klassifikaciyalaw múmkin?
- 5.Finans bazarınıń funkciyaları nelerden ibarat?
- 6.Finans bazarı wazıypaları nelerden ibarat?
- 7.Finans bazarınıń kaday rolin bilesiz?
- 8.Finans bazarınıń kaday principielerin bilesiz?
- 9.Finans bazarınıń kaday segmentlerin bilesiz?
- 10.Finans bazarında resurslar háreketi qaysı faktorlarg'a baylanıslı?
- 11.Finans bazarınıń mazmunı neden ibarat?

II-BAP. Finans bazari instrumentleri hám bahalı qag‘azlar

2.1. Bahalı qag‘azlar bazarińń túrleri hám olardıń gruppalanıwı

Bahalı qag‘azlar bazari sawda kapitalınıń rawajlang‘an dáwirinde payda bolg‘anlǵı hám kópshilik batıs mámleketlerinde ol xojalıq mexanizminiń eń turaqlı hám jolg‘a qoyılǵan bólimlerinen biri esaplanıwı haqqındag‘ı mag‘lıwmatlardı bilemiz.

Ózbekistanda bahalı qag‘azlar bazarińń payda bolıwı, mámleketlik kárxanalardıń menshiklestiriliwı hám akcionerlik kárxanalarına aylandırıw procesi menen baylanıslı ekenligin de biz búginge shekemgi ekonomikalıq ádebiyatlar tiykarında úyrenip shıqqanbız.

Bahalı qag‘azlar bazarińń qalıplesiw procesi kózqarasınan:

birlemshi bazarlarg‘a

ekilemshi bazarlarg‘a forması jag‘ınan:

birjalıq bazarlarg‘a

birjalıq emes bazarlarg‘a bólinedi.

Endi usı bazarlardıń hár birin óz aldına kórip shıǵ‘amız.

Bahalı qag‘azlardıń birlemshi bazari – bul bahalı qag‘azlar emissiyasın hám birlemshi jaylastırılıwın ámelge asırıw, yag‘nıy bahalı qag‘azlardı emitent yaki onıń wákili tárepinen dáslepki investorg‘a satıw bazari bolıp tabıladı.

Emitent tárepinen bahalı qag‘azlardı tákirar shıǵ‘arılıwı (máselen, ustav fondın arttırıw iaqsetinde) yaki ekilemshi emissiyası da birlemshi bazar sheńberine kiredi.

Birlemshi bazardıń eń áhmiyetli sıpatlaması, emitentler tárepinen informaciyanıń áshkara etiliwı boladı. Bunda emitent haqqında tolıq mag‘lıwmat beriletug‘ın emissiya prospektin yaki bahalı qag‘azlardı aylanısqa shıǵ‘arıw haqqındag‘ı mag‘lıwmatlardı járiyalawdan baslap, tap fond bazari tarawında qadag‘alaw wazıypaların ámelge asırıwshı arnawlı mámleketlik birlespelerine usınılatug‘ın bahalı qag‘azlardı jaylastırıw haqqındag‘ı esabatqa shekem járiya etiledi. Bahalı qag‘azlardıń birlemshi satılıwı g‘alaba qural qurallarında emitent haqqındag‘ı mag‘lıwmattı járiyalag‘an halda bahalı qag‘azlardı satıp alıwdı ashıq usınıs etiw formasında (qálegen imkaniyatlı investor ushın) hám de jabıq, jazılıw formasında

tek g'ana tiyisli mámleketlik basqarıw uyımına bildirgen qag'ıyda bahalı qag'azlardı shaxslardıń sheklengen sheńberi ortasında jaylastırıw jolı menen ámelge asırılıwı múmkin.

Bahalı qag'azlardıń ekilemshi bazarı – bul burın shıg'arılǵ'an hám hesh bolmag'anda bir márte satıp alıǵ'an bahalı qag'azlar aldı-sattısı (aylanısı) ámelge asırılátug'ın bazar bolıp esaplanadı.

Onıń funkciyası bahalı qag'azlardıń aldı-sattısın tezlik penen támiyinlew bolıp tabıladı. Bunda satıwshı hám qarıydardı ushırastırıw, bos kapitaldı ekonomikanıń eń paydalı tarawına tezlik penen jumsaw, táreplerdiń óz-ara máplerin támiyinlew ekilemshi bazardıń tiykarg'ı wazıypası bolıp esaplanadı.

Ekilemshi bazardıń tiykarg'ı kórsetkishlerinen biri likvidlik bolıp esaplanadı.

Joqarı likvidlikke iye, yag'nıy qısqa waqıt ishinde júdá úlken mug'dardag'ı bahalı qag'azlardı olardıń kursınıń sezilersiz ózgeriwi sharayatında kem qárejet penen aldı-sattıǵ'a tarta alıw bolıp tabıladı. Basqasha etip aytqanda, bazardıń likvidligi – bul belgili waqıt aralıǵ'ında bazar bahalarınıń kem mug'darda ózgerip turg'an halda bahalı qag'azlardıń úlken bóleginiń joqarı tezlikte aylanısqa túsiwin támiyinlew imkaniyatı boladı.

Birlemshi hám ekilemshi bazarlar ortasındag'ı óz-ara qatnasıq ekonomikalıq qatnasıqlardıń rawajlanıwına, fond bazarınıń qalıplesiwine, onıń «jasına», sonday-aq, aylanısta bolǵ'an bahalı qag'azlardıń hár qıylı túrlerine baylanıslı.

Máselen, ekonomikag'a salıstırmalı turaqlı bolǵ'an, bahalı qag'azlar bazarınıń tariyxı bolsa esa, bir neshe júz jıllardı qamtıǵ'an rawajlang'an kapitalistik mámleketlerde bahalı qag'azlardıń derlik barlıq túrleri boyınsha ekilemshi sawda ústin turadı. Birlemshi bazardag'ı bahalı qag'azlar aylanısı usı mámlekette ekilemshi bazar aylanısınıń 5-10 procentin quraydı. Ádette, kópshilik rawajlang'an mámleketler fond birjalarında bahalı qag'azlardıń birlemshi jaylastırılıwı ámelge asırılmaıdı, sonıń ushın ol jerlerde uzaq aylanıs múddetine iye bolǵ'an bahalı qag'azlar bahalanadı.

G'alaba menshiklestiriw menen baqlanatug'ın bazar qatnasıqların júzege keltiriw procesi bolıp atırg'an hám endi g'ana óziniń fond bazarların dúzip atırg'an

mámleketler ushın reformalardıń dáslepki basqıshlarında bahalı qag‘azlardıń birlemshi bazarı ústin turadı.

Ózbekistanda da 90-jıllardıń ortalarında birlemshi bazardıń ústinligi seziletug‘ın edi, lekin keyin ala bul qatnas ózgerip bardı. 1995-jılı Respublikada bank hám kommerciyalıq veksellerdıń ekilemshi bazarı, 1996-jıldan baslap bolsa, Mámleketlik qısqa múddetli obligaciyalardıń (MQMO) ekilemshi bazarı kúshli rawajlana basladı hám olardıń salmag‘ı bir qansha ósiwi baqlandı.

a) Bahalı qag‘azlar bazarınıń birlesken hám birlespegen túrleri.

Bahalı qag‘azlardıń birlesken bazarı – bahalı qag‘azlardıń aylanısta bolıwı tarawı bolıp, onda bahalı qag‘azlar operaciyaları usı kelisimler qatnasıwshıları ushın bahalı qag‘azlar sawdasınıń shólkemlestiriwshisi tárepinen belgilengen ilajlar hám shártler menen tártipke salınadı. Bahalı qag‘azlardıń birlespegen bazarı bul bahalı qag‘azlardıń aylanısta bolıw tarawı bolıp, onda bahalı qag‘azlar menen operaciyalar sawda shólkemleriniń usı kelisim predmeti hám onıń qatnasıwshılarına qoyg‘an talaplarına ámel etilmegen halda ámelge asırıladı. Bul sonday bazar, onda shártnamalar dúziw, bahalı qag‘azlar qatnasıwshılarına qoyılatug‘ın talaplardıń qag‘ıydaları belgilenbegen, sawdalar satıwshı hám qarıydarlardıń jeke qatnası arqalı ıqtıyarlı ráwishte ámelge asırıladı. Bul bazarda dúzilgen kelisimler haqqındag‘ı informaciya sisteması joq. Bunnan tısqarı, kelisimler qatnasıwshıları qanday da qorg‘anıw hám qamsızlandırıw mexanizmlerinen paydalanılmaq‘an halda ámelge asırıladı. Kelisimler arnawlı dizimge alıwshılar tárepinen nızam menen belgilengen ulıwma tártipte rásmiylestiriledi. Bul bazar «kóshe», yaki «tártipsiz» bazar dep atalıwına qaramay, ol ulıwma tártipsiz bazar emes, eger aldawshılıq jag‘dayları anıqlansa tártipke salıwshı mámleketlik organı tergew jumısların alıp baradı. Bunday bazarda sıpatlı bahalı qag‘azlar kem, olar boyınsha ya dividendler alıw, yaki barlıq qoyılq‘an qarjılardı joq etiw múmkin bolg‘an daramatlı bahalı qag‘azlar da, sonday-aq, emitetleri qıyın finanslıq jag‘dayda qalg‘an, yaki bankrotlıq jag‘dayında bolg‘an, jaramsız dep atalıwshı akciyalar da satılıwım múmkin. Ózbekistan Respublikasında birlesken bazarda jańa dúzilgen, sonday-aq, menshikleştirilgen

kárxanalardıń birlemshi hám ekilemshi emissiyaları akciyaları, bank hám de kommerciyalıq vekselleri satıladı hám satıp alınadı.

MIFlar akciyalarınıń tikkeley MIFlardıń ózleri tárepinen ámelge asırılǵ'an yaki Xalıq banki bólimleri arqalı birlemshi satılıwı bunday bazarlarg'a mısál bola aladı.

b) Bahalı qag'azlardıń birja hám birjadantısqarı bazarları.

Bahalı qag'azlardıń birja bazarı bul bahalı qag'azlar menen fond birjası sheńberinde birlesken túrde sawda islew islew tarawı bolıp tabıladı.

Fond birjası (bul haqqında biz keyingi temalarımızda tolıq mag'lıwmat beremiz) bahalı qag'azlar menen fond birjası sheńberinde sawda islew ushın shárt-sharayatlardı támiyinlewshi óz aldına bólek mákeme bolıp, onda sawda tek g'ana bahalı qag'azlar bazarınıń professional qatnasıwshıları broker-dáldálshılar, maklerler-dáldálshılar, dilerler- sawdagerler tárepinen arnawlı qag'ıydalar boyınsha alıp barıladı.

Fond birjasında eń jaqsı bahalı qag'azlar menen sawda etiledi.

Bular «Tashkent» Respublika fond birjası hám onıń wálayatlardag'ı 13 bólimi arqalı ámelge asırıladı.

Olarda, korporativ bahalı qag'azlar, mámleketlik qısqa múddetli obligaciylar sawdası qalıplesken.

Ózbekistandag'ı akciyalar bazarınıń ózine tán ózgesheligi sonda, onıń úlken bólimin mámleketlik kárxanaların menshiklestiriw nátiyjesinde dúzilgen akcionerlik jámiyetleriniń bahalı qag'azların birlemshi satıw boyınsha dúzilgen shátnamalar quraydı.

Bahalı qag'azlardıń birjadan tısqarı bazarı – bul fond birjasınan tısqarıda bahalı qag'azlar menen sawda islew tarawı bolıp tabıladı.

Onda fond birjasında satıwg'a qoyılmag'an bahalı qag'azlar bazarınıń erkin sawdası dilerler tárepinen arnawlı telekommunikaciya tarmaqları (telefon, telefaks, kompyuter quralları) járdeminde ámelge asırıladı. Bul sawda dáldálshılarg'a fond birjaları tárepinen ornatılǵ'an joqarı stavkalı komission jıyımlardan qashıwg'a sharayat jaratadı.

Birjadan tısqarı birlesken bazarlar AQSH hám Evropa mámleketlerinde jaqsı rawajlang'an, Ózbekistanda bunday sawda 1998-jıl 1 iyunnan baslap «Elsis-Sawda» birjadan tısqarı elektron sisteması arqalı ámelge asırılıp kelinbekte.

Bahalı qag'azlar menen bolatug'ın operaciyalardı tolıq qamtıp alıwshı birjadan tısqarı bazardı eki túrge bóliw múmkin.

Stixiyalı bazarlar;

Dilerler bazarı.

Stixiyalı bazarda aldı-sattı qarıydar menen satıwshılardıń jeke baylanısı arqalı tártipsiz júzege keledi. Onda aldı-sattınıń tártip-qag'ıydalarına, bahalı qag'azlar hám qatnasıwshılarına hesh qanday talap qoyılmaydı. Sawda-satlıq qálegen túrde ámelge asırıladı.

Dilerler bazarında satıwshılar satıwg'a túsetug'ın bahalı qag'azlardıń bahasın ashıqtan-ashıq járiyalaydı. Sol sebepli satıwshı ortasında tuwrıdan-tuwrı ashıq báseki júz bermeydi.

Óz náwbetinde dilerler bazarında bahalı qag'azlardı usınıs etiwdiń tómendegi túrleri tiykarında da shólkemlestiriw múmkin:

sheklengen (máselen, naq aqshag'a satıw ushın bir neshe anıq orındı belgilew);

bólistirilgen (investorlar, bahalı qag'azlar, tólem túrleri boyınsha bazar orınlarınan tarqalg'an tarmaqlar shólkemlestiriw);

uzayttırılǵ'an (máselen, kommerciyalıq yaki jamg'arma banklardıń filial tarmag'ında bahalı qag'azlardıń hár qıylı túrlerin hárdayım usınıs etiw qalıpleseı).

V) Kim zıyat sawdası tiykarında dúziletug'ın bahalı qag'azlar bazarı.

Bahalı qag'azlar menen sawda islew texnologiyalarınıń barlıq túrlerin eki toparg'a birlestiriw múmkin.

Birinshi. Kim zıyat sawdası boyınsha sawda-satlıq, bug'an ápiwayı kim zıyat sawdası kiredi.

Ekinshi. Gollandsha kim zıyat sawdası hám jup kim zıyat sawdası

Ápiwayı kim zıyat sawdası bunda tek g'ana qarıydarlar básekilesedi. Satıwshılar tuwrıdan-tuwrı básekilespeydi. Sawdalar baslanıwınan aldın satıp alıw ushın buyırtpalar hám buyırtpalar dizimi (kotirovka beti) toltırıladı. Sawdalar usınıslar

diziminiń ashıq-aydın izbe-izlik penen járiyalanıwı arqalı ámelge asırıladı. Hár bir anıq usınıs ushın jańa bahalardıń belgileniwi jolı menen qarıydarlardıń básekilesiwi ashıq ótedi.

Baslang'ısh bahanı, ádette, satıwshı belgileydi. Aqırǵ'ı baha bul qarıydarlar tárepinen dawagerler básekilese almaytug'ın dárejedegi ashıq usınıs etilgen baha bolıp tabıladı. Ápiwayı kim zıyat sawdası Buring'ı Awqamnıń barlıq birjalarında eń kóp tarqalg'an usılı edi.

1991-jıldan baslap Ózbekistanda da bul usıl keń tarqaldı. «Tashkent» RFBda kompyuterden paydalang'an halda bul usıl qollanıladı. Bul usıl sawda ótkeriwshilerdiń barlıq qatnasıwshıları ushın anıq hám túsinikli boladı.

Gollandsha kim zıyat sawdası.

Sawdalardı ótkeriwdiń bul usılında qarıydarlardıń buyırtpaları aldınnan jámlenedi, onnan keyin buyırtpalar emitent tárepinen yaki onıń mápleri ushın xızmet etiwshi dáldálshı tárepinen sırttan kórip shıǵ'ıladı. Birden bir rásmiy baha belgilenedi. Ózbekistanda bunday usıl DKMO nıń birlemshi jaylastırılıwı boyınsha kim zıyat sawdaların ótkeriwde qollanıladı.

Bul usılda kimzıyat sawdaların ótkeriw mexanizmi tómendegishe:

Respublika fond birjası tárepinen qarıydarlar buyırtpalarınıń jıynalıwı;

Buyırtpalar dizimin dúziw hám onı Finans ministrligine usınıs etiw;

Finans ministrligi tárepinen ámelge asırilatug'ın qarıydarlardıń sırtqı básekilesiwi hám bahanıń tómengi shegarasın belgilew;

Buyırtpalardı qanaatlandırıw.

G) bahalı qag'azlardıń regionallıq, milliy hám xalıq aralıq bazarları

Úlken aymaqlarg'a iye bolg'an mámleketlerde, ádette, bahalı qag'azlardıń regionallıq yaki lokal bazarları qalıplese. Máselen, Ózbekistanda bahalı qag'azlar menen sawda etiliwi Qaraqalpaqstan Respublikası, Tashkent qalası hám 12 wálayattan ibarat bolg'an administrativlik-aymaqlıq sistemalardan ibarat.

Bahalı qag'azlardıń milliy bazarı degende, fond baylıqları menen mámleket shegerasında sawda islew tarawı túsiniledi.

Bunda hár bir mámlekettiń ózine tán ózgeshelikleri esapqa alınadı.

Bahalı qag‘azlardıń xalıq aralıq bazarı bul jáhán kóliminde bahalı qag‘azlar menen sawda islew tarawı bolıp tabıladı. Bunda bahalı qag‘azlar menen sawda islew nátiyjesinde kapital bir mámleketten ekinshisine ag‘ıp ótedi.

Bahalı qag‘azlar menen sawda etetug‘ın xalıq aralıq iri oraylar payda boladı. Bul máselelerdi ámeliy shınıg‘ıwlar waqtında tolıq úyrenemiz.

- investiciya portfeliniń iyesi (akcioner).

Bul túrdegi investiciya fondları Avstriyada, Germaniyada, SHveycariyada keń tarqalg‘an.

Investiciya fondları Kanada hám Ullibritaniyada korporaciya formasında, Italiya hám Niderlaniyada sheklengen sherikshilik yaki juwapkershiligi sheklengen korporaciya formasında dúzilgen, AQSHta bolsa naq bahalı sertifikat fondları, birlesken investiciya trastları hám menedjerler (basqarıwshı) fondları kórinisinde dúziledi.

Ashıq túrdegi basqarıwshı fondlardıń akcionerleri (dúziwshileri) olardıń xızmetin shegaralawshı shólkemlerden basqa barlıq, yuridikalıq hám fizikalıq shaxslar bolıwı múmkin. Bunday shólkemlerge mámleketlik, jergilikli basqarıw hám jámáátlik organları, sonday-aq, investiciya fondında 25 hám onnan artıq procent dawısqa iye bolg‘an kárxanalar yaki nızam fondınıń 25 hám onnan artıq procenti mámleketke tiyisli bolg‘an kárxanalar kiredi.

Investiciya fondınıń nızam kapitalı onı mámleket dizimine alıng‘an kúnnen baslap 30 kún ishinde akcionerler tárepinen pul qarjıları kórinisinde (75 procent) tolıq tólengen bolıwı lazım.

Investiciya fondınıń finanslıq aktivleri tómendegi usıllar menen anıqlanıwı múmkin:

taza aktivler minus finanslıq emes aktivler (tiykarg‘ı qurallar, óndiris qorları hám qárejetleri);

uzaq hám qısqa múddetli finanslıq investiciyalar summası, sonday-aq, uzaq hám qısqa múddetli passivlersiz pul qarjılarınıń summası.

Investiciya fondınıń daramatları tómendegilerden ibarat:

Bahalı qag‘azlar boyınsha dividendler, procent daramatları hám bahalı qag‘azlar menen baylanıslı ámellerdi orınlaw tiykarında alıng‘an daramat.

Investiciya fondınıń daramatı (salıqlardan hám májbúriy tólemlerden, basqarıwshı hám depozitariydiń xızmet haqınan qalg‘an bólegi) tek g‘ana onıń nızam fondın kóbeyttiriw hám akcionerlerge dividend tólew ushın sarplanadı.

2.2. Bahalı qag‘azlardıń háreket etiw procesi ciklı

Bahalı qag‘azlardıń háreket etiw (ómir súriwi) ciklı (dáwir basqışların óz ishine alıwshı) tómendegi proceslerdi óz ishine aladı: emissiyag‘a tayarlıq (emissiya aldı), emissiya kitapshasın mámleket diziminen ótkerip shıg‘arıw hám jaylastırıw (emissiya), bazar aylanısı, aylanıstan shıg‘arıw. Xár bir procestegi jumıslar nızam hújjetlerinde belgilengenindey ámelge asırıladı.

Birinshi basqış (emissiyag‘a tayarlıq) tómendegi proceslerden ibarat: shıg‘arılajaq bahalı qag‘azlardı, olardıń kólemi hám qunınıń bazisine ekvivalentlilik dárejesi tiykarında maqsetke muwapıqlılıg‘ın, bazar tendenciyasın, shártlerdi engiziw hám tiykarlaw; emissiya taktikası hám strategiyasın islep shıg‘ıw; onı dodalaw hám shıg‘arıw haqqında qarar qabıl etiw (wákillikli tárepinen); emissiya kitapshasın mámleket diziminen belgilengen tártipte ótkeriw ushın tayarlaw.

Ekinshi basqışta emissiya kitapshası mámleket diziminen ótkeriledi, nızam hújjetleri hám kitapshada belgilengen tártipte reklama etilip, potencial investorlar ortasında jaylastırıladı, emissiya nátiyjeleri haqqında esabat berip barıladı.

Úshinshi basqışta jaylastırılǵan bahalı qag‘azlar ekilemshi bazarda onıń kon’yunkturasına baylanıslı halda erkin aylanısta boladı, bunıń ushın emitent olardıń ekvivalentlilik dárejesin úzliksiz támiyinlep, bazardag‘ı kursın monitoring etip baradı. Bunda emitent hám bazardıń tranparentlilik (ashıqlıg‘ı) úlken áhmiyetke iye.

Tórtinshi basqış bahalı qag‘azlardı olardıń kitapshası shártlerine tiykarlanıp, hám de (yaki) nızam hújjetlerinde belgilengen jag‘daylarda hám tártipte aylanıstan toqtatıw.

Ózbekistan Respublikasının “Bahalı qag‘azlar bazarı haqqında”g‘ı nızamı joybarına tiykarlanıp korporativ bahalı qag‘azlardın (akcionerlik jámiyetleri akciyalari hám obligaciyalari, kárxanalardıń derivativleri) turmıs cikli procesleri bunday qag‘azlar menen baylanıslı qatnasıqlardı tártiplestiriwshi wákillikli mámleketlik organı (házirde bahalı qag‘azlar bazarı xızmetin muwapıqlastırıwshi hám qadag‘alaw Orayı) tárepinen muwapıqlastırıladı hám qadag‘alanadı. Bunda kommerciyalıq banklerdıń akciyalarınıń shıg‘arılıwı bahalı qag‘azlar bazarı xızmetin muwapıqlastırıw hám qadag‘alaw Oray (keyingi tekslerde Oray dep júrgiziledi) tárepinen Oraylıq bank penen kelisilgen tártipte ámelge asırıladı.

Banklerdıń aktivleri menen baylanıslı bahalı qag‘azlardı Oraylıq bank tártiplestiredi.

Veksellerdıń shıg‘arılıwı Oraylıq bank hám Finans ministrligi tárepinen tártiblestiriledi.

Mámleket bahalı qag‘azları bazarın wákillikli mámleketlik organları (qag‘az túrlerine qarap Ministrler Keńesi, Finans ministrligi, Olaylıq bank) tártiplestiriledi.

Korporativ bahalı qag‘azlardıń shıg‘arılıwında emitentten mámleket byudjetine nızamda belgilengen kólemde emission túsım alınadı.

Wákillikli mámleketlik organv respublikada mámleket diziminen ótkerilgen bahalı qag‘azlardıń ulıwma mámleket reestrin júrgizedi hám dizimin úzliksiz reklama etiledi.

Bahalı qag‘azlardı mámleket diziminen ótkermesten g‘alaba quralları arqalı reklama etiw qadag‘an etiledi.

2.3. Bahalı qag‘azlar hám olarg‘a túsınik

2.3.I Akciyalardıń mazmunı hám olardıń túrleri

Bahalı qag‘azlar túsınigi

1993-jılı 2-sentyabrde qabıl etilgen Ózbekistan Respublikasının "Bahalı qag‘azlar hám fond birjalari haqqında"g‘ı Nızamına muwapıq "Bahalı qag‘azlar — bul olardı shıg‘arg‘an shaxs penen olardıń iyesi ortasındag‘ı müliklik huqıqların yaki qarız

qatnasıqların tastıyıqlawshı dividend yaki procent (payız) kórinisinde daramat tólewdi hám de usı hújjetlerden kelip shıg'atug'ın huqıqlardı basqa shaxsga beriw imkaniyatın názerde tutıwshı pul hújjetleri bolıp tabıladı". Joqarıda ayıp ótilgen nızam boyınsha, bahalı qag'azlarg'a akciyalar, obligaciyalar, qazna minnetlemeleri, depozit hám jamg'arma sertifikatları, vekseller, sonday-aq, tuwındı bahalı qag'azlar kiredi.

Ayırım mámleketlerdiń normativ hújjetlerinde bahalı qag'azlar "hújjet iyesiniń bunday hújjetti shıg'arg'an shaxsga qarag'anda múliklik huqıqların yaki qarız qatnasıqların tastıyıqlawshı pul hújjeti sıpatında" biraz qısqa táriyiplenedi.

Huqıqıy kózqarastan, dástúriy túrde bahalı qag'azlar biraz keń mánide kórip shıg'ıladı — yag'nıy bular "múliklik huqıqların belgilengen formag'a hám májbúriy rekvizitlerge ámel etilgen halda tastıyıqlawshı hújjetler bolıp, olardı usıng'an jag'dayda g'ana usı huqıqlardı ámelge asırıw yaki basqa shaxslarg'a beriw múmkin boladı". Bul mánide bahalı qag'azlarg'a tómendegiler kiredi: obligaciyalar, vekseller, chekler, depozit hám jamg'arma sertifikatları, banktiń usınıs etiwshige pul beriletug'ın jamg'arma dáptershesi, konosament hám de nızam hújjetleri menen bahalı qag'azlar toparına kirgiziletug'ın basqa hújjetler.

Solay etip, túrli dereklerde, solardan "Bahalı qag'azlar hám fond birjaları haqqında"g'ı Nızam hám de "Puqaralıq kodeksi"ndegi bahalı qag'azlardıń táriypi bir-birinen parıqlanadı.

Bahalı qag'azlardı bunnan da keń mánide kórip shıg'ıw múmkin. Joqarıda ayıp ótilgen hújjetlerden tısqarı, jáne sonday, bahalı qag'azlarg'a tiyisli bolmasa da, lekin, ayırım ekonomistlerdiń pikiri boyınsha, bahalı qag'azlar, dep tán alınıp atırg'an hújjetler de bar, sebebi olar kóplegen házirgi táriyiplerde bahalı qag'azlardıń barlıq tiykarg'ı belgilerin ózinde jámlestiriledi. Gáp, álbette, aqsha haqqında barıp atır. "Pul (házirgi pul) ... uzaq paydalanılatug'ın tutınıw tovarı emes, bálkim bahalı qag'azlardıń bir túri bolıp esaplanadı".

XX ásirdiń 90-jılları ortalarına shekem bahalı qag'azlardıń huqıqıy tiykarları haqqındag'ı másele bul dárejede keskin turmag'an edi. Bul sol nárse menen túsindiriledi, sol waqıtta bahalı qag'azlardıń rawajlang'an bazarı joq edi. Bunnan

tisqari, bahalı qag‘azlar sovet siyasiy ekonomika páninde qálbeki kapital menen baylanıstırılátug‘ın edi, 90-jıllarg‘a shekem og‘an qarata júdá unamsız qatnasta bolındı. Bahalı qag‘azlardıń basqa jáne bir qansha táriypleri bar. Máselen, kúndelikli qollanıwda da, sonday-aq, qánigeler ishinde de bahalı qag‘azlarg‘a qarata atamalıq shatasıwlar baqlanadı: "bahalı qag‘az", "bahalı kag‘az sertifikatı", "bahalı qag‘azg‘a ", "bahalı qag‘azlar blanki", "sertifikat blanki" hám t.b. Zamanagóy rus ekonomikalıq túsinipler sistemasında bahalı qag‘azlar degende qag‘az, belgili huqıqıy qatnasıqlardı rásmiylestiriwshi hújjet túsiniledi. Ekonomikalıq nızamlardıń derlik barlıq gápplerinde bahalı qag‘az – bul hújjet. Biraq jáhán ámeliyatı menen tanıs bolg‘an hár bir qánigege sol nárese belgili, rawajlang‘an mámleketlerde úlken mug‘dardag‘ı bahalı qag‘azlar, sonıń ishinde qag‘azlar, blanklerdi talap etpeytug‘ın naqsız formada shıg‘arıladı. Usı bahalı qag‘azlar shıg‘arıw, esapq alıw hám olardıń háreketi tolıq qánigelestirilgen kárxanalar hám banklerdiń esap-betleri boyınsha buxgalteriya jazıwları kórinisinde ámelge aırıladı. Ózbekistanda da, máselen, akciyalardıń úlken mug‘darı naqsız formada, sonday-aq, keń tarqalg‘an mámleketlik qısqa múddetli obligaciyları bolsa, ulıwma qag‘azsız formada shıg‘arıladı. Bahalı qag‘azlar — bul hújjet (blankli) formada yaki qánigelestirilgen shólkemler (depozitariyler)degi esap-betlerinde jazıwlar kórinisinde ayrıqsha usıl menen tastıyıqlanatug‘ın, xojalıq júrgiziwshi sub‘ektler tárepinen qarız yaki akcionerlik kapitalı kórinisindegi qarjılardı engiziw, qayta bólistiriw hám qaytarıp tólew tarawındag‘ı múliklik hám de onıń menen baylanıslı múliklik emes huqıqlar bolıp tabıladı.

Múliklik huqıq — bul ol boyınsha ekonomikalıq óz ara qatnasıqlar sub‘ektleri mal-múlikke, tovar-materiallıq baylıqlarg‘a, pul qarjılarına dawagerlik etiw múmkin bolg‘an huqıq bolıp tabıladı. Múliklik emes huqıq — bul, máselen, akcionerdiń kompaniyanıń ulıwma jıyınında dawıs beriw, emitenttiń xızmeti haqqında informaciya beriliwin talap etiw hám t.b. huqıq bolıp tabıladı.

Bahalı qag‘azlardıń ózgeshelikleri

Bahalı qag‘azlardıń tiykarg‘ı (fundamental) ózgesheliklerine aylanıwshańlıq, likvidlilik hám qawıp kiredi.

Aylanıwshańlıq — bul bahalı qag‘azdıń bazarıa satıp alınıwına hám satılıwıǵa, sonday-aq, kópshilik jag‘daylarda basqa tovarlar aylanısın ańsatlastırıwshı erkin tólew quralı sıpatında qollanıwına ayıladı. Hámmege belgili bolǵan $P - T$ (pul — tovar), $T - P$ (tovar — pul) metamorfozalarda bahalı qag‘azlar da tovar sıpatında, hám pul sıpatında qatnasıwı múmkin. Bahalı qag‘azlar belgili mánide tovar esaplanadı, ol óz qunına hám tutınıw qunına iye. Usı ayrıqsha túrdegi tovardıń qunı bir qansha faktorlarg‘a baylanıslı, máselen, olar tárepinen keltiriletug‘ın daramattıń kólemi, ssuda payızınıń mug‘darı, salıstırmalı joqarı kurs boyınsha satılıwı múmkinligi, kárxanadı basqarıwda qatnasıw imkaniyatı hám basqalar. Bahalı qag‘azlardıń tutınıw qunı sonnan ibarat, olar arqalı bahalı qag‘azlar iyesi óz kapitalın arttırıw, saqlaw, kárxanadı basqarıwda qatnasıwdag‘ı anıq talapların qanaatlandıradı. Sonıń ushın birge, ayırım waqıtlarda bahalı qag‘azlardıń ayrıqsha túrleri (mámleket obligaciyları, vekseller) belgili bir qolaylı jag‘daylarda pul wazıypasın — aylanıs hám tólem quralın da atqarıwı múmkin. Ayırım mámleketlerde kóshpes múlik, avtomobil hám basqalar menen esap-kitap islew waqtında joqarı likvidli mámleket obligaciylarınan tólem quralı sıpatında paydalanılatug‘ınlıǵı belgili.

Likvidlilik — bul bahalı qag‘azdıń onıń iyesi ushın derlik zıyan keltirmegen halda tez satılıw, pul qarjılarına aylanıw qúdireti bolıp tabıladı. Likvidlilikke tásir kórsetetug‘ın faktorlar úsh toparg‘a: a) ulıwma ekonomikalıq faktorlar; b) sol mámlekette bahalı qag‘azlar bazarın shólkemlestiriw dárejesi menen baylanıslı faktorlar; v) emitenttiń ózine tán ózgeshelikleri menen baylanıslı faktorlar. Ulıwma ekonomikalıq faktorlarg‘a pul aylanısı, ekonomikanı dáwirdiń ol yaki bul basqıshında bolıwı, investorlar tárepinen tólewge bolǵan talaptıń bar ekenligi, bank esap-kitapların ámelge asırıw tezliginiń dárejesi sıyaqlılar kiredi. Fond bazarın shólkemlestiriw menen baylanıslı faktorlarg‘a imkaniyatlı investorlardıń

informaciyaǵa iye bolıw dárejesi, market-meykerler mákemesiniń bar ekenligi, bir tranzakciya qunınıń mug´darın kirgiziw múmkin. Ayırıqsha emitent dárejesinde bahalı qag´azlardıń likvidliligi, eń dáslep, onıń finanslıq awhalına, ámel etiw múddetine, zıyansız xızmet kórsetiwine, tólenetug´ın daramatlardıń mug´darına, rawajlanıw boljawları hám de keleshege hám basqalarg´a baylanıslı. Sózsiz, bul mánide fond birjalarında bahalanatug´ın bahalı qag´azlar eń joqarı bahalı qag´azlar bolıwı tábiyiy.

Qáwip — bahalı qag´azlar (sonıń ishinde, investiciyalar menen) operaciyları menen baylanıslı jog´altıwlar hám anıq túrde olarg´a tán múmkinshilikler bolıp tabıladı. Bahalı qag´azlar operaciylarına tiyisli qáwipler qanday da bir operaciyanı orınlawda kóplegen tosınnan bolatug´ın faktorlardıń og´an tásiri sebepli qálegen nátiyjege iye bola almaw múmkinligi menen baylanıslı. Usı bazarǵa derlik hár qanday operaciya onıń qatnasıwshıları (emitentler, investorlar yaqı daldalshılar) ol yaqı bul qáwip dárejesin óz moynına alıwdı ańlatadı. Endi g´ana óziniń fond bazarların dúzip atırg´an mámleketlerde bazar qatnasıwshıları ushın qáwipler bazar qatnasıqlarınıń kóp jıllıq tariyxına iye bolg´an mámleketlerdege qarag´anda bir neshe márte joqarı. Fond bazarındag´ı xızmet qáwiptiń hár qıylı túrleri menen baylanıslı. Sonıń ushın bahalı qag´azlar bazarınıń professional qatnasıwshılarna óz xızmetinde qáwiplerdiń hár qıylı túrlerin esapqa alıwına tuwra keledi, bular: inflyaciya processleri, tarmaqlar hám regionlardıń ózine tán ózgeshelikleri menen baylanıslı makroekonomikalıq qáwipler; emitenttiń tólewge múmkinligi hám kredit qábileti menen baylanıslı kárxananiń qáwipleri; portfeli basqarıw qáwipleri hám texnikalıq qáwipler, olarg´a waqtınshalıq, operacion, selektiv qáwipler, esap-kitaplardı tártipke salıw menen baylanıslı qáwipler hám basqalar kiredi. Rawajlang´an mámleketler ámeliyatı qáwiptiń hár bir túrine qarsı turıwshı qamsızlandırıw formaları hám usılların islep shıqtı. Buring´ı Awqam aymag´ı mámleketlerinde bahalı qag´azlar operaciyları menen baylanıslı bolg´an qáwiplerdi qamsızlandırıw házirshe jeterli dárejede rawajlanbag´an. Bunday qáwiplerdi qamsızlandırıw bahalı qag´azlar bazarı hám qamsızlandırıw jumısınıń

birlesiwindeki eń áhmiyetli xızmet tarawlarından biri bolıp esaplanadı, onı mámleket ámeliyatında júdá jaqın waqıt ishinde ózlestiriw wazıypası turıptı.

Ameldegı nızam hújjetlerine baylanıslı, bahalı qag‘azlar Ózbekistanda esap-kitaplardı ámelge asırıw ushın, sonday-aq, kreditler boyınsha girew sıpatında paydalanıwı múmkin. Tólem formasına qaramastan bahalı qag‘azlar Ózbekistan Respublikasınıń pul birligi — swmda ańlatıladı.

Akciyalardıń mánisi

Akciya (francuzsha action sózinen) — bul akcionerlik jámiyetiniń ustav fondına belgili úles qosqanlıqtan gúwalıq beriwshi, onıń iyesine paydanıń bir bólegin alıw hám ádette, usı jámiyetti basqarıwda qatnasıw huqıqın beriwshi bahalı qag‘azlar bolıp esaplanadı.

Akciya óziniń tek g‘ana og‘an tiyisli sıpatları menen hár qıylı túrdegi bahalı qag‘azlar ishinde ayrıqsha orın tutadı.

Eń dáslep bul — ámel etiw múddeti belgilenbegen bahalı qag‘az bolıp, ol onı shıg‘arg‘an akcionerlik jámiyeti ámel etip turg‘an waqıt dawamında aylanısta bolıwı múmkin. Akciya iyesi akcionerlik jámiyeti saplastırılğ‘an jag‘daylarda onıń mal-múlkin bólistiriwde qatnasıw huqıqına iye.

Akciyalar boyınsha alıng‘an daramat — dividend, dep ataladı. Dividend, ádette, akcionerlik jámiyetiniń paydasına baylanıslı boladı. Eger kompaniya esabat jılı nátiyjelerin boyınsha úlken paydag‘a iye bolsa, onda kóp mug‘darda dividend tólew imkaniyatı boladı hám kerisinshe. Eger de payda ulıwma bolmasa, dividend tólenbewi múmkin. Biraq, ulıwma qag‘ıydalardan shıg‘ıp ketiw jag‘dayları da bar. Bul, máselen, jeńilletilgen akciyalarg‘a tiyisli.

Ádette, kredit quralı bolg‘an hám kredit qatnasıqların ózinde sáwlelendirgen basqa bahalı qag‘azlar túrleri (obligaciya, qazna minnetlemeleri, depozit sertifikatları, vekseller)nen parıqlı túrde, akciya mülklik qatnasıqlardı tártipke salıwshı qural bolıp tabıladı. Onıń iyesi kompaniya akcionerleriniń ulıwma jámiyetin basqarıwda qatnasıw huqıqına iye.

Akciyada kórsetilgen pul summası nominal qun, dep ataladı. Akciya investorg‘a birinshi márte satılğ‘anınan keyin bul qun akciyanıń fond bazarındag‘ı keyingi

háreketi ushın hesh qanday áhmiyetke iye emes hám úles kapitalınıń mug‘darın kórsetken halda informaciya ózgesheligine iye boladı. Kópshilik, ásirese akcionerlik múlki ústin turatug‘ın (AQSH) mámleketlerinde akciyalar olarda nominal qun kórsetilmegen halda shıg‘arıladı. Tek g‘ana kompaniya ustav kapitalı belgili úles mug‘darına bólingenligi kórsetiledi.

Ayırım ekonomistler ulıwma akciyag‘a qarıdar qansha pul tólewge tayar bolsa, onıń bahası sonsha, dep esaplaydı. Biraq kópshilik mámleketlerdiń akciyalarında nominal qun bári bir kórsetiledi.

Akciyalarg‘a nominal qunıń begileniwi fond bazarı endi g‘ana rawajlanıp baratırǵan Ózbekistan ushın da óz áhmiyetin saqlap qalg‘an. Bul, birinshiden, nominal qun bahalı qag‘az iyesine ruwxıy tásir kórsetedi hám og‘an bul ápiwayı anıq minnetleme emes, bálkim belgili bir mug‘dardag‘ı mülklik ataq, dep esaplawg‘a tiykar beredi. Bunnan tısqarı, shıg‘arılǵan akciyalardıń nominal qunınan akcionerlik jámiyetiniń ustav kapitalı júzege keledi. Akciyalardı nominal qunisız shıg‘arıw, sózsiz, esapqa alıwda qıyınshılıqlar tuwdırǵan bolar edi. Hám, sońında, akciyalardı ekilemshi bazarda satıwda nominal hám de kurs qunı ortasındaǵı unamlı parıq imkaniyatlı investor ushın kompaniyadag‘ı jumıslar jag‘dayına salıstırmalı ayırım juwmaqlardı shıg‘arıw imkanın beredi, bul bahalı qag‘azlardı satıp alıw haqqında qarar qabıl etiwde júdá áhmiyetli bolıp esaplanadı. Túrli mámleketlerde akciyalardıń eń kem (minimal) nominal qunları hár túrli belgilengen. Ózbekistan Respublikası nızamshılıǵına baylanıslı, akciyanıń eń kem nominal qunı — 100 swm.

Akciyanıń bazarda satılátug‘ın bahası akciya kursı, dep ataladı. Bul akciyalar bahasınıń tiykarg‘ı forması bolıp tabıladı. Usı baha akciyanıń real qunın belgilep beredi. Akciyalar kursı akciya boyınsha alınátug‘ın dividendke tikkeley baylanıslı bolsa, ssuda procentiniń mug‘darına salıstırǵanda kerı qatnasta boladı. Akciyalar kursı — bul kapitallastırılǵan dividend bolıp, ol pul investiciyası summasına teńlestiriledi, usı kapital bankke qoyılǵan yaki qarızg‘a berilgen halda akciya boyınsha alınátug‘ın dividendke teń mug‘darda daramat keltiredi. Kurs bahasına, dividend hám qarız mug‘darınan tısqarı, basqa faktorlar da tásir kórsetedi.

Akciyalardıń túrleri

Ózbekistan aymag'ında shıg'arılátug'ın akciýalar tómendegi túrlerge bólinedi:

1. Ashıq akcionerlik jámiyetleriniń akciýaları, olar ashıqtan-ashıq aylanısqa shıg'arıladı hám keyin ala basqa akcionerlerdiń ırızılıg'ısız qoldan qolg'a ótiwi múmkin, hám de jabıq akcionerlik jámiyetleriniń akciýaları, bular birlemshi jaylastırılıwda aldınnan ajratıp alıng'an investırlar ortasında bólistiriledi hám tek g'ana kompaniya ulıwma jıyınınıń ırızılıg'ı menen qoldan-qolg'a ótiwi múmkin.

2. Iyesiniń atı jazılğ'an hám kórsetiwshi iyelik etetug'ın akciýalar. Iyesiniń atı jazılğ'an akciýalarda olardıń iyesiniń familiyası májbúriy túrde kórsetiliwi shárt, eger olardıń iyesi yuridikalıq shaxs bolsa, shólkemniń atı kórsetiledi. Kórsetiwshi iyelik etetug'ın akciýalarda olar iyesiniń atı kórsetilmeydi. Bul usı akciýalardıń fond bazarında aylanısta bolıwı ózgesheligi menen túsindiriledi. Akcionerlik jámiyeti bir waqıttıń ózinde hám iyesiniń atı jazılğ'an, hám kórsetiwshi iyelik etetug'ın akciýalardı shıg'arıwı múmkin. Ózbekistanda kópshilik akciýalar iyesiniń atı jazılğ'an formada shıg'arıladı.

3. Ápiwayı hám jeńilletilgen. Ápiwayı akciya akcionerler jıyınında dawıs beriw huqıqın beredi, ol boyınsha alınátug'ın dividend mug'darı bolsa, akcionerlik jámiyetiniń jıl dawamındag'ı jumısınıń nátiyjelerine baylanıslı hám basqa hesh nárse menen kepillik berilmegen. Bunday akciýalardıń iyeleri basqa bahalı qag'azlardıń iyelerine qarag'anda úlken táwekelshilik etiwi múmkinligi sebepli, olar boyınsha kózde tutılátug'ın dividendler júdá joqarı dárejede boladı.

Jeńilletilgen akciya akcionerlerdiń ulıwma jıyınında dawıs beriw huqıqın hám bul menen kárxananı basqarıwda qatnasıw huqıqın bermeydi. Olardıń jeńilletilgenligi, bir tárepten, jámiyet xojalıq xızmeti nátiyjelerine qaramastan, kepillik berilgen daramattı alıw imkaniyatınan, ekinshi tárepten bolsa, akcionerlik jámiyeti saplastırılğ'an waqıtta akciýalar qunınıń birinshi náwbette alıw huqıqınan ibarat. Jeńilletilgen akciýalardıń ulıwma nominal qunı kompaniya ustav kapitalınıń 20 procentinen artpawı kerek.

Akciya blankleriniń májbúriy rekvizitleri

1. Akcionerlik jámiyetiniń atı hám mánzili.
2. Bahalı qag'azdın atı - akciya.
3. Seriyası, tártip nomeri hám shıǵ'arılǵ'an sánesi.
4. Túri (ápiwayı yaqı jeńilletilgen).
5. Nominal qunı.
6. Iyesiniń atı (iyesiniń atı jazılatug'ın akciyalar ushın).
7. Akcionerlik jámiyetiniń akciyalar shıǵ'arılǵ'an kúndegi ustav fondınıń mug'darı.
8. SHıǵ'arılıp atırǵ'an akciyalar sanı.
9. Dividendlerdi tólew múddeti.
10. Akcionerlik jámiyetin basqarıw baslıǵ'ı hám bas buxgalteriniń qol tańbaları.
11. Dizimge alıw mákemesi tárepinen berilgen akciya kodı hái sáne.

Akcionerlik jumısınıń eki ásirde artıq tariyxı akciyalar túrleriniń júdá keń toplamın islep shıqtı. Tórende akciyalardıń bazar ekonomikası rawajlang'an mámleketlerde tez-tez ushırap turatug'ın tiykarg'ı túrlerin sanap ótemiz.

Fond birjasında aylanısta bolıw ózgesheligine baylanıslı, "dizimge alıng'an" hám "dizimge alınbag'an" akciyalar bar. Dáslep kileri — bul birjada aylanısqa shıǵ'arılǵ'an akciyalar bolıp tabıladı. Keyingileri bolsa — tek g'ana bahalı qag'azlardıń birjadan tısqarı bazarlarında bar bolg'an akciyalar.

Emitent tárepinen shıǵ'arılıw ózgesheligine baylanıslı, jazılıw akciyaları bar (olardıń jaylastırılıwı ushın distribyuter firma tárepinen kepillikler berilgen). Olar tolıq yaqı bir waqıtta tólenetug'ın hám bóleklerge bólip tólenetug'ın túrlerge bólinedi.

Aylanıs ózgesheligine baylanıslı, "aylanıstag'ı akciyalar", yag'nıy emitenttiń bahalı qag'azlar bazarında turaqlı túrde aylanısta bolıwshı akciyalarg'a "portfel akciyaları", yag'nıy olardı shıǵ'arg'an kompaniyalar ıqtıyırında bolg'an akciyalar. "Belsendi" dep atalıwshı akciyalarıń ayrıqsha toparı bar. Bul birjalarda turaqlı túrde úlken mug'darda aylanısta bolatug'ın akciyalar bolıp tabıladı. Bul akciyalar

olar ushın arnawlı indeksler belgileniwi waqtında bazardag'ı jag'daydın indikatori bolıp esaplanadı.

"Qayta bahalanıw huqıqına iye bolg'an" akciyalar emitentke akciyanın iyesinen qosımsha tólemdi (vznos) talap etiw huqıqın beredi. Kópshilik jag'daylarda bunday akciyalar inflyaciya sharayatlarında shıg'arıladı.

"Kepillik berilgen akciyalar" — kepillik berilgen dividendlerdi alıw huqıqın beredi.

"Vinkulirlengen akciyalar" — usı akciyalardıń iyesi olardı akcionerlik jámiyeti atqarıw organınıń ruqsatsız satıwı múmkin emes.

Jeńilletilgen (preferencial) akciyalar ayrıqsha orın tutadı, olardıń hár qıylı túrleri bar.

Máselen, shaqırıp alıw huqıqına iye bolg'an (shaqırıp alınatug'ın) jeńilletilgen akciyalar – bul akciyalar emitentke olardıń iyesinen aldınnan xabar etilgen halda satıp alıw huqıqın beredi.

"Altın akciya" — bul onıń iyesine (ustav fondına qosqan úlesine qaramastan) belgili waqıt dawamında kompaniyanı basqarıw huqıqın beredi. Bunday akciyalar kóbinese menshiklestiriw procesleri bolıp atırǵan mámleketlerde ushıraydı. Bunda "altın" akciyanıń iyesi sıpatında, ádette, qanday da bir ekonomikanı basqarıwshı mákeme arqalı mámlekettiń ózi qatnasadı.

"Kumulyativ" akciyalar. Olarnı shıg'arıw shártlerinde, ádette, usı akciyalar boyınsha tóleniwi lazım bolg'an, lekin tólenbegen dividendlerdiń toplanıp barılıwı hám emitenttiń finanslıq jag'dayı jaqsılanıp, dividendlerdi tólew imkanıyatı payda bolg'an waqıtta tóleniwi názerde tutiladı.

Plyural — kóp dawıslı akciyalar. Bul bahalı qag'azlar fashistler Germaniyasında keń qollanıladı. Olar milletshil "húkimiran sheńber"ge keń huqıqlar hám anıq túrde ámelge asırılǵan investiciyalardan tısqarı, óndiristiń jetekshi tarmaqların óz qadag'alawı astında uslap turıw imkanıyatın beretug'ın edi.

"Retrektiv" akciyalar — bul óz iyesine olardı toqtatıw ushın kompaniyag'a usınıs etiw huqıqın beriwshi akciyalar bolıp tabıladı. Toqtatıw shártleri, múddetleri haqqında bunday bahalı qag'azlardıń birlemshi emissiyası waqtında kelisip alınadı.

"Almastırılatus"ın" akciyalar olardı aldınnan kelisilgen bahalar boyınsha belgili bir waqıt aralıgında basqa akciyalarg'a (ádette, ápiwayı akciyalarga) almastırıw múmkin.

"Kursı ózgerip turıwshı akciyalar". Bul akciyalar boyınsha dividend tólemleri procenttiń ózgeriwi dárejesine qarap ózgerip turadı. Eger procent ósse, akciyalar boyınsha tólemler de ósedi hám kerisinshe.

"Orderli akciyalar" — olar óz iyelerine ápiwayı akciyalardıń belgili mug'darın satıp alıw hám bul menen barlıq bahanıń likvidligin arttırıw huqıqın beredi.

Ózbekistan nızamshılıgında akciyalardıń hár qıylı túrleri — ápiwayı hám jeńilletilgen, iyesiniń atı jazılǵan hám "kórsetiwshi iyelik etetug"ın", sonday-aq, kumulyativ akciyalardıń táriypin ushıratıw múmkin. Biraq bul bapta aytıp ótilgen akciyalardıń basqa túrleri ámelde bolıw huqıqına iye emesligin ańlatpaydı. Olardı shıǵarıw, aylanısta bolıwı hám toqtatıw shártleri, sonday-aq, ayrıqsha ózine tán ózgeshelikleri akcionerlik jámiyetiniń dúziliwinde onıń shólkemlestiriw hújjetlerinde kórsetiliwi múmkin.

2.3.2. Qarız minnetlemelerin ańlatıwshı bahalı qag'azlar

Obligaciyalar

Obligaciya (latinsha obligatio sózinen, minnetleme) — bul onıń iyesi qarız bergenliginen gúwalıq beriwshi hám og'an usı bahalı qag'azdıń nominal qunın onda kórsetilgen múddette belgilengen (qatań) procent tólngen halda qaplaw minnetlemesin tastıyıqlawshı bahalı qag'az bolıp tabıladı.

Akciyadan parıqlı túrde obligaciya emitenttiń mal-múlkine salıstırǵanda múlik dárejesi esaplanbaydı. ól dawıs beriw hám basqarıw huqıqın bermeydi. Obligaciya — bul bir shaxstıń (investor-kreditordıń) basqa bir shaxsqa (emitent-qarvzdarg'a) qarjıların waqtınsha payalanıw ushın bergenligi (kredit) haqqındag'ı gúwalıq. Obligaciyalar belgili múddetke shıǵarıladı hám toqtatılıwı shárt. Emitenttiń xızmeti toqtatılǵan waqıtta olardıń iyeleri bahalı qag'azlardıń basqa túrleriniń iyelerine qarag'anda ústinlikke iye.

Emitenttiń ózgesheligine qaray obligaciyalar tómendegi úsh toparg'a bólinedi: mámleketlik obligaciyalar, municipal obligaciyalar, kárxanalar obligaciyları.

Mámleketlik obligaciýalar

Ádette — bul "kórsetiwshi iyelik qılatug'ın" bahalı qag'azlar esaplanadı. Olar monopolistik kapitalizmge shekemgi dáwirde payda boldı. Obligaciýalar ózinde kredit qatnasıqların sáwlelendiredi, bunda mámleket qarızdar, xalıq yaki kárxana hám shólkemler kreditor sıpatında qatnasadı (mámleket krediti). Búgingi kúnde mámleketlik obligaciýalar obligaciýalardıń eń keń tarqalg'an túri esaplanadı.

Mámleketlik obligaciýalar emissiyasın húkimet, kópshilik hallarda, mámleket byudjeti qıtshılıg'ın qaplaw maqsetinde ámelge asırıladı. Tikkeley mámleketlik obligaciýalar operaciýaları menen kredit mekemeleri shug'ullanadı. Procentlerdi tólew deregi — mámleket qaznasına salıq hám basqa májbúriy tólemler kórinisinde kelip túsetug'ın, ámelge asırılǵ'an qosımsha qun esaplanadı.

Mámleketlik obligaciýalar, ádette, mámlekettiń mal-múlki, baylıg'ı menen kepillengen hám sonıń ushın da investiciya aktivleriniń eń isenimli túri esaplanadı. Mámleketlik obligaciýalar boyınsha alıng'an dáramatlar salıqqa tartılmaydı. Sonıń ushın olar boyınsha procent stavkalari korporaciýalardıń eń birinshi dárejeli obligaciýaları boyınsha tólenetug'ın procent stavkalarına qarag'anda pás. Bazar ekonomikası rawajlang'an mámleketlerde jami mámleket qarızınıń úlken bólimin túrli waqıtlarda shıg'arılǵ'an obligaciýalar quraydı.

Mámleket Bahalı qag'azları bazarın shólkemlestiriw hám onıń rawajlanıwı óziniń unamsız halatları menen birge, derlik barlıq waqıtta ekonomikası rawajlang'an mámleketler ushın kreditten mámleket byudjeti dáramatların qalıplestiriwdiń deregi sıpatında paydalanıw hám bunıń menen xojalıqtı finanslastırıwdiń resurs potencialın keńeytiw imkanın berdi.

Mámleket bahalı qag'azları menen túrli operaciýalar qılıw, máselen, olardı kredit sisteması qatnasıwında ashıq bazarda satıp alıw yaki satıw járdeminde kópshilik zamanagóy kapitalistik mámleketler ekonomikasın pul-kredit jag'ınan tártipke salıwg'a erisiledi. Xalıq hámde kárxanalar ushın mámleket minnetlemelerin satıp alıw óz amanatları hám jamg'armaların salıstırmalı

isenimli saqlaw forması esaplanadı. Bul qanday da dárejede ózin inflyaciya procesleri tásirinen shegaralaw imkanın beredi.

Ózbekstanda mámleketlik obligaciýalar - bul respublika ishki qarzları obligaciýaları esaplanadı. Bunday obligaciýalardı shıǵarılıw haqqındag'ı qarar húkimet tárepinen qabıl qılınadı. G'árezsiz Ózbekstan tariyxında mámleketlik obligaciýalardıń eki túri shıǵarılıwına jol qoyıldı. Birinshisi 1992 jıl mayda 12 procentli ishki utıslı zayom. Bul awqamnıń tarqalıwı múnásibeti menen payda bolǵan keskin inflyaciya hám qag'az pul belgileriniń aylanısqa normasına artıq dárejede shıǵarılıwı sebepli xalıq ushın júdá tabıssız tamamladı. Ekinshisi- 1996 jıl martta - kárxana hám shólkemler ushın mámleket qısqa múddetli obligaciýaları (MQMO) kórinisindegi obligaciya zayomı, ol mámleket qaznası hám investor kárxanalarg'a dáramatlar keltirgen halda júdá tabıslı ámel qılıp turıptı.

Ózbekstanda MQMO nıń dáslepki kim-ziyat sawdası 1996 jıl 28 martta bolıp ótti. Finans ministrliǵı obligaciýalardıń emitenti esaplanadı. Obligaciýalar emissiyası dáwirli ráwishte ayırıqsha baspalar formasında ámelge asırıladı. Hár bir baspa, ádette, bir ayda bir mártebe shıǵarılardı. Obligaciýalardıń nominal qunı 1000 swm. Obligaciýalar 3, 6 hám 12 ay múddetlerge shıǵarılardı.

Obligaciýalardı olardı satıwǵa wákillik berilgen shólkem (diler)ler arqalı satıp alg'an yuridikalıq shaxslar obligaciýalardıń iyesi bolıwı múmkin. Obligaciýalar baspalarınıń kim-ziyat sawdası, sawdaları, esap - kitapları hám olarg'a kórsetiletug'ın basqa xızmetler Ózbekstan Respublikası valyuta birjasında ámelge asırılardı.

Municipal obligaciýalar (Jergilikli zayom obligaciýaları)

Bunday obligaciýalardıń emitentleri sıpatında Ózbekstan Respublikasınıń milliy - mámleketlik hám administrativlik - territoriyalıq dúzilmeleriniń hákimiyat mekemeleri qatnasıwı múmkin. Obligaciýalardı shıǵarılıw haqqındag'ı qarar mámleket hákimiyatınıń jergilikli mekemeleri: Qaraqalpaqstan Respublikası Ministerler Keńesi, oblastlar, qalalar, rayonlar hákimiyatları tárepinen qabıl qılınadı.

Municipal obligatsiyalardı shıǵarıwdıń eń tiykargı máselelerinen biri-bul olardı támiynlew máselesi esaplanadı. Sog'an kóre olar qaplanıwınıń tómendegi tiykargı derekleri menen shıǵarılıwı múmkin:

Qarızlardı tólew haqqındagı ulıwma májbúriyat negizinde. Bunday obligatsiyalar boyınsha májbúriyatlardıń orınlanıwı hákimiyat mekemesiniń obligatsiyalardıń keyingi sóndiriliwi hám olar boyınsha procentler tóleniwi ushın jergilikli byudjettiń qanday da anıq dereklerin biriktirmesten salıqlar, bajılar, ijara tólemleri hám basqa tólemlerdi óndiriwge imkaniyatlılıǵı menen támiynlenedi.

Bazar ekonomikası rawajlang'an mámleketlerde municipal obligatsiyalar, ádette, bankler, abıraylı firmalar kepilligi astında shıǵarıladı hám birinshi dárejeli aktsiyalar dárejesinde bahalanadı.

Kárxanalar obligatsiyaları

Kárxanalar obligatsiyaları kommerciyalıq krediti hám qatnasıqlarınıń tiykargı quralı bolıp, onda bir túrdegi kárxanalar qarızdarlar, basqa kárxanalar yaki xalıq kreditorlar boladı.

Kárxanalar obligatsiyaları sanaat kárxanaların kreditlew proceslerinde, yag'nıy bankler berilgen kreditlerge qarsı olardan jánede mayda summalarg'a bólingen qarız májbúriyatların (obligatsiyalar) alg'an waqıtlarda payda boldı. Sanaat obligatsiyaları ornına beriletug'ın bunday kredit kóbinese bank kreditiniń basqa túrlerine qarag'anda arzanıraq bolg'an. Sanaat obligatsiyaları boyınsha, ádette, biraz joqarı procentler tólenedi. Sebebi obligatsiyalar boyınsha procent tólemlerin kárxananiń salıqqa tartılatug'ın paydasınan shıǵarıp taslaw múmkin bolıp, aktsiyalar boyınsha dividendler bolsa, salıqqa tartılar edi.

Finanslastırıw quralı sıpatında obligatsiyalar ózleriniń ústin tárepleri menen bir qatarda kemshiliklerine de ham iye. Sanaat obligatsiyaları boyınsha procent kompaniya ushın dayım qarejetlerdiń ósiwin ańlatadı.

Ózbekstan nızamshılıǵına muwapıq kárxanalar obligatsiyaları menshikliktiń barlıq formalarındagı kárxanalar tárepinen shıǵarılıwı múmkin. Kárxana obligatsiyaların shıǵarıw haqqındagı qarar kárxana administraciyası tárepinen,

akционерlik jámiyeti obligaciýaların shıǵ'arıw haqqındag'ı qarar bolsa, orınlaw shólkem (basqarıw) tárepinen qabıl qılınadı. Qarar tiyisli protokol menen rásmiylestiriliwi kerek. Kárxanalar tárepinen ustav fondın qalıplestiriw hámde toltırıw, zıyanlardı qaplaw hám basqalar ushın obligaciýalar shıǵ'arılıwına jol qoyılmaydı. Akционерlik jámiyetleri obligaciýalardı ustav kapitalı kóleminiń 20 procentinen artıq bolmag'an summada hám tek g'ana barlıq shıǵ'arılǵ'an akciýalar tolıq tólungennen keyin shıǵ'arıwı múmkin. Menshikliktiń basqa formalardag'ı kárxanalar boyınsha obligaciýalar shıǵ'arıw summasınıń mug'darı respublika fond bazarın tártipke salıwshı shólkem tárepinen belgilenedi.

Qazna minnetlemeleri

Qazna minnetlemeleri - bul olardıń iyeleri tárepinen byudjetke pul qarjıların bergenliklerin tastıyqlawshı hámde usı bahalı qag'azlarg'a iyelik qılıwdıń pútkil múddeti dawamında belgilengen dáramattı alıw huquqın beriwshi kórsetiwshi iyelik qılatug'ın mámleket bahalı qag'azları esaplanadı.

Ózbekstanda qazna májbúriyatlarınıń tómendegi túrleri shıǵ'arıladı:

1. Uzaq múddetli - 5 hám onnan artıq jıl múddetke shıǵ'arılıwı múmkin (xalıqaralıq ámeliyatta olar BOND degen attı alg'an).

2. Orta múddetli - 1 jıldan 5 jılǵ'a shekem bolǵ'an múddetke shıǵ'arılatus'ın (NOTE)

3. Qısqa múddetli - 1 jılǵ'a shekem, 3, 6 hám 9 ayǵ'a shekem bolǵ'an múddetke shıǵ'arılatus'ın (BILL).

Uzaq múddetli hám orta múddetli qazna minnetlemelerin shıǵ'arıw haqqındag'ı qarar Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabineti tárepinen, qısqa múddetlerdi shıǵ'arıw qararı bolsa - Finans ministrligi tárepinen qabıl qılınadı.

Óz tábiyatına qaray qazna májbúriyatları mámleketlik obligaciýalarg'a júdá jaqın. Ámelde qazna májbúriyatları fizikalıq shaxslar ushın shıǵ'arılatus'ın mámleket obligaciýalarınan basqa nárese emes, olar boyınsha dáramatlardı bahalı qag'azlarg'a iyelik qılıwdıń pútkil múddeti dawamında alıw múmkin.

Depozit sertifikatları

Depozit sertifikatı (ingl. Certificate of deposit) - bul pul qarjıları amanatqa qoyılǵ'anlıǵ'ı haqqında, amanatshıǵ'a belgilengen múddet tamamlang'annan keyin depozit summası hám og'an tiyisli procentlerdi alıw huquqın beriwshi kredit mekemeleriniń guwalıǵ'ı.

Depozit sertifikatları 60-jıllardan baslap AQSH hám Ullı Britaniyada amanat depozit guwalıǵ'ınıń bir túri kredit mekemesine pul qoyılǵ'anlıǵ'ın tastıyqlawshı hújjet sıpatında aktiv rawajlandı. Usı hújjet arqalı amanat talap qılıp alınıwı múmkin.

Bunday sertifikatlar AQSHta iri summalarg'a shıǵ'arıladı. 100 mińnan

1 mln. Dollarg'a shekem. Investor sıpatında iri kárxanalar, sırt el amanatshıları, jergilikli hákimiyat mekemeleri qatnasıwı múmkin. Sertifikatlar ásirese olardı salıq tólewge qabıl qılınıwı sebepli júdá g'alabalıq bolıp qaldı.

Ózbekstanda g'árezsizlikke erisilgeninen keyin 1994 jıldan baslap sertifikatlar eki túrde shıǵ'arıla baslandı:

depozhp sertifikatları - yuridikalıq shaxslar ushın, 1 jılǵ'a shekem múddetke;

depozit (jamg'arma) sertifikattarı - fizikalıq shaxslar ushın, 3 jılǵ'a shekem múddetke.

Sertifikattıń aylanısta bolıw múddeti berilgen sáneden baslap onıń iyesi amanattı talap qılıp alıw huquqın alatug'ın sánege shekem esaplanadı. Eger sertifikat boyınsha depozit hám amanattı alıw múddeti keshiktirilse, ol jag'dayda bunday sertifikat ol boyınsha talap qılıp alınatug'ın hújjet esaplanadı, usı sertifikat boyınsha bank onıń iyesiniń birinshi talabına kóre tez arada onda kórsetilgen summanı tólew májbúriyatın aladı.

Bank sertifikattı múddetinen aldın tólewge beriliwi itimallıǵ'ın názerde tutıwı múmkin. Bunday hallarda bank tárepinen aldınnan, sertifikattı beriw waqtında belgilengen sertifikattıń onda jazıp qoyılǵ'an qunı hám páseyttirilgen stavka boyınsha procentler tólenedi. Sertifikat iyesine sertifikattıń aylanısta bolıw múddeti tamamlanıwı menen onıń iyesine tiyisli bolǵ'an dáslep shıǵ'arıw hám

aylanısta bolıw shártlerinde belgilengen stavka boyınsha procentler emitent bank tárepinen, usı sertifikat satıp alıng'an waqıtına qaramastan tóleniwi tiyis.

Vekseller

Veksel (nemischa Wechsel sózinen) - bul veksel beriwshiniń yaki vekselde kórsetilgen basqa tólewshiniń vekselde kózde tutılǵ'an múddet kelgende veksel iyesine belgili mug'dardag'ı summanı tólew haqqındag'ı sózsiz májbúriyatın tastıyqlawshı bahalı qag'az esaplanadı.

Ápiwayı veksel (solo veksel) - bul qarızdardıń (veksel beriwshiniń) belgili pul summasın kórsetilgen múddette kreditorg'a (birinshi alıwshısına) tólew májbúriyatın ańlatıwshı hújjet.

Otkerme veksel (tratta)—bul veksel beriwshi kreditor (trassant) tıń qarızdar (trassat) qa belgili pul summasın kórsetilgen múddette úshinshi shaxs birinshi alıwshı (remitent) ke tólewı buyırǵ'ın ańlatıwshı hújjet.

Otkerme veksel, eger ol qarızdar - trassat tárepinen akseptlenbegen bolsa, nızamlı kúshke iye bolmaydı. Aksept (tólew ushın razılıq) jazba ráwishte vekseldeń ústi betinde ámelge asırıladı. Aksept ulıwma yaki shegaralang'an bolıwı múmkin. Shegaralang'an aksept - bul qarızdardıń veksel valyutası bir bólimin tólew ushın jazba ráwishtegi razılıǵ'ı esaplanadı. Veksel akseptlenbegen hallarda yaki ol boyınsha tólewden bas tartılsa, veksel boyınsha dawa qılınıwı múmkin. Bunda onıń iyesinde veksel boyınsha májbúriyatqa iye bolǵ'an aldındıǵ'ı shaxslarg'a regress, yag'nıy qaytarma talap tártibinde tólew huquqı payda boladı.

Otkerme vekselde beriw (trassirovka qılıw) - aksept hám ol boyınsha tólem kepilligi májbúriyatın óz moynına alıw esaplanadı.

Otkerme vekseldeń mazmunınan usı nárse kelip shıǵ'adı, ol boyınsha májbúriyat trassat (tólewshi) ushın tek g'ana ol veksel (aksept)ti qabıl qılǵ'an waqıttan baslap payda boladı. Bolmasa trassat veksel beriwshi ushın jat shaxs bolıp qaladı. Bunnan kelip shıǵ'ıp, veksel boyınsha pullardı alıwshılar aldınnan, tólem múddeti kelgenge shekem tólewshiniń vekselde tólewge bolǵ'an qatnasın anıqlawı múmkin. Bul maqsetke vekselde trassatqa onı akseptlew, demek, óz moynına tólemde ámelge asırıw májbúriyatın alıw usınısı menen shıǵ'ıw jolı arqalı erisiledi.

Ádette, veksel akseptke bankler tárepinen tólewshiniń adresi boyınsha usınıladı. Trassat og'an veksel birinshi mártebe usınılg'anınan bir kúnnen soń onı ekinshi mártebe usınılıwın talap etiw huquqına iye. Eger ol usı múddetten soń qabıl qılınbasa, ol jag'dayda veksel qabıl qılınbag'an esaplanadı. Trassat vekseli aksept ushın ózinde qaldırıwdı talap qılıw huquqına iye emes. Veksel belgilengen formadag'ı blanklarda jazıladı. Veksellerdiń úlgi blankleri oraylastırılǵ'an jol menen "Mámleket belgisi" mámleketlik islep shıǵ'arıw birlespesi tárepinen tayarlanadı hám kommerciyalıq bankler ortasında tarqatıladı. Kárxana hám shólkemler vekseller blankların kommerciyalıq banklerde esap-kitap nomeri júrgiziletug'ın jerde satıp alıwı múmkin.

Veksel aylanısı zárúr bolmag'an hallarda veksellerdi aylanstan shıǵ'arıp qoyıwı múmkin.

2.4. Tuwındı bahalı qag'azlar hám olardıń ózgeshelikleri

Tuwındı bahalı qag'azlarg'a ulıwma túsiniq

Tuwındı bahalı qag'azlar - bul shártnamalar bolıp, olar boyınsha bir tárep bahalı qag'azlardıń belgili bir mug'darın belgili múddette kelisilgen bahada satıp alıw yaki satıw huquqı yamasa májbúriyatın aladı. Kóbinese bazis aktivi (yag'ny shártnama tiykarında jatıwshı bahalı qag'az) sıpatında akciyalar hám obligaciyalar qatnasadı.

Ózbekstanda tuwındı bahalı qag'azlardı shıǵ'arıw hám olar aylanısta bolıwınıń ózine tán ózgeshelikleri bar. Tuwındı bahalı qag'azlardı shıǵ'arıw hám olardıń aylanısta bolıwı haqqındag'ı nızamga muwapıq respublika territoriyasında tek g'ana olardıń negizinde akcionerlik jámiyetleriniń bahalı qag'azları jatatug'ın tuwındı bahalı qag'azlar shıǵ'arılıwı múmkin. Usı tuwındı bahalı qag'azlardıń emissiya prospekti mámleketlik dizimnen ótiwi hám belgilengen tártipte dizimge alıw nomerine iye bolıwı tiyis.

Tuwındı bahalı qag'azlardıń emitenti- bul tuwındı bahalı qag'azlardı shıǵ'arıwshı hám usı bahalı qag'azlar iyeleriniń aldında olar boyınsha óz atınan májbúriyatga iye bolg'an yuridikalıq shaxslar esaplanadı. Tuwındı bahalı qag'azlardı shıǵ'arıw haqqındag'ı qarar onı shıǵ'arıw juwapkershiligine iye

bolg'an emitenttiń basqarıw mekemesi tárepinen qabıl qılınadı. Usı mekemening ózi tuwındı bahalı qag'azlardıń emissiya prospektin tastıyqlaydı. Eger tuwındı bahalı qag'azlar bazis aktiviniń qunı 1 mlrd. swmg'a teń yaki onnan artıq bolsa, emissiya prospektin mámleketlik diziminen ótkeriw bahalı qag'azlar bazarı xızmetin muwapıqlastırıw hám qadag'alaw orayı tárepinen ámelge asırıladı. Basqa jag'daylarda tuwındı bahalı qag'azlar usı oraydıń territoriyalıq bólimlerinde mámleketlik dizimge alınadı.

Tuwındı bahalı qag'azlar naq hámde naqlay emes formalarda shıg'arılıwı múmkin. Naqlay emes formada shıg'arılǵ'an jag'daylarda olar global sertifikat tuwındı bahalı qag'azlardıń naq emes formasındag'ı pútkil baspasın (yaki bir bólimin) tastıyqlawshı hám depozitariyde saqlanatug'ın, sonday aq, bir mártelik sertifikat ushın talap etiletug'ın barlıq rekvizitler, tuwındı bahalı qag'azlar baspası emissiyası hám aylanısınıń ulıwma shártleri dizimin óz ishine alg'an hújjet penen rásmiylestiriledi.

Tuwındı bahalı qag'azlar klasslarg'a hám seriyalarg'a bóliniwi múmkin.

Klas - bul onıń negizinde bir bazis aktivi jatatug'ın bir túrdegi tuwındı bahalı qag'az sanaladı.

Seriya - bul orınlanıw bahası hám ámel qılıw múddeti birdey bolg'an bir klasstıń tuwındı bahalı qag'azları sanaladı.

Tuwındı bahalı qag'az bazis aktiviniń sertifikaciyası qimmatlı qag'azınıń túri, taypası, onıń nominal qunı, bir danasınıń bahası, mug'darı, emitenti, ulıwma qunı haqqındag'ı mag'lıwmattı hám basqa ayırım mag'lıwmatlardı óz ishine alıwı kerek.

Tuwındı bahalı qag'azlar aldı-sattısı múddetin keshiktiriwge; pitim rásmiylestirilgen waqıtta satıwshınıń mülki bolmag'an tuwındı bahalı qag'azlardıń satılıwına, sondayaq, tuwındı bahalı qag'azlardıń ámel qılıw múddeti tamamlanatug'ın kúnde olardıń satılıwına jol qoyılmaydı.

Tuwındı bahalı qag'azlardıń túrleri

Tuwındı bahalı qag'azlar **opcionlar**, **fyuchersler** hám **varrantlar** kórinisinde shıg'arılıwı múmkin.

Opcion (nemishe option cözinen) - bul pitimde qatnasıp atırǵan táreplerdiń birine bahalı qag'azlardıń belgili bir mug'darın belgili waqıt dawamında belgilengen bahada satıp alıw yaki kontragentke satıw huquqın beriwshi shartnama esaplanadı. Kontragent bolsa, sıylıq esabına usı huquqtı ámelge asırıw minnetlemesin óz juwapkerligine aladı.

Opcionnıń ózine tán ózgesheligi sonda, onıń iyesi bahalı qag'azdıń ózin satıp almaydı, bálkim onı satıp alıw yaki satıw huquqına iye boladı. Bunda ol óziniń satıp alıw yaki satıw huquqınan paydalanıwı ya bolmasa, onnan bas tartıwı múmkin.

Opcion shártnamasında eki tárep qatnasadı :opcion qarıydarı (iyesi) - belgili mug'dardag'ı bahalı qag'azlardı satıp alıw yaki satıw huquqına iye bolatug'ın shaxs hámde satıwshı - tiyisli ráwishte usı bahalı qag'azlardı satıw yaki satıp alıw májbúriyatın óz juwapkerligine alıwshı shaxs.

Barlıq opcionlar eki túrge bólinedi. Satıp alıw ushın opcion "kollopcion" (sa11) hám satıw ushın opcion - putopcion (ru1). Satıp alıw opcionı (saP) keleshekte tuwındı bahalı qag'az tárepinen belgilengen shártlerde bazis aktivin satıp alıw xuquqın beredi. Satıw opcionı (ru1) óz iyesine keleshekte bazis aktivin tuwındı bahalı qag'az shártlerine muwapıq satıw huquqın beredi.

Opcionlar "evropa opcionları" hám "amerika opcionları"na bólinedi.

Evropa opcionı - bul onıń orınlanıwına tek g'ana kelisilgen bolajaq sánede ruqsat etiletug'ın shártnama. Amerika opcionı - bul onıń orınlanıwına kelisilgen sánege shekem hám kelisilgen bolajaq sánede qálegen waqıtta ruqsat etiletug'ın shártnama.

Opcionıń orınlanıwı bahası - bazis aktiviniń opcion shártnamasında kelisilgen bahası.

Sıylıq - qarıydar tárepinen satıwshıǵa opcion sertifikatınan kóshirmege qarsı tólenetug'ın opcion bahası.

Ishki qun - shártnama asıǵ'ıs satılǵan jag'dayda opcion iyesi alıwı múmkin bolǵan dáramat. Ol bazis aktiviniń gezektegi bahası hám shártnamada kelisilgen orınlanıw bahası ortasındaǵı parqtıń mug'darına teń.

Opcion hám fyuchers sawdalarınıń negizinde alıp satarlıq mápi, bahalı qag‘azlar kursınıń kóteriliwi yaki páseyiwinen pul islep alıwg‘a umtılw jatadı.

Sa11 opcionı waqtındag‘ı kontragentler oyınıń mexanizmin kórip shıg‘amız.

Usı opcion shártlerine kóre, opcion iyesi bahalı qag‘azlardı shártnamag‘a iye bolg‘an shaxstan kelisilgen baha boyınsha satıp alıw huquqına iye, Usı huquq belgili múddet dawamında ámel qıladı. Opciondı satıp alıw waqtında qarıydar satıwshıg‘a sıylıq tóleydi. Opcion satıwshısı eger akciyalar iyesi usı bahalı qag‘azdı satıwdı talap qılsa, olardı satıwg‘a májbúr.

Ózbekstan Respublikasınıń nızamshılıg‘ına muwapıq, opcionlar olar emitentiniń burın shıg‘arılğ‘an jeke bahalı qag‘azların da, úshinshi shaxslar bahalı qag‘azların da satıp alıw yaki satıw huquqın tastıyqlawı múmkin. Bazis aktivi emitenttiń birinshi mártebe aylanısqa shıg‘arılıp atırg‘an shaxsiy bahalı qag‘azlarınan ibarat bolg‘an opcionlardıń shıg‘arılıwına jol qoyılmaydı.

Opcionlar iyesiniń atı jazılğ‘an hám kórsetiwshi iyelik qılatug‘ın túrlerde bolıwı múmkin. Ózbekstan Respublikasında opcionlar ózine amerikansha türdegi opcionniń belgilerin jámleydi, yag‘nıy opcion iyesi óziniń bazis aktivin satıp alıw yamasa satıw huquqın yamasa belgili bir múddet dawamında, yaki anıq bir sánede ámelge asıradı.

Opcionlar menen operaciyalar bahalı qag‘azlardıń birja hámde birjadan tısqarı bazarlarında ámelge asırılıwı múmkin.

Opcionniń túrлерinen biri varrant (varrant) esaplanadı.

Varrant — bul onıń iyesi belgili múddet dawamında yaki belgili bir kúnde varrantlar emitenti tárepinen dáslepki shıg‘arılğ‘an bahalı qag‘azlardı satıp alıw huquqın alg‘anlıg‘ın tastıyqlawshı hújjet. Varrantlardı shıg‘arıw bazis aktivin qurawshı bahalı qag‘azlardı shıg‘arıw menen baylanısadı. Varranttıń bazis aktivi bolg‘an bahalı qag‘azlardıń bir baspası tek g‘ana varranttıń bir baspasına huquq beredi.

Varrantlar aylanısqa shıg‘arılğ‘an hám úshinshi shaxslardıń qolında bolg‘an yaki emitenttiń ózi tárepinen satıp alıng‘an bahalı qag‘azlar boyınsha shıg‘arılıwı múmkin emes. Bazis aktiviniń bahası bahalı

qag‘azlar nominalınan pás bolg‘an varrantlardıń emissiyası qadag‘an etiledi (obligaciýalar bug‘an kirmeydi).

Varrant emitentleri varrantlardıń dáslepki iyelerine olardı satıp alıw ushın teń baha shártlerin támiynlewı kerek. Varrantlar iyeleri ushın bahalı qag‘azlardı jaylastırıw bahası usı bahalı qag‘azlardı varrantlar iyesi bolmag‘an investor tárepinen jaylastırılıwı bahasınan parq qılıwı múmkin. Varrantlar menen operaciýalar bahalı qag‘azlardıń birja hám birjadan tısqarı bazarlarında orınlanıwı múmkin.

Fyuchersler (futures) kelisilgen mug‘dardag‘ı qunlılıqlardı belgili waqıt dawamında pitim dúziw waqtında belgilengen bahada jetkerip beriw haqqındag‘ı shártnamalardı ózinde kórsetedi. Fyuchers shártnamaları birjalarda satılátug‘ın bahalı qag‘azlarg‘a da, tovarlarg‘a da beriliwı múmkin.

Fyucherslerdiń tiykarg‘ı belgisi — bahasınıń anıqlıg‘ı hám orınlanıwınıń májbúriyligi esaplanadı. Fyuchersler shártnama boyınsha satıp alınátug‘ın bahalılıqqa iyelik qılıw huquqınıń bir qoldan basqa qolg‘a tez ótkeriliwin názerde tutpaydı. Fyuchersler járdeminde nızam menen kepillengen májbúriyat satıp alınadı, bul pitim sıpatında rásmiylestiriliwı múmkin. Fyucherstiń ózine tán belgisi sonnan ibarat, olar usı bahalılıqlar onda usı waqıtta barma yaki joqpa, og‘an qaramastan, satılıwı múmkin.

Fyucherslerdiń opcionlar menen uqsas tárepi sonda, olardıń ekwi de fond baylıqların keleshekte satıp alıw imkanın beredi. Parqlarına kelsek, olar tómendegilerden ibarat:

1. Fyuchersler aldı - sattı hújjeti sanalmaydı; fyuchers fond baylıqların jetkerip beriwdiń minnetlemesi esaplanadı.

2. Fyuchers belgilengen múddet tamamlanıwı menen májbúriy esap -kitaptı talap qıladı.

3. Fyuchers boyınsha qáwip, opciondıki qarag‘anda joqarı, sebebi fyuchers qarıydarı opcion qarıydarınan parqlı, opcion boyınsha jog‘altılğ‘an sıylıqqa qarag‘anda biraz úlken summanı jog‘altıwı múmkin.

Fyuchers shártnamasınıń bahası birja kim-ziyat sawdalarında talap hám usınıs teńsalmaqlılıg'ınıń nátiyjesi sıpatında belgilenedi. Fyuchers pitimleri boyınsha esap- kitaplar, ádette, fyuchers penen sawda qılıwshılardıń esap betleri ashılǵ'an birjalardıń kliring palataları arqalı ámelge asırıladı.

Tuwındı bahalı qag'azlardıń usı túri menen sawda - satıq qılıw óziniń ózgesheliklerine iye. Akciyalar menen fyuchers pitimleri fond birjalarında, obligaciyalar menen fyuchers operaciyaları bolsa, tovar birjalarında ámelge asırıladı. Akciyalardıń belgili múddette baha páseyiwine oyını waqtında satılıwı akciyalar menen dúziletug'ın eń keń tarqalg'an múddetli pitim esaplanadı. Ádette, bunday halatta bahalı qag'azlar qaplawsız satıladı, yag'nıy satıwshınıń qolında bolmag'an bahalı qag'azlardı satıw ushın shártnama dúziledi. Bahalı qag'azlardı bunday shártnama boyınsha jetkerip beriw ushın investor óziniń brokerinen og'an, máselen, usı operaciya boyınsha jetkerip beriwdi mólsherlegen akciyalar paketi qunınıń tek g'ana 60 procentin bergen halda, jetkerip beriliwi lazım bolg'an bahalı qag'azlardı qarzga aladı. Sońınan broker ózindegı bar bolg'an tap sonday akciyalardı investorg'a ótkeredi yaki og'an shetten satıp alıng'an tap sonday akciyalardı tapsıradı. Bunda broker tárepinen beriletug'ın kredittiń mug'darı usı mámlekette bahalı qag'azlar bazarın qadag'alawshı shólkem tárepinen belgilengen mug'dardan aspawı kerek. Usı bahalı qag'azlar kontragentke jetkerip berilgeninen keyin investor brokerge akciyalarınıń tap sonday toplamın jetkerip beriwı lazım boladı. Bul sonı ańlatadı, pitim boyınsha óziniń minnetlemelerin orınlaw ushın investor akciyalar usı paketin keleshektegi belgili sánede satıp alıwı kerek boladı.

Usı halatta investor, kurstıń páseyiwine úmit qıladı, bul onı usı bahalı qag'azlardı jánede pás bahada satıp alıw hám brokerge ótkeriwdiń baslang'ısh bahasında jetkerip beriw imkanın beredi.

Eger akciyalar kursı kóterilse, ol jag'dayda investor usı akciyalardı satıp alıw waqtında tólewı zárúr bolg'an summa hám olardı dáslepki qaplawsız satıw waqtında alg'an summa ortasındag'ı parq mug'darında zıyan kóredi. Qaplawsız operaciyalardıń tiykarg'ı maqseti spikulyativlikten ibarat.

Ózbekstannıń nızam hújjetlerine kóre, fyuchers — bul belgili bahalı qag‘azlar hám basqa finanslıq qurallardı shártnamada belgilengen bahada belgili kelesi sánede satıp alıw yaki satıw ushın sózsiz minnetlemenı tastıyqlawshı bahalı qag‘az (shártnama) esaplanadı. Bazis aktivi birinshi mártebe aylanısqa shıg‘arılıp atırǵan bahalı qag‘az bolǵan fyucherslerdi shıg‘arıwǵa jol qoyılmaıdı. Fyuchersler fyuchers emitentiniń ózi tárepinen yaki úshinshi shaxslar tárepinen shıg‘arılǵan bahalı qag‘azlardı satıp alıw yaki satıw minnetlemesin tastıyqlaydı. Fyuchersler óz huquqın ámelge asırıwdan bas tartıwdı názerde tutıwshı opcionlardan yaki warrantlardan parqlı ráwishte, orınlaw ushın májbúriy esaplanadı. Fyuchers iyesi ya bahalı qag‘azlardı jetkerip beriwi yaki onı keyingi aylanısta bolıwı ushın kontragentke satıwı lazım.

Qadag‘alaw ushın sorawlar

1. Bahalı qag‘azlardıń ómir súriw cikli túsiniǵiniń mazmunı nelerden ibarat?
2. Bahalı qag‘azlardıń ómir súriw cikli kanday proceslerden ibarat?
3. Derivatıvler mazmunı neni ańlatadı?
4. Derivatıvlerdiń qaysı túrlerin bilesiz?
5. Derivatıvler emissiyası tártibi nelerden ibarat?
6. Bahalı qag‘azlar emissiyası standartta ne ushın kerak?
7. Bahalı qag‘azlar emissiyası kanday hallarda hám usıllarda ámelge asırıladı?
8. Bahalı qag‘azlar emissiyası kanday basqıshlardı óz ishine aladı?
9. Kompaniyalar akciyaları hám obligaciyaları IPO mexanizmi ne?
10. Bahalı qag‘azlar túrleri emissiyası kanday mámleketlik organları tárepinen tártiplestiriledi ?
11. Bahalı qag‘azlardıń bazar aylanısı ne?
12. Bahalı qag‘azlar kanday sóndiriledi?
13. Opcionlar haqqında nelerdi bilesiz?
14. Varranttıń mazmun mánisi qanday?
15. Fyucherstıń ózgeshelikleri nede?
16. Tuwındı bahalı qag‘azlarg‘a túsiniw berin?

III-BAP. Finans bazari indikatorlari hám modelleri

3.1.Finans bazari indikatorlari

Globallasıw sharayatlarında industrial hám rawajlanıp atırǵan mámleketler ekonomikalarınń rawajlanıw basqıshları finans bazarları roliniń keskin artıwı menen belgilenedi. Sebebi finans bazarları bul sharayatlarda dúnya ekonomikası kóleminde finanslıq ag'ımlardıń nátiyjeli bólistiriliwi hám kayta bólistiriliwin támiynlep g'ana qoymastan, mámleketler ekonomikaları hám bazarlarınń básekige shıdamlılıǵın, sharayatlarg'a iyiliwsheń maslasıwı, qáwipsizlik dárejesin, ekonomikalıq ósiw hám rawajlanıw pátlerin belgilemekte. Ásirese finans sisteması hám ondag'ı finans bazarınıń básekige shıdamlılıǵı hár kanday mámlekettiń ekonomikalıq rawajlanıwınıń tiykarg'ı faktorlarınan esaplanadı. Ggloballasıw sharayatında finans bazarınıń joqarı dárejedegi básekige shıdamlılıǵı ekonomikada modernizacılaw hám industrial ósiwdi támiynlew ushın investiciyalardı tartıw boyınsha keń imkaniyatlardı beredi. Sonıń menen birge hár kanday mámlekettiń finans sisteması hám bazarı básekige shıdamlılıǵı olardıń qáwipsizlik, turaqlılıq hám risk dárejesine tikkeley baylanıslı. Sebebi kóbinese usı kórsetkishlerdiń joqarı dárejesi ishki hám sırtqı investorlardıń mámleket bazarına salıstırmaı isenimin asıradı, olar tárepinen ámelge asırılátug'ın investiciyalardıń risklilik dárejesiniń pásliginen derek beredi.

Risklilik dárejesi sistemalı, tarawlar, investiciyalar tartıwshı emitentler hám investorlardıń riskleri jıynag'ınan quraladı. Finans bazarında payda bolıwshı sistemalı riskler investiciya qılıw haqqında qarar qabıl qılıwdıń áhmiyetli komponenti esaplanadı. Usı risklerdi hám joqarıda ayılǵan kórsetkishlerdi hámde olardıń qáwipsizlik shegarası(kritik) qunların bahalaw ekonometrik usıllar hám finansometrika járdeminde ámelge asırılıwı múmkin. Bunda kóbinese ekonomikalıq hám finanslıq qáwipsizlik indikatorları sisteması hám olardıń kritik qunları (mug'darları) názerde tutiladı. Olardıń bunday qunların óz waqtında, aldınnan hám tuwrı mug'darlı bahalay almaw óndiris hám qayta óndiris

proceslerine finans bazarı arqalı unamsız tásir kórsetiwshi hádiyselerdi keltirip shıǵarıwı múmkin. Sonıń ushın finans sisteması hám bazarınıń qáwipsizlik, turaqlılıq, básekige uqıplılıq, risklilik hám tartıwshılıq indikatorların biliw hám olardı bahalaw hár kanday mámleket ekonomikasında úlken áhmiyetke iye.

Makroekonomikalıq hám makrofinanslıq indikatorlar járdeminde joqarıda sanab ótilgen sapa kórsetkishlerin mug‘darlı bahalaw, olar járdeminde ańlatılıwshı finans bazarına tán proceslerdi izertlew, ondag‘ı tendenciýalar dinamikasını analizlew, bazar monitoringin ótkeriw hám ondag‘ı unamlı hám unamsız hádiyselerdi boljaw, bulardıń nátiýjeleri tiýkarında payda bolıwı múmkin bolǵan qáwipler hám disproporciýalar dereklerin (sebeplrin) anıqlaw hám óz waqtında olardıń ekonomikag‘a hám finans sistemasına unamsız tásiriniń aldın alıw yaki dárejesin aldınnan páseyttiriw boyınsha shara-ilájlardı islep shıǵıw múmkin. Basqasha aytqanda, matematik modellestiriw hám boljaw metodları menen sáykes bolǵan indikatorlarg‘a unamsız tásir etiwshi sebeplerdi aldınnan anıqlaw, olardı páseyttiriw yaki aldın alıw menen baylanıslı shara-ilájlardı islep shıǵıw hám ámelge asırıw ushın zárúr bolǵan waqıt mug‘darı menen támiynlew imkannı beredi.

Finans sisteması hám bazarınıń qáwipsizlik, básekige uqıplılıq, turaqlılıq dárejelerin tuwrı hám janapay mug‘darlı ańlatılıwshı indikatorlardı tómendegi bes toparg‘a ajratıw múmkin.

1. Makrofinanslıq indikatorlar;
2. Ekonomikada jamǵarmalar hám investiciýalar qatnasın ańlatılıwshı indikatorlar;
3. Bank sisteması xızmetiniń indikatorları;
4. Baha indikatorları;
5. Finans bazarın (ondag‘ı halat hám dinamik proceslerdi) ańlatılıwshı indikatorlar.

Joqarıda keltirilgen indikatorlar hám olardı bahalaw nátiýjelerin sistemalı kayta islep analizlew tiýkarında finans bazarın qáwipsizlik, básekige uqıplılıq, turaqlılıq dárejeleri, halatı, tendenciýaları hám mashqalaların, ekonomikadag‘ı roli

hám funkciyaları sapasın anıqlaw múmkin. Bulardıń barlıg'ı finans bazarın rawajlandırıw yaqı jetilistiriw boyınsha keleshekti hám tiykarg'ı bag'darlardı belgilewge hámde zárúr hallarda operativ tárizde regul'yativ shara ilájlardı islep shıg'ıw hám bazar xızmetin muwapıqlastırıwda járdem beredi.

3.2. Dúnya bahalı qag'azlar bazarları indeksleri

Fond indeksi - bul bahalı qag'azlar bazarı halatın bahalaw kórsetkishi bolıp, payda bolıp atırgan makroekonomikalıq proceslerdi kompleks ańlatadı. Ekonomikada krizisler payda bolsa, onıń mug'darı páseyedi. Ekonomikalıq ósiw dáwirinde bolsa onıń mug'darı artıp baradı. Sonıń ushın fond indekslerin barlıq mámleketlerde ekonomika halatınıń ulıwmalasqan mug'darlı kórsetkishleri dep qabıl qılınǵan. YAǵ'nıy fond indeksi kanday da belgili bir san bolıp, bahalı qag'azlar bazarınıń halatı sapasın xarakterleydi (ańlatadı). Usı sandı qanday da bir waqıtta payda bolıwshı ápiwayı bir san dep karalsa, onda bul san mazmunı ózinde hesh kanday aytarlıqtay áhmiyetli mag'lıwmattı jámlestirmeyji. Áhmiyetli sannıń mazmunında emes, bálkim onıń áwelgi dáwirlerdegi mug'darlardı bir-birleri menen salıstırma bahalawdan payda bolatug'ın nátiyjeler esaplanadı. Bul nátiyjeler izbe-izligi tiykarında qızıqtırǵan waqıt aralıǵında bahalı qag'azlar bazarı halatınıń unamlı yaqı unamsız ekenligi haqqında anıq mug'darlı túsiniklerge iye bolıw múmkin. Leykin bul sandı payda etiwshi nızamshılıqtıń matematikalıq formasına karalsa, ol halda onı belgili bir mazmun-mánisinen kelip shıǵıwın, demek mánissiz ápiwayı sannan parqlılıǵın, kóriw múmkin. Sonday qılıp fond indeksi bir tárepten mazmunı boyınsha ob'ektti - fond bazarındag'ı qızıqtırǵan kórsetkishlerdiń bir-biri menen baylanıslılıǵı nızamshılıǵın matematikalıq formada ańlatadı, ekinshi tárepten bolsa onıń bir neshshe waqıt shegaraları ushın esaplap tabılǵan qunların bir-biri menen salıstırılǵanda ob'ekttegi hádiyselerdi qızıqtırǵan waqıt aralıqlarında ózgeriwi tendenciyları dinamikasın kórsetedi. Sonıń ushın da fond indeksleri ekonomika ushın áhmiyetli sanaladı.

Fond indekslerinen paydalanıwshılardıń maqsetin aqlawshı ideal fond indeksi tómendegi tiykarg'ı maqsetlerge juwap beriwi tiyis:

- fond bazarındag'ı halattı anıq hám óz waqtında ańlatıwı;
- bazar tendenciyası bag'darın prognoz qılıw, analiz usılları járdeminde bazar halatın boljaw ushın qolay hám jaqsı qural bolıwı;
- túrli milliy fond bazarlarında iri strategik investiciyalar qılıw menen shug'ıllanatug'ın investorlarg'a qaysı bir mámleket bazarına qaysı waqıtta óz kapitalın bag'darlawı múmkinligi haqqında tiyisli qarar qabıl qılıwı ushın járdem beriwi;
- risklerdi tek g'ana bazar sheńberinde emes, al onıń ayırıqsha kórsetkishleri (máselen, procent stavkaları) boyınsha hedjirlew maqsetinde fyuchers hám opcion shártnamaları ushın qural bolıp xızmet qılıwı;
- “isenimlilik-dáramatlılıq” taypalarında bahalı qag'azlardıń optimal portfelin qalıplestiriw hám nátiyjeli basqarıwda qarar qabıl qılıw ushın tiykar bolıp xızmet qılıwı;
- indeks járdeminde ańlatılıwshı fond baylıqları menen yaki olardıń uqsas (korrelyaciyalanıwshı) bazarında islewshı treyder (yaki portfel basqarıwshısı hám t.b.) alıwı lazım bolg'an dáramattıń minimal bazalıq mug'darın kórsetiwi;
- belgili kompaniyalar basqarıwshılarınıń is sapasın tarawlar hám ulıwma bazar boyınsha ortasha qunları sapası menen salıstırmalı bahalaw quralı bolıp xızmet qılıwı;
- indeks portfelinde keltirilgen instrumentler aylanısta bolıwshı mámleket bazarında onı tártiplestiriwshı organlar xızmetin xarakterlewi, ekonomikalıq halat hám investicion ortalıqtı sáwlelendiriwi kerek.

Fond indeksleri olardı birjada yaki birjadan tısqarı (birjalıq emes) bazarda qollanıwına qarap, say ráwishte birja indeksleri hám birjadan tısqarı bazar indeksleri bolıwı múmkin.

Indeksler bahalı qag'azlar túrin tańlawg'a baylanıslı bolg'an, olardı esaplap tabıwda qollanılatug'ın mag'lıwmat boyınsha, ulıwma bahalı qag'azlar bazarı, bahalı qag'azlar túrleriniń toparları bazarı, ekonomikanıń qandayda tarawına tiyisli bahalı qag'azlar bazarı halatın ańlatıwı múmkin. Bul indeksler tendenciyası dinamikasını salıstırıw hár qanday taraw halatın ulıwma ekonomikag'a salıstırmalı

kanday ózgerisin kórsetiwi múmkin.

Indeksler mag'lıwmat agentlikleri hám fond birjalari tárepinen esaplap tabıladı hám úzliksiz ashıq ráwishte basıp shıg'arılıp barıladı.

Indeksler finanslıq instrumentlerdiń hár qıylıları ushın islep shıg'ılǵ'an, máselen, akciyalarg'a, qarız qatnasıqların bildiriwshi bahalı qag'azlarg'a, sırt el valyutalarına hám t.b. Olardıń ishinde akciya indeksleri eń ataqlısı esaplanadı.

Fond indeksleriniń kópshiligi eki topardan birine, yag'nıy kapitalizaciyalasqan hám bahalı indekslerge tiyisli sanaladı.

Kapitalizaciyalasqan indeksler kompaniyalardıń ulıwma kapitalizaciya dárejesin ólsheydi. Olardı esaplap tabıwda kompaniyalardıń akciyalari haqqındag'ı mag'lıwmatlar qollanıladı. Indekstiń esaplap tabılǵ'an qunları belgili bir bazalıq sánege salıstırmalı normalastırıladı.

Kompaniyanıń kapitalizaciyası degende, onıń aylanıstag'ı akciyalari sanın bazar bahasına kóbeymesi túsiniledi.

Kapitalizaciyalasqan indekslerge *StandardandPoor's (S&P-500, S&P-400)*, Nyu-York fond birjasınıń jıyma hám basqa usı kibi indeksleri kiredi. Batıs mámleketleri bahalı qag'azları bazarınıń kópshilik indeksleri usı taypag'a jatadı.

Bahalı indeksler, yaki basqasha aytqanda, bahag'a proporcional salmaqlastırılǵ'an indeksler. Olar indекstiń bazalıq dizimine kirgen kompaniyalar akciylarınıń orta arifmetikalıq bahası kórinisindegi formula tiykarında esaplanıp tabıladı. Bunday indekslerge, máselen, Dou Djons (**DowJones**) sanaat hám basqa túrdegi indeksleri, indeks Tokio fond birjası indeksi - **Nikkei-225**, Amerika fond birjasınıń tiykarǵı indeksi - **AMEX** hám solarg'a uqsas basqa indeksler.

Házir indeksler derivativler ushın bazis aktiv sıpatında qollanıлмақта (Dou Djons sanaat indeksinen tısqarı, sebebi ol «Dow**Jones&C'**» kompaniyası tárepinen bul maqsetlerde, yag'nıy fyuchers hám opcionlar bazisi sıpatında, qadag'an etilgen). Bunday bazisli derivativler bahalı qag'azlar bazarı qatnasıwshılarına túrli investicion strategiyalardı ámelge asırıw, operaciylardı hedjirlew, spekulyativ oyınlarda aktiv qatnasıw hám t.b. imkaniyatların beredi.

Indekslerdi esaplaw metodologiyası

bahalı qag‘azlar bazarı indekslerin esaplaw metodologiyasını kóriwde tómendegi sawallarg‘a juwap tabıw múmkin:

- fond indeksleri qaysı formulalar járdeminde esaplanıp tabıladı;
- fond indekslerin esaplawda paydalanılatug‘ın informaciya kanday talaplarg‘a juwap beredi;
- informaciya quramı ózgergende yaki qandayda korporativ waqıyalar payda bolg‘anda fond indekslerin esaplaw formulalarına kanday qılıp dúzetiwler kiritiledi.

Indeks “modelin” kóriwdiń ulıwma hám tán aling‘an metodikası tómendegishe:

1. Bazar tańlap alınadı. Bazar sıpatında ádette ayırıqsha aling‘an sawda maydanshası (sisteması) yaki qandayda region (mámleket) bazarında aylanısta bolg‘an bahalı qag‘azlar toplamı qabıl qılınadı.

2. Indeks listingine kiritiw ushın bahalı qag‘azlar tańlap alınadı. Indeks iyesi bolg‘an indeks-kompaniya bazardıń abıraylılıg‘ın (representativliligin) ańlatıwshı áhmiyetke iye bolg‘an bahalı qag‘azlardı tańlap alıwdı maqset qılıp qoyadı. Bunda bahalı qag‘azlardıń basqa parametrleri de esapqa alınadı, máselen, olardıń ishinde eń tiykarg‘ısı tańlang‘an qag‘azlardıń likvidliligi dárejesi. Ádette tańlap aling‘an sawda sistemasınıń indeksi listingine usı sawda maydanshasında aylanısta bolıwshı barlıq qag‘azlar kiritiledi.

3. Indeksti esaplaw ushın kerek bolg‘an parametrlerdı jetkerip beriwshı informacion sherikler tanlanadı. Ádette sawda maydanshaları yaki real pitimler boyınsha mag‘lıwmat agentlikleriniń mag‘lıwmatları isletiledi.

4. Bahalı qag‘azlardı indekske qılğ‘an tásirin anıqlaw ushın bahalı qag‘azlardı “proporcional salmaqlastıradı”. Ádette metodika sıpatında bazar kapitalizaciyasınıń proporcionallıq principi qollanıladı. Bul principke tiykarınan, bahalı qag‘az bazar ushın sonshama áhmiyetli, qashan onıń jámi bazar kapitalazaciyası dárejesi joqarı bolsa, hám kerisinshe - pás bolsa.

5. Indeksti tuwrı yaki metodikag‘a tiykarlanıp esaplaw múmkin.

1) “Tuwrı esaplaw metodikası”. Usı metodika boyınsha indeks waqıttıń hár bir dáwirindegi kotirovkalardan usı waqıttıń momentinde kelip shıqqan funkciyanıń nátiyjesine teń. Máselen, bazalıq formula sıpatında ortasha salmaqlastırılǵan arifmetik qun tańlap alınsa, waqıttıń hár bir momentidegi indeks $= \text{summa } RxV / \text{summa } V$. Bunda: R - indeks listingine kiritilgen barlıq akciyalar bahası; V - olardıń (akciyalarınıń) baza koefficienti; x – kóbeytiw belgisi; / - bóliw belgisi.

Eger baza koefficientleri 1 (birge) teń bolsa, onda Dou Djons indekslerin esaplaw menen baylanıslı halattı kóriwimiz múmkin, yag‘nıy bunda indeks listingge kiritilgen barlıq akciyalar bahaları summasın listingtegi akciyalar sanına bolǵan bóliniwine teń. Indeks esaplang‘anınan keyin kóbinese onı muwapıqlastırıwshı koefficientke kóbeytiriledi (yaki bólinedi).

2) “Indeksli esaplaw metodikası”. Usı metodika boyınsha waqıttıń hár bir dáwirindegi (momentidegi) virtual portfeldiń jámi bahası akciyalar kotirovkalarınan usı waqıttıń momentinde (dáwirinde) kelip shıqqan funkciyası dep esaplanadı. Alıng‘an qundı sog‘an uqsap indeksti esaplawdıń baslang‘ısh waqtına bolǵan dáwirge alıng‘an virtual portfel bahasına bólinedi hám onı alding‘ı qunına kóbeytiriledi (yaki portfeldiń alding‘ı qunına bólinedi hám indekstiń alding‘ı qunına kóbeytiriledi). Indekstiń qunın muwapıqlastırıw ushın sog‘an uqsas metodika qollanıladı.

Indikator qaysı metodika boyınsha esaplanıwına qaramastan, eger ol bar fond indeksleri tariflerge tuwrı kelse, onda ol fond indeksi dep atalıwı lazım.

Sonday qılıp, házirgi waqıtta qalıplesken indeks esaplanıwınıń ulıwma metodikası onıń baslanıwında usınıs etilgen metodikadan kem parqlanadı. Biraq barlıq indeksler ózlerine tán bolǵan ózgesheliklerge iye.

Indekslerdi tańlaw máselesi

Birinshi indeksler neshe bolıwı múmkún degan sorawǵa juwap beriw lazım. Indeks listingine ulıwma belgilerine (ulıwma alg‘anda belgiler esapsız bolıwı múmkin) iye fond instrumetleri kiritiliwi múmkin bolǵanlıǵı ushın, say ráwishte indeksler de sheksiz mug‘darda bolıwı múmkin. Bunda tek g‘ana ekewden kem

bolmag'an fond baylıg'ınıń barlıg'ı birden-bir sheklew bolıwı múmkin, sebebi tek g'ana bir fond baylıg'ınıń bar bolıw halatı unamsız esaplanadı.

Eger indeksti esaplawdıń da “salmaqlastırıw” hám de “dinamika” metodikalarınan túrli usıllarg'a tiykarlanıwı mumkinliginen kelip shıg'ılsa, onda Indekslerdiń sanına sheklewler joqlıg'ı belgili boladı.

Neshe indeks bolıwı kerek degan soraw da dım ápiwayı. Sebebi házir indekslerden ekonomikada keń paydalanılıp kelinıwi ob'ektiv zárúrlık hám barlıq tutınıwshılarg'a áhmiyetli ekeni ol dayım kerek boladı hám jasaydı.

3.3.Finans bazarınıń dúnya ámeliyatındag'ı modelleri

Dúnya ámeliyatında finans bazarınıń anglo-sakson, kontinental (“Reyn kapitalizmi”), olardıń gibridi, islam modellerin ajratıw múmkin.

Olar qaysı mámleketke tiyisli ekenligi, onıń rawajlang'anlıg'ı dárejesi, ondag'ı jámiyet tárepinen tanlang'an sociallıq-ekonomikalıq model hám bar mentalitetke (tradiciyalarg'a) hámde olardag'ı faktorlardıń (ishki hám sırtqı) tásiiri nızamshılıqları hám dárejesi hámde basqa belgilerine qarap parqlanadı. Leykin modellerdiń barlıg'ı qaysı mámlekette bolıwına qaramastan ózleriniń ekonomikadag'ı hám globallasıw sharayatlarındag'ı roli hám funkciyaların belgili dárejede orınladı. Máselen, industrial mámleketlerde finans bazarınıń tiykarınan anglo-sakson hám (yaki) kontinental modelleri boyınsha dúzilgenin, kópshilik rawajlanıp atırǵan mámleketlerde bolsa gibrid yaki anglo-sakson yaki kontinental (germansha) modeldi, musılman mámleketlerinde - islam modelin kóriw múmkin.

Ulıwma alg'anda hár kanday mámlekettiń finans bazarı modeli onda dúzilgen menshiklik sisteması dúzilisi hám tásir etiwshi fundamental faktorlar tiykarında qalıplesip hám rawajlanıp baradı.

Házir bar modellerdiń ishinde eń rawajlang'an, kólemli hám jetiliskeni anglo-sakson modeli esaplanadı.

Finans bazarı modellerin eki toparg'a ajratıw múmkin:

1) finanslastırıwdıń qarız usılın (qarız qatnasıqların ózinde jámlestiriwshi finanslıq instrumentler járdeminde) úles kiritiw usılınıń (akcionerlik kapitalın

ańlatıwshı bahalı qag‘azlar) ústinligi menen xarakterleniwshi model (bunda iri institucional investorlar ústin);

2) finanslastırıwdıń úles kiritiw usılın qarız usılınan ústinligi menen xarakterleniwshi model (bunda akciyalar bazarı tarawlıq dúzilmege iye, mayda investorlar ústin).

Finans bazarı modellerin teoriyalıq jaqtan tómendegi belgiler negizinde ajıratıw múmkin:

- mámleket ekonomikası modeliniń dúziliwi;
- mámleket xalqınıń tradicion ruwxıy baylıqları ukladı.

Hár eki belgi tiykarında modeller xarakterin ayırım kórip shıǵ‘amız.

1.Mámleket ekonomikası modeliniń dúzilisine tiykarlang‘an finans bazarı modelleri

Oraylasqan (direktiv) ekonomikag‘a tán finans bazarı modeli. Direktiv ekonomika pul ag‘ımları hám xalqaralıq kapitallar bazarlarına integraciyalasıwı boyınsha jabıq esaplanadı. Mısal retinde burıng‘ı awqamdı keltiriw múmkin. Bunday ekonomikanıń tiykarg‘ı uranları oraylastırıwg‘a qaratılǵ‘an bolıp tómendegilerdi ańlatadı: “finanslıq turaqlastırıw”, “pul resursların konvertaciyalaw”, “spekulyaciyanı joq qılıw”, “krizizke júz tutqan tarawlardı mámleket tárepinen qollap-quwatlaw”, “pul ag‘ımların optimallastırıw”, “birden-bir partiyanıń húkimdarlıǵ‘ı hám jol basshılıǵ‘ı”. Bulardan tiykarg‘ı maqset - mámleketke tiyisli “buyırıqpazlıq direktiv shoqqılardı” kúsheyttiriwden ibarat. Nátiyjede, oraylasqan ekonomikada mámleket mulki, oraylasqan tárizde xojalıq qararların qabıl qılıw, monobank sisteması húkimdar boladı. Monobank sistemasında barlıq pul resursları hám finans-kredit qatnasıqları mámleketlestiriledi. Ulıwma alg‘anda oraylasqan direktiv ekonomikada erkin “finans bazarı” bolmaydı, sebebi onı mámleket ushın keregi bolmaydı. Leykin sog‘an qaramastan mámlekettiń bazarlıq emes obligaciyaları (uzaq múddetli, belgilengen bahalı, procentli, utıslı) mámleket qarajetleri maqsetlerinde aylanısqa shıǵ‘arılǵ‘anı menen, obligaciyalar bazarı haqqında aytıw múmkin emes.

Fudamentalistlik (diniy) ekonomikag'a tán finans bazarı modeli. Bunday ekonomikanın tiykarshısı Iran Islam Mámleketi esaplanadı Bul mámleket Islam dini ideologiyasına tiykarlang'an rawajlanıwdıń ayırıqsha milliy jolına qaratılǵ'an bolıp, dúnya bazarı hám industrial mámleketlerden ajıralǵ'an halda finans bazarı modelin qalıplestirgen hám rawajlandırıp kelmekte. Onın ekonomikası jabıq esaplanadı.

Liberal ekonomikag'a tán finans bazarı modeli. Liberal ekonomika sociallıq hám ekonomikalıq turmısqa mámlekettiń sheklengen aralasıwı, bazar qatnasıqları tarawınıń keńligi, mámleket mülkiniń qısqarıwı, bazarlardıń konkurenciya ushın ashıqlıǵ'ı, bazar xızmetine túrli sheklewlerdiń kemligi, baha hám procent stavkaları ústinen administrativ qadag'alawdıń kúshsizligi, bajıxana bajlarınıń pásligi, oraylasqan dotaciyalaw tarawı hám subsidiyalanatug'ın kreditlerdiń qısqarıwı hám t.b. menen xarakterlenedi. Liberal ekonomika finans bazarınıń túrli modellerinde bar (anglo-sakson, germano-francuz, yapon, shved, fin, ispan hám t.b.) bolıp, olarda mámlekettiń roli, menshiklik sisteması dúzilisi, real sektordı finanslastırıw hám basqalar parqlanadı. Bunday sharayatlarda industrial mámleketlerdiń finans bazarları ashıqlıǵ'ı, joqarı dárejede rawajlang'anlıǵ'ı, globallıǵ'ı menen xarakterlenedi. Rawajlanıp atırǵ'an mámleketlerdiń finans bazarları bolsa rawajlanıwdıń tez pátlerine erisken bulsada, rawajlang'an mámleketlerdiń bazarlarına ashıqlıǵ'ı hám globallıǵ'ı boyınsha salıstırmalı pásirek qatarda turadı. Bug'an sebep, rawajlanıp atırǵ'an mamleketlerdiń joqarıda kórsetilgen rawajlanıwı ózgeshelikleri hám sharayatları esaplanadı.

Kóp ukladli ekonomikag'a uos finans bazarı modeli. Hár kanday mámleket ekonomikasında joqarıda keltirilgen modellerdiń elementleri bar bolıp, olar finans bazarınıń roli hám funkciyaların belgili dárejede sheklewi yaki keńeyttiriwi múmkin. Másele sonda, qanday model qaysı mámlekette ústinlik qıladı.

Ekonomikanıń kóp ukladlılıǵ'ı ásirese ótiw ekonomikasına sáykes mámleketlerge (máselen, Oraylıq hám SHıǵ'ıs Evropa hám G'MDA,

mámleketlerinde, Mongoliya, Qıtay hám Ózbekstan) kiredi. Bul mámleketlerdiń ekonomikaları hám finans bazarları modellerin ótiw dáwiri sharayatlarında birdey bolıwı múmkin emesligi anıq. Ekonomikanıń kóp menshikliligi finans bazarına keskish tásir kórsetedi.

Rawajlanıp atırǵan hám ótiw ekonomikasına say mámleketlerge tán finans bazarınıń gibrid (aralas dúzilmesi) modelleri. Bunday modellerde tiykarınan kóp menshiklili ekonomikag'a tán mashqalalar bar boladı. Ekonomistler bul mashkalalardıń payda bolıwın usı mámleketlerde túrlishe alıp barılıp atırǵan ekonomikalıq reformalar nátiyjeleri hám olarg'a tásir etiwshi kóplegen faktorlar menen baylanıstıradı. Mashqalalardıń ishinde sezilerlisi - akcionerlik kapitalda menshiklik strukturasını qalıplesiwi procesi esaplanadı. Bul proceste akciyalarınıń úlken paketi tiykarınan mámleket, sırt elli strategik investorlar, kompaniya miynet kolliktivi administraciyasında jámlesip qaladı. Nátiyjede kompaniyanıń korporativ basqarıw mexanizmi, investicion hám emission siyasatları nátiyjesizlenedi, finans bazarında bolsa kóbirek finanslastırıwdıń qarız usılınıń úles kiritiw usılınan ústinligi tiykarg'ı xarakterge iye boladı, akciyalar bazarı pás rawajlanadı.

Oraylıq hám SHıg'ıs Evropa mámleketleriniń kópshiliginde finans bazarı kontinental modelge maslasqan bolıp, olarda tiykarınan bankler úlken rol oynaydı. Basqalarında bolsa anglo - sakson hám kontinental modellerdiń elementleri aralas bar.

Finans bazarınıń aralas modelin 55-ten artıq mámlekette baqlaw múmkin: Izrail, Iordaniya, Qıtay, Koreya, Livan, Oman, Tayvan, Namibiya, Bolgariya, Vengriya, Latviya, Litva, Polsha, Slovakiya, Sloveniya, Turkiya, Xorvatiya, CHexiya, Estoniya, buring'ı YUgoslaviya mámleketleri, Boliviya, Kayman atawları, Urugvay, CHili, Azerbaijan, Armeniya, Belarussiya, Ukraina, Qazaqstan, Ózbekstan kibi mámleketler.

2. Mámleket xalqınıń tradiciyaları hám ruwxıy baylıqlarına tiykarlang'an finans bazarı modelleri

Anglo-sakson tradiciyalarına tiykarlang'an finans bazarı modelleri. Anglo-sakson tradiciyalarında (yaki “protestan kapitalizmi” tradiciyalarında)

tarbiyalangan finans bazarı qatnasıwshıları riskler hám háreketlerge salıstırmalı pragmatik, ekonomikalıq individualizm, mámleketke hám iri kompaniyalarg'a salıstırmalı kemirek qadag'alawlı boladı.

AQSH hám Ullibritaniya finans bazarlar qatnasıwshıları bolsa Germaniya hám YAponiyadag'ılardan paqlı konservativlik dárejesi kemirek hám risklerge kóbirek beyim. Bulardıń barlıg'ı anglo- sakson modeli tiykarındag'ı finans bazarlarınıń liberallıg'ın, ashıqlıg'ın, aktivligin, biraq krizislerge tásisheńligin belgileydi.

Islam tradiciyasına tiykarlang'an finans bazarı modeli. Bul tradiciya islam finansı formasında payda boladı. Onda finans bazarı qatnasıwshıları tárepinen Islam dini kórsetpelerine hám "haram" túsinigine boysınıladı. Islam finans institutları aldınnan belgilengen procent dáramat alıwları hám spekulyativ operaciýalar orınlawı múmkin emes, olar tek g'ana úlesler hám ijara tiykarında qatnasadı, múlkti qarızg'a satıp alıw hám satıwı múmkin. Pul resursların tartıw ushın depozitler ornına akciýalar, investiciya fondları, procent tólemleri aldınnan belgilenbegen jamg'arma hám investiciya schetları (bankler menen sheriklik tiykarında), procentli obligaciýalar ornına diskontli obligaciýalar qollanıladı (diskontanı ústeme haqı sıpatında belgilep). Nátiyjede Pakistan, Baxreyn, Kuveyt, Indoneziya, Iron, Malayziya finans bazarlarında obligaciýalar (procentlisi "ribo", yag'nıy "haram" esaplanadı) hám derivativler (qumarg'a uqsag'anı ushın) segmentleri joq. Pakistanda ústemeli (muqrob) mámleket obligaciýaları arnawlı investiciya fondları úleslerine konvertaciýalandırıladı hám usı fondlar arqalı joybarlı finanslastırıwg'a tiykarlanıp húkimet finanslastırıladı. Xalqaralıq statistikada qarız qatnasıqların jámlestiriwshi qag'azlar boyınsha islam mámleketleri keltirilmeydi.

YApon tradiciýalarına tiykarlang'an finans bazarı modeli. *Usı tradiciya tómendegilerde kórinedi:*

- insanlardıń taypalıqqa umtılwı, ózinen joqarı taypada turg'an shaxsqa ápiwayılıq (mámleket dúzilisi yaki bizneste);
- bir kompaniyada turıw (pútkil ómir dawamında jallanıw sisteması);

- qáwenderlikke mútájlik;
- personal máplerin akcionerlerdikinen joqarı qoyıw («korporaciya-semya», sezilerli asıp barıwshı miynet haqı hám sociallıq tólemler principi tiykarında);
- anıq kollektivizm, jámiyetke júdá g'árezlilik, ózin materiallıq sheklew («hadal kámbag'allıq», iske pıdayılıq etikası), YAponiyanıń dúnyadag'ı ayırıqsha missiyasını asırıw;
- anglo-sakson tradiciyasınan parqlı, xalıqtıń joqarı dárejedegi jamg'arma norması.

Finans bazarınıń YApon modelin AQSH modelinen keyingi orıng'a qoyıw múmkin.

Olardıń ekewide islamlıq finans bazarlarınan ústin.

Germaniya tradiciyalariga tiykarlang'an finans bazarı modeli.

Germaniya hám YAponiya modelleriniń uqsas tárepleri bar. Sebep, bul mámleketlerde xalıqtıń ekonomikalıq pikirlewleri kópshilik jag'ınan say keliwinde. Germaniya xalqı basqalardan parqlı bir qansha ózgesheliklerge iye bolıp, olarg'a tómendegilerdi kiritiw múmkin:

practicizm, ierarxiklik, miynetkeshlik, sociallıq qorg'awg'a, risksizlilikke hám jamg'armag'a beyimlik. Anglo-sakson modelinde bolsa mobillikke, oylap tabıwshılıqqa, risklilikke,

- opportunizmge, agressivlikke, ózgerislerge beyimlik kóbirek seziledi;
- kompaniya basqarıwı tárepinen personal máplerin akcionerlerdikinen joqarı qoyılıwı, kompaniya menejmentin akciyalar kursınıń hám olar boyınsha joqarı dividendler tólemlerin asırıwg'a bag'darlang'anlıg'ı. Bunda korporativ basqarıwdıń germansha modelinde kóbirek kompaniyanıń mápleri akcionerlerge xızmet kórsetiwden ústin qoyılğ'an. Korporativ basqarıwdıń anglo-sakson modelinde bolsa korporaciya hám akcioner túsiniqleri, olardıń mápleri hám huquqları bir birine teńlestirilgen.

Germaniya modelinde akciyalar bazarı ústin emes, kóbirek qarız qatnasıqların jámllestiriwshi belgilengen procentli qag'azlar hám qamsızlandırıw

polisleri xalıqtı qızıqtıradı. Germaniya finans bazarında banklerdiń ornı tradicion esaplanadı.

3.4.Ózbekstan finans bazarınıń modeli

Ózbekstannıń finans bazarı mámlekette tez pátlerde keń kólemli hám basqıshpa basqısh ámelge asırılıp atırǵan reformalardıń ónimi sıpatında payda bolǵan reallıq esaplanıp, óziniń jetilisiw hám rawajlanıw jolına iye. Onıń rawajlanıw nızamshılıqları hám ózgeshelikleri ótiw dáwirine tiyisli bolǵan Ózbekstannıń tańlagan rawajlanıw modeline tiykarlangan. Házir hár kanday ótiw ekonomikasına tiyisli mámleketler qatarı Ózbekstan ushın tiykarǵı mashqalalar - óndiristi modernizaciyalaw, investiciyalardı tartıw hám industrial ósiwdi támiynlew esaplanadı. Bul mashqalalardı sheshiwde milliy finans bazarınıń roli hám funkciyaları úlken áhmiyetke iye. Sebebi, dúnya ámeliyatınan belgili, finans bazarı milliy ekonomikanıń xalıqaralıq kólemde básekige uqıplılıǵı, qáwipsizligi hám turaqlılıǵın támiynlew ushın investiciyalardı tartıw, real sektordı modernizaciyalaw, óndiriste hám ulıwma ekonomikada ósiwdi xoshametlew maqsetinde finanslıq resurslardı tartıwdıń nátiyjeli mexanizmi sanaladı.

Finans bazarınıń ashıqlılıǵı, turaqlılıǵı, ulıwma joqarı dárejede shólkemlestirilgenligi hám rawajlanganlıǵı milliy ekonomikanıń xalıqaralıq kólemde básekige uqıplılıǵı hám nátiyjeliligin ańlatadı. Barlıq mámleketlerdiń sonday qásiyetlerge iye bolǵan finans bazarları investiciyalaw maqsetinde finanslıq resurslardı kayta bólistiriw hám sawda aktivligin támiynlew imkaniyatına iye bolıw ushın ózara básekilesedi. Bunday básekide Ózbekstan finans bazarınıń házirshe kishi bolsada hám ózine tán ornı bar bolıp, basqıshpa-basqısh dúnya finans bazarlarınıń eriskenlik dárejesi taman jetilisip hám rawajlanıp barmaqta. Kópshilik rawajlanıp atırǵan (ótiw ekonomikasına say) mámleketlerdiń finans bazarları da Ózbekstandagıday investiciyalaw maqsetinde finans resursları ushın kúshli básekilik sharayatların basınan keshirmekte.

Ózbekstanda finans bazarı modeli aralas (gibrid, qospa) modelge tiyisli

bolıp, ózinde anglo-sakson, kontinental hám YApon modelleri elementlerin belgili dárejede jámlestirgen. Onıń ózgesheligi sonda, onda banklerdiń, finans institutlarınıń (investiciya institutları, qamsızlandırıw shólkemleri, fondlar), institucional investorlardıń, mayda investorlardıń ayırıqsha ústinligi baqlanbaydı. Ayırıqsha segmentlerge (pul, valyutalar, korporativ hám mámleketlik bahalı qag‘azları, qamsızlandırıw instrumentleri, kredit hám banklardıń basqa instrumentleri bazarlarına) iye bolıp, olar házir bir-biri menen tolıq baylanıslı emes hám hár biri túrli juwapkerli mámleketlik organlar tárepinen ayırıqsha tártiplestiriledi. Bunday organlarga Oraylıq bank, Finans ministrligi, Mámleket múlkin basqarıw komiteti janındag‘ı bahalı qag‘azlar bazarı xızmetin muwapıqlastırıw hám qadag‘alaw Orayı kiredi. Finans bazarında antimonopol siyasatın kórsetip ótilgen organlar menen birgelikte monopoliyadan shıg‘arıw, básekilikti rawajlandırıw hám isbilermenlikti qollap-quwatlaw shólkemleri ámelge asıradı.

Házir Ózbekstan finans bazarınıń infrastrukturası belgili dárejede qalıplestirilgenligi hám onda túrli finanslıq instrumentler barlıg‘ı, ekonomikada áhmiyetli, leykin mashqalalı ekenligi menen ajıralıp turadı. Onıń mashqalası sonnan ibarat, házirshe Ózbekstan ushın joqarıda keltirilgen mashqalalardı sheshiwda bazarıń aktivligi kem sezilmekte. Bug‘an sebep, onıń rawajlanıwı házirshe indikatorlar kriteriyasınıń unamlı mug‘darlı kórsetkishlerine tolıq erispegeninde dep bahalanbaqta.

Házir finans bazarınıń operacion dúzilmeleri úsh júzden ziyat investiciya institutları, bes birja (Respublika Valyuta Birjası, “Tashkent” Respublika Fond Birjası, Respublika tovar-shiyki zat Birjası, Respublika kóshpes mülk Birjası, Agrosanaat Birjası), eki birjadan tısqarı elektron sawda sisteması (Bankler aralıq sawda sisteması, “Elsis-sawda” elektron sawda sisteması), eki mıńnan artıq akционерlik jámiyeti, 28 kommerciyalıq banki (olardan 12-si aralas menshiklik formasına tiykarlang‘an bankler, 10- jeke bank, 5- sırt el kapitalı qatnasıwındag‘ı bank, 3- mámleketlik banki), 25-ten ziyat kredit awqamları, 25-ten ziyat qamsızlandırıw shólkemleri, byudjetten tısqarı fondlar (bandlik, pensiya, jol hám

t.b.), 1,1 millionnan ziyat akcioner bolg'an ishki hám sırt elli investorlar , byudjetten tısqarı fondlar, bankler, kredit awqamları hám qamsızlandırıw shólkemleri kóp millionlı klientlerge xızmet kórsetpekte.

Bahalı qag'azlar bazarı kóleminiń JIÓge salıstırması (kapitalizaciya pátı) kishi bolıp (1-3 procent aralıg'ında), onıń dárejesi jalpı ishki investiciyalar kóleminen biraz kem. Real sektordıń pul resurslarına bolg'an talabı tiykarg'ı kapitalg'a qılınğ'an ishki investiciyalar esabınan qanaatlandırılmaqta. Akciyalar boyınsha dividendler procenti hám obligaciyalar boyınsha procent stavkası jıldan jılğ'a páseyiw tendenciyasına iye.

Akciyalardıń birlemshi hám ekilemshi bazarlarınıń salıstırma úlesi shama menen bir-birine jaqın. Akciyalar hám obligaciyalardıń ekilemshi bazarları spekulyativ xarakterge iye emes. Spekulyativ portfel investorlar qáliplespegen bolıp, tiykarınan strategik portfel investorlar bar.

Tiykarg'ı indikatorlar boyınsha Ózbekstan finans bazarı Rossiya finans bazarı bir-biri menen sezilerli parqlanadı.

Qadag'alaw ushın sorawlar

- 1.Indikatorlar ne ushın kerek?
- 2.Makrofinanslıq indikatorlar járdeminde neler ólshenedi?
- 3.Ekonomikada jamg'armalar hám investiciyalar parqın ańlatıwshı indikatorlar kanday ólshenedi?
- 4.Bank sisteması xızmetiniń indikatorları kanday ólshenedi?
- 5.Baha indikatorları kanday ólshenedi?
- 6.Finans bazarın ańlatıwshı indikatorlar kanday ólshenedi?
- 7.Fond indeksi ne hám ol ne ushın kerek?
- 8.Fond indeksleriniń kanday túrlerin bilesiz?
- 9.Fond indeksleri kanday esaplap tabıladı?
- 10.Indeksler kanday korrelyaciyalanadı?
- 11.Finans bazarınıń anglo-sakson modeli mazmunı neden ibarat?
- 12.Finans bazarınıń kontinental modeli mazmunı neden ibarat?
- 13.Finans bazarınıń aralas (gibrid) modeli mazmunı neden ibarat?
- 14.Finans bazarınıń islom modeli mazmunı neden ibarat?
- 15.Finans bazarı modellerin qaysı belgiler boyınsha klassifikaciyalaw múmkin?
- 16.Ózbekstan finans bazarınıń kanday mashqalaların bilesiz?
- 17.Milliy finans bazarı halatı kanday xarakterlenedi?
- 18.Ózbekstan finans bazarı qaysı modelge sáykes?

IV-BAP. Finansliq instrumentler analizi

4.1. Bahalı qag‘azlarga bag‘darlang‘an investiciyalar nátiyjeliligin bahalaw

4.1.1. Bahalı qag‘azlarga bag‘darlang‘an investiciyalardıń nátiyjeliligin bahalawdıń mazmunı hám áhmiyeti

Ózbekstan Respublikasınıń “Bahalı qag‘azlar hám fond birjası haqqında»g‘ı nızamına tiykarlanıp mámleketimiz territoriyasında tómendegi bahalı qag‘azlar ámel qılıwı múmkin:

Mámleketimiz territoriyasında aylanısqa shıǵ‘arılıwı múmkin bolg‘an bahalı qag‘azlardı menshiklikke qatnasına, qarız qatnasına qarap hám tuwındı bahalı qag‘azlarga bóliw múmkin.

Ózbekstan Respublikası «Bahalı qag‘azlar hám fond birjası haqqında» g‘ı nızamdı analizlese, ol nızamda bahalı qag‘azlarga tómendegishe xarakteristika beriledi. Bahalı qag‘azlar - bul olardı shıǵ‘arg‘an shaxs penen olardıń iyesi ortasındag‘ı mülkiy huquqlardı yaqı qarız qatnasıqların tastıyqlawshı, dividend yaqı procentler kórinisinde dáramat toplawdı hámde usı hújjetlerden kelip shıǵ‘atug‘ın huquqlardı basqa shaxslarga beriw imkaniyatın názerde tutıwshı pul hújjetleri esaplanadı. Demek bahalı qag‘azlardı háreket forması boyınsha xarakterlew múmkin. Bunı tómendegi sıızılmada kóriw múmkin.

Sonı ayırıqsha aytıw múmkin, bahalı qag‘azlar puldan parqlı óz ózgesheliklerine iye. Bul ózgeshelikler tómendegiler:

1. Likvidlik (nátiyjelilik);
2. Paydahlıq;
3. Isenimlilik dárejesi;
4. Kapitaldı asırıw deregi;
5. Risk

4.1.2. Birlemshi finansliq investiciyalar nátiyjeliligin bahalaw.

Akciyalar – akcionerlik jámiyetiniń ustav fondına yuridikalıq yaqı fizikalıq shaxs belgili úles qosqanнан guwalıq beriwshi, akciya iyesiniń usı jámiyet mülkindegi qatnasıwın tastıyqlawshı hámde og‘an dividend alıw hám tártip

boyınsha, usı jámiyetti basqarıwda qatnasıw huquqın beriwshi, ámel qılıw múddeti belgilenbegen bahalı qag‘az esaplanadı.

Akciyalar shıg‘arılıw haqqında qarar akcionerlik jámiyeti mekemeleri tárepinen yaki akcionerlerdiń ulıwma májilisi tárepinen qabıl qılınadı. Satıp alıng‘an akciya onı shıg‘arg‘an akcionerlik jámiyetke, prognozi bul nárese jámiyet ustavında názerde tutılmaq‘an bolsa, satılıwı múmkin emes.

Akciyalar tómendegi túrlerge bólinedi:

1. Ápiwayı- iyesi jazılq‘an akciyalar:
2. Jeńillikli- iyesi jazılq‘an akciyalar:
3. Ápiwayı-iyesi jazılmag‘an akciyalar:
4. Jeńillikli- iyesi jazılmag‘an akciyalar.

Ápiwayı akciyalar óz iyesine akcionerlerdiń ulıwma májilisinde máselelerdi sheshiwde dawıs beriw huquqın, belgilengen tártipte dividend alıw huquqın beredi.

Jeńillikli akciyalar – óz iyelerine akcionerlik jámiyet finanslıq halatına qaramastan birinshi gezekte dividend alıw, jámiyet toqtatılıp atırg‘anda óz úlesine tiyisli qarjı alıw huquqın beredi.

Ámeldegi nızamshılıqqa tiykarlanıp hár bir akciya tómendegi rekvizitlerge iye bolıwı lazım:

- akcionerlik jámiyetiniń adresi hám tolıq atı;
- akciya dep jazılq‘an bahalı qag‘az atı;
- akciyanıń aylanısqa shıg‘arılq‘an múddeti, seriyası, tártip nomeri;
- akciya nominal qunı;
- akciya iyesiniń atı (atı jazılq‘an akciyalar ushın);
- akciyalar shıg‘arılıwı dáwirindegi akcionerlik jámiyetiniń ustav fondı mug‘darı;
- dividentlerdi tólew múddeti;
- aylanısqa shıg‘arılq‘an akciyalar mug‘darı;
- akcionerlik jámiyetin basqarıw baslıq‘ı hám bas esapshı imzaları;

-dizimge alıwshı mámleketlik shólkemi tárepinen berilgen akciyalar kodı hám sánesi kórsetilgen bolıwı shárt.

Akciya rekvizitleri akciyalarının birdeyligin salıstırıw, aylanısqa shıg'arg'an emitent hám onıń iyesiniń emissiyada belgilengen shártlerin anıqlaw ushın xızmet qıladı. Nızamshılıq tiykarında akciyanıń eń kem nominal qunı 100 sum. Akciyalarının eń joqarı nominal qunı nızamshılıqta shegaralanbag'an.

Obligaciyalar hám olardıń mazmunı.

Obligaciyalar múddeti belgilengen bahalı qag'azlar bolıp, olar úleske iyelikti tastıyqlamaydı. Obligaciya iyesiniń belgili mug'darda pul qarjıların qoyg'anın hám belgili múddetten soń og'an belgilengen procent mug'darın qosıp, bahalı qag'azlar bahasın qaytarıw kerekligin tastıyqlawshı hújjet esaplanadı.

Obligaciyalar menshikliktiń barlıq formasındag'ı kárxanalar tárepinen ámeldegi nızamshılıqqa hám olardıń ustavına tiykarlanıp (kárxanalar obligaciyları), sondayaq, mámleket hám jergilikli hákimiyatlar tárepinen shıg'arılıwı múmkin. Demek, obligaciyalar tómendegi túrlerge bólinedi:

1. Oraylıq húkimet obligaciyları;
2. Jergilikli hákimiyat (municipial) obligaciyları;
3. Kárxana obligaciyları.

Ámeldegi nızamshılıqqa kóre kárxanalar obligaciyları tómendegi túrde shıg'arılıwı múmkin;

-ádettegi;

-utıslı;

-procentli;

-procentsiz (maqsetli).

Obligaciyalar sheklenbegen mug'dardag'ı investorlar arasında erkin aylanısta bolıwı múmkin (ashıq jaylastırıw), yaki shegaralang'an sheńberde áwelden belgili sheklengen mug'dardag'ı investorlar ortasında aylanısta bolıwı múmkin (jabıq jaylastırıw).

Ádettegi obligaciyalar - bahalı qag'azlardıń basqa túrine almaslaw huquqına iye bolmag'an obligaciyalar bolıp, olarg'a opcion menen ótkeriliwi múmkin,

yag'ny obligaciya iyesi emitentke áwelden kelisilgen múddette qaytarıw imkaniyatın támiynleydi, emitent onı nominal mug'darında qaytarıwı shárt.

Utıslı obligaciylar – obligaciylar boyınsha dáramat, úzliksiz ótkerilip turatug'ın tirajg'a tiykarlanıp utıs tárizinde tólenip turatug'ın obligaciylar esaplanadı.

Procentli obligaciylar - obligaciya iyesine waqtı – waqtı menen belgilengen dáramattı alıp turıw hám toqtatılıp atırg'anda obligaciya nominal qunın alıw huquqın beriwshi obligaciylar esaplanadı. Tólemler múddeti obligaciylar shıg'arılıwshı shártlerinde belgilenedi.

Procentsiz(maqsetli) obligaciylar – usı obligaciylar boyınsha procent tólenbeydi, obligaciya boyınsha dáramat nominalına salıstırmalı belgilengen diskont esabınan payda boladı (emissiya bahası nominalına salıstırmalı pás bahada belgilenedi) hám tek g'ana obligaciya toqtatılıp atırg'anda tólenedi. Maqsetli obligaciylar májbúriy rekvizitleri etip, olardı shıg'arıwg'a tiykar qılıp alıng'an ónim (xızmet) belgilenedi.

Obligaciylar emitenttiń óz mülkiniń kepilligi menen támiynleniwi múmkin yaki emitentke shıg'arıw ushın úshinshi shaxslar tárepinen támiynleniwi múmkin.

Eger obligaciylar shıg'arıw óz mülkiniń kepilligi menen támiynlenip atırg'an bolsa kárxana (akcionerlik jámiyetlerinen tısqarı) shıg'arıp atırg'an obligaciylar mug'darı emitenttiń Ustav kapitalı mug'darınan aspawı lazım.

Eger obligaciya shıg'arıw úshinshi shaxs tárepinen támiynlenip atırg'an bolsa, kárxana támiynleniw dárejesinde obligaciylar shıg'arıw múmkin.

Obligaciylardı emitent kárxana ustav fondın qalıplestiriw hám xojalıq xızmetinen keltirilgen zıyandı qaplaw ushın shıg'arılıwına jol qoyılmaydı.

Akcionerlik jámiyeti obligaciylardı emitent ustav fondınıń 20 procenti mug'darında hám áweli shıg'arılğ'an akciylardı tolıq jaylastırg'annan soń shıg'arıwı múmkin.

Obligaciylardı shıg'arıwg'a ustav fondı tólenip tolıq qalıpleskennen soń ruxsat etiledi.

Kárxana hám akcionerlik jámiyetleri obligaciyalardı shıǵarıw haqqındagı qararı atqarıw shólkemi tárepinen qabıl qılınadı hám protokol menen rásmiylestiriledi. qararda emitent, obligaciyalardıń shıǵarılıw shártleri (egerde maqsetli obligaciya shıǵarılса, olardı shıǵarıwǵa tiykar qılıp alıńan ónim, xızmet túri hám mugdarı) jaylastırıw tártibi belgileniwi lazım.

Akciyalar. Akciyanıń aylanıs múddeti sheklenbegen bolǵanlıǵı ushın jıllıq dividendlerdi D absolyut mugdarda ózgermes hám bir-birine teń dep alıp, akciyalarınıń bahasını anıqlawda dayım renta modelin qollaw múmkin. Bul modelde renta qaddi $R = D$, onda akciyanıń bahası:

$$U = \frac{D}{i}.$$

Akciya bahasını anıqlawda akciyalar kursı túsiniǵi isletiledi. Akciya kursı akciya bahasını onıń nominalına salıstırıw kórinisinde tabıladı:

$$K = \frac{U}{N} = \frac{\frac{D}{i}}{N}$$

yaki úlesler birliginde, yaki procentlerde (bul halda teńliktiń eki tárepin 100 procentke kóbeytiw lazım) esaplanadı. Ayırım tiyisli ádebiyatlarda “akciya kursı” túsiniǵinde dividendlerdi eki túrde ańlatıw (absolyut mugdarda hám procentlerde) menen baylanıslı biraz quramalılıqlar bar. Dividend hár dayım absolyut (pul birliginde) mugdarda ańlatıladı, procentlerdegi ańlatılıwı bolsa dividendtiń absolyut mugdarınıń nominal baası menen salıstırılıwınan kelip shıǵarıladı.

“Akciya bahası” túsiniǵinde kursta esaplap tabılatugın bahası názerde tutılǵan. Esaplap tabılatugın bahadan tısqarı akciya jáne tómendegi bahalarg’a iye:

- nominal bahag’a (nominalg’a);
- kurs bahag’a (akciyanıń bazar bahası yaki birja baası sıpatında xızmet qıladı);
- buxgalteriyalıq balans bahası.

Obligaciyalardıń bahası hám dáramatlılıǵın (dáramat alıw usılına baylanıslı halda) anıqlawda obligaciyalardıń tómendegi hár qıylı túrlerin kórip shıǵamız:

- nominal bahasında sóndiriliwshi aldınnan belgilengen kupon (procent) stavkalı obligaciýalar;

- nominal boyınsha sóndiriliwshi diskont penen satılátug‘ın (jaylastırılátug‘ın) nol kuponlı obligaciýalar;

- nominal boyınsha sóndiriliwshi bir tempte artıp barıwshı kupon stavkalı obligaciýalar;

- “francuz túrindegi” obligaciýalar (olar boyınsha dáramat olardıń iyeleri qolında bolg‘an dáwirinde g‘ana tólep barıladı). Obligaciýalardıń dáramatları úsh kórsetkish tiykarında belgilenedi:

- 1.Dáramatlılıqtıń kupon norması menen (kuponda kórsetilgen procent stavkasında);

- 2.Dáramatlılıqtıń gezektegi norması menen (kupon dáramatın satıp alıw bahasına salıstırıw menen);

- 3.Dáramatlılıqtıń tolıq norması menen (obligaciýadan tolıq paydalang‘anlıg‘ınan: procent dáramat alıw, olardıń kapitallasıwı hám nominal bahasın alıw).

Finanslıq investiciýalar nátiyjeliligin bahalawdag‘ı áhmiyetli kórsetkishlerden biri bolıp, finanslıq instrumentlerge bag‘darlang‘an investiciýalar boyınsha belgili dáwir ishindegi dáramat procenti V esaplanadı. Eger investordıń bunday dáramatınıń ósiwi dárejesin I finans instrumentine jıl basında bag‘darlang‘an baslang‘ısh investiciya I_0 hám onnan belgili bir dáwirde (jıl aqırında) payda bolg‘an arttırma ‘ summası dep qabıl qılınsa, onda tómendegi ańlatpa mánige iye:

$$I = I_0 + ' , \quad (1)$$

Nátiyjede dáramat stavkasın (dáramattı) V tómendegishe ańlatıw múmkin:

$$V = (I - I_0)/I_0 = ' / I_0 \quad (2)$$

Usı (2) ańlatpanıń pátı investordıń materiallıq abadansılıg‘ın dáwir aqırında ózgeriwin (onıń dárejesin unamlı yaqı unamsız bolg‘anın) kórsetedi. Bahalı qag‘azlar boyınsha dáramat alıwdıń basqa finanslıq aktivlerge qılınğ‘an investiciýalardan payda bolatug‘ın dáramattan parqlı ózgesheligin bildiredi.

Ma'lumki, kreditor pullarini qarzga berganida olardan qariz múddeti tugamagunicha paydalanıwdan mahrum boladı. Qarız alıwshı kredit ushın haq twlashi lazım boladı. Kreditten paydalanıw ushın kreditorga pul kórinisinde qarız alıwshı tárepinen tólenetug'ın haq procent formasında ańlatıladı. Procentler qarzning tiykarg'ı summasiga belgili bir davrlarga esaplanadı.

Eger bahalı qag'azlar dáramatlılıqların salıstırıwda alternativ sıpatında banktegi depozit qoyılma dáramatlılıg'ı tańlansa, onda dáramatlılıqtıń alternativ metodın házirgi waqıtqa shekem keń qollanıp kiyatırǵan pul ag'ımların diskontlaw metodi menen say keliwin kóriw múmkin. Bunda tómendegi sawallarg'a juwap tabıw lazım:

- bazalıq sıpatta qabıl qılınǵan kommerciyalıq banklarerdıń depozit stavkası mug'darı haqqında;
- bankte pullardı ápiwayı yaki quramalı procent stavkalarda esaplap barıw sxemasi haqqında.

Birinshi sorawg'a juwaptı ádette tómendegishe ańlatadı: “bazalıq sıpatta isenimli hám turaqlı islep atırǵan bank stavkasın tańlaw lazım”. Geyde bazalıq stavka sıpatında Oraylıq banktiń qayta finanslastırıw stavkası alınadı. Leykin bul stavka óziniń bazar tárepinen belgilenbewi, bálkim Oraylıq bank tárepinen bazarg'a tásir kórsetiw ushın qollanıwı menen qanaatlandırmaydı. Biraq kóp máselelerdi sheshiwde járdemge arnawlı belgilenetug'ın bank stavkası keliwi sebepli, onı baza sıpatında alıw lazım.

Dáramatlılıqtıń ishki stavkası. Maseleniń qoyılıwı tómendegishe: qoyılmanıń gezektegi hám keleshekkegi bahası belgili; házirgi belgili investiciyalar keleshekte belgilengen bahanı támiynlewshi bank procent dáramatınıń depozit stavkası belgisiz. Dáramattıń ishki stavkası tómendegi formula járdeminde esaplanadı:

$$\beta = \sqrt[n]{\frac{P_F}{P_C}} - 1.$$

Pul ag'ımların diskontlaw. Pul ag'ımları - bul investorlardıń pul formasında koyǵan investiciyalarınan hár qıylı waqıtta alg'an dáramatları. Diskontlaw

investiciyalardıń keleshektegi bahasın olardıń gezektegi bahasına keltiriliwin ańlatıp, hár qıylı waqıt hám túrli shártlerde qıling'an investiciyalardıń hár qıylı túrlerin ózara salıstırıw imkaniyatın beredi.

4.1.3.Tuwındı bahalı qag'azlar nátiyjeliligin bahalaw

Tuwındı bahalı qag'azlar - bul birlemshi bahalı qag'az (akciya, obligaciya hám basqa)lardıń usı bazarda ámel qılıwı nátiyjesinde payda bolg'an ekilemshi bahalı qag'azları esaplanadı. Máselen: qun nızamı tovar xojalıg'ınıń tuwındısı sanaladı. Tuwındı bahalı qag'azlar óz iyesine birlemshi qag'azlardı satıp alıw hám satıw huquqın beredi. Olardıń qunı basqa qag'azlar arqalı qáliplesedi.

Bahalı qag'azlar tuwındıların shıg'arıw hám aylanısı qag'ıyda tártiplerin Ózbekstan Respublikası Finans ministrligi janındag'ı bahalı qag'azlar hám fond birjaları boyınsha mámleket komissiyaları belgileydi.

Tuwındı bahalı qag'azlardıń tómendegi túrleri bar:

1. Opcion
2. Fyuchers
3. Depozit tilxatları
4. Varrant
5. Menshiklestiriw chekleri.

Bular menen operaciylar tek g'ana birlemshi bazarda, sonıń menen birge ekilemshi bazar (birjalar) da hámde kóshe (shayqawshı) bazarında da orınlana beredi.. Biraq bul operaciyalardıń tiykarg'ı bólimi fond birjaları arqalı ótedi.

Opcion hám fyuchers túsinigi. Olardıń bir-birinen parqı.

Opcion - bul belgili bahalı qag'azlardı kelisilgen baha hám múddette satıp alıw yaki satıw huquqın beriwshi eki tárepleme shártnama. Ol iyesine kontrakt (pitimde) kelisilgen bahada, belgilengen múddette bahalı qag'azlardı yaki tovarlardı satıp alıw huquqın beredi. Operacion satıw ushın satıw, qarıydar ushın satıp alıw huquqın beredi.

Máselen: akciyalardıń aldı-sattısında operacion eki investor qatnasıwında dúziledi. Biri opciondı jazadı hám ekinshisine ótkeredi. Ekinshisi bul opciondı satıp aladı hám belgilengen múddet ishinde hám bahada akciyalardı satıp alıw (satıp alıwǵa opcion) yaki og'an satıw huquqın aladı (satıwǵa opcion).

Akciyalardı satıp alıw huquqına iye bolıwıńız, benen siz bul akciyalardı satıp alıwǵa májbúr emessiz.

Eger opcionda kórsetilgen múddet ishinde akciyalarınń bahası aspag'an bolsa yaki páseyip ketken bolsa, opcion iyesi óz huquqınan paydalanbawǵa haqlı. Opcionnıń tiykarınan tómendegi úsh túri bar:

- Satıp alıw ushın opcion (opcion call) - keleshekte aktivler kursınıń asıwınan qorg'aw maqsetinde qarıydardıń aktivlerin (valyuta, bahalı qag'azlar, tovarlar hám t.b.) satıp alıw huquqın (biraq májbúriyatın emes) beriwshi kontrakt esaplanadı.

- Satıw ushın opcion (opcion put)-aktivlerdiń kursınıń páseyiwinen qorg'aw ushın satıwshıǵa óz aktivlerin satıw imkanın beriwshi kontrakt.

- Qos opcion (opcion straddle) qarıydarg'a aktivlerdi bazis bahada satıp alıw yaki satıw imkanın beredi. Biraq, birden teńine satıw hám satıp alıw múmkin emes. Qos (stellaj) opcion satıwǵa opcion hám satıp alıwǵa opcion teńdeyine birdey múddet ishinde hám birdey bahada satıp alıw halatında júzege keledi.

Hár bir opcionda múddeti kórsetilgen boladı. Opcionnıń ámel qılıw sánesi hám dáwiri belgilengen múddetten shıǵıp ketken bolsa, opcion qabıl qılınbaydı.

Opcionlardıń amerikansha hám evropasha usılları bar. Evropasha usılda opcion tek g'ana belgilengen múddette (kúnde) isletiliwi múmkin. Amerikansha usılda bolsa opcion onda belgilengen múddet ishinde, qálegen waqıtta isletiliwi múmkin.

Fyuchers-bul bahalı qag'azlardı yaki tovarlardı kelisilgen múddetke, shártname dúzilgen kúnde ornatılǵan bahada keleshekte (belgili bir sánede) satıw yaki satıp alıw májbúriyligi haqqındag'ı shártname esaplanadı. Opcionnan parqı sonda fyuchers bahalı qag'azlardı satıw yaki satıp alıw huquqın beriwshi shártname emes, bálkim májbúriyat sanaladı. Fyucherstiń ózine tán ózgesheligi

sonda, kontrakt dúziw waqtında satıwshı qolında hesh kanday bahalı qag‘az yaki finanslıq qurallar bolmaydı. Bul jerde kontrakt shártleri qatań belgilengen baha menen aldı-sattı orınlanatug‘ın kún bahası ortasındaǵı parqqa tiykarlang‘an boladı.

Fyuchers sawdasın ámelge asırıw tártibi.

Birjada fyuchers sawdası tómendegi tártipte ámelge asırıladı.

1. Brokerlik firması óz klientinen fyuchers shártnamasın satıwg‘a yaki satıp alıwg‘a buyırıqtı birjaniń ámeller orınlaw zalındaǵı óziniń wákilleri (brokerleri) arqalı orınlaydı.

2. SHártnamanıń orınlanıwı kliring palatasınıń ag‘zası bolg‘an brokerlik (dáldálshılıq) firmasınıń atına dizimge alınadı.

3. Brokerlik firması birjalıq kliring tamamlanıwına kelip óziniń jabılmag‘an (orınlanbag‘an) shártnaması ushın kliring palatası esap betine kepillik vzosın (baslang‘ısh marja summasın) ótkeredi. Kepillik vzosınıń summası birja tárepinen tovardıń (bahalı qag‘azdı) bazar bahasınan kelip shıqqan halda belgilenedi.

Demek, fyuchers bazarında aldı-sattı islerin ámelge asırıw ushın hár bir broker kliring palatasına vzos summası broker tárepinen birjalıq shártnamanı orınlawı ushın kepillik bolıp xızmet qıladı.

Fyucherstiń ózine tán ózgesheligi sonda, kontrakt dúziw *waqtında* satıwshı qolında hesh kanday bahalı qag‘az yaki finanslıq instrumentler bolmaydı. Bul jerde kontrakt shártleri qatań belgilengen baha menen aldı-sattı orınlanatug‘ın kún bahası ortasındaǵı parqqa tiykarlang‘an boladı.

Fyuchers shártnaması tuwrıdan tuwrı satıp alıw ámeli menen toqtamstan, bálkim ol bahalı qag‘azg‘a aylanıp onda belgilengen háreket múddeti ishinde bir neshshe mártebe kayta satılıwı múmkin.

Fyuchers shártnamaları tovar birjalarında júzege kelgen.

Depozit tilxatları túsiniǵı.

Depozit – bul kredit mekemelerine saqlaw ushın tapsırılátug‘ın bahalı qag‘azlar (akciya hám obligaciýalar) esaplanadı.

Depozit tilxatları – bul shet el emitentleriniń bahalı qag‘azların milliy valyutadag‘ı ekvivalentin ózinde sáwlelendiriwshi bahalı qag‘az esaplanadı. Olar fond bazarlarına integraciya maqsetinde shıg‘arıladı. Házirgi waqıtta hár bir mámlekette óziniń depozit tilxatları (DT) bar. Máselen,

- AKSHtag‘ı DT;
- Evropa mámleketlerindeki DT;
- Aziya mámleketlerindeki DT.

Bul depozitlerdi fond bazarlarında tuwrıdan- tuwrı qollanıp bolmaydı. Sebebi:

1. Bir mámlekettegi fond bazarına tiyisli bar nızamlar basqa mámleketlerdiń sog‘an uqsas nızamlarınan parq qıladı.

2. Bir mámlekette bahalı qag‘azlardı shıg‘arıw dizayn tártipleri (standartları) basqa mámlekette qabıl qılınǵan dizaynlarǵa tuwrı kelmeydi.

3. Bahalı qag‘azlardı satıp alıw bahasına qosımsha bolıp kiretug‘ın qarajetler túrli mámleketlerde túrlishe boladı:

Sonıń ushın da aradag‘ı ózgesheliklerge jol tabıw ushın fond bazarlarında erkin aylanıstı támiynlew maqsetinde depozit tilxatları qollanıladı.

Házirgi waqıtta depozit tilxatları ishinde eń keń tarqalg‘an AQSH fond bazarındag‘ı depozit tilxatları bolıp, olar shet el emitentleriniń bahalı qag‘azların AQSH dollarında ekvivalent sıpatında AKSHtıń birjalıq hám birjalıq emes bazarlarında aylanısta júredi. Búgingi kúnde AKSHtag‘ı depozit tilxatların satıp alg‘an investorlardıń 80 procentin institucional investorlar quraydı.

Varrant túsinigi.

Varrant-bul iyesine belgili waqıt ushın yaki múddetsiz shárt penen shártnamada kórsetilgen bahada bahalı qag‘azdı satıp alıw huquqın beriwshi guwalıq sanaladı. Ol ámeldegi kapitaldı ekonomikag‘a bag‘darlaw ushın emes, kóbirek olardı kayta bólistiriwde keń qollanıladı.

Ayırım hallarda warrant bahalı qag‘azlardı satıp alıwdı xoshametlew maqsetinde olar menen birgelikte beriledi.

Varrant atı jazılǵan hám atı jazılmag‘an kórinislerde boladı. Ol bahalı qag‘azlar bazarında akciyaǵa uqsap aylanısta boladı.

Menshiklestiriw chegi túsinigi.

Menshiklestiriw chegi - bul bahalı qag‘azlardıń arnawlı bir túri bolıp, onı akcionerlik jámiyetleri emes, balki tek g‘ana mámleket aylanısqa shıg‘aradı.

Olar óz iyesine mámleket menshiginen shıg‘arılǵan kárxanalardıń arnawlı aukcionlar arqalı satıwg‘a qoyılǵan akciyalarg‘a yaki arnawlı investiciya fondlarınıń akciyalarına almastırıp alıw huquqın beredi. Usı tiykarda menshiklestiriw chekleri puqaralardıń múlki iyesine aylanıwın támiynleydi.

Menshiklestiriw cheklerin qollanıwdıń bir neshshe jolları bar:

1. Mámleket kárxanaların akcionerlik jámiyetke aylandırıp, onıń mal-mulki esabınan shıg‘arg‘an akciyalardı xalkka satıw. Akciyanı satıp alg‘an tárep múlkdarg‘a aylanadı.

4.2. Investiciyalardı pul ag‘ımların diskontlaw tiykarında bahalaw

4.2.1. Úzliksiz pul ag‘ımı

Hár qanday joybardıń finanslıq-ekonomikalıq jaqtan bahalanıwı pul ag‘ımları haqqındag‘ı mag‘lıwmatlarg‘a tiykarlanadı. Pul ag‘ımları haqqındag‘ı mag‘lıwmatlarg‘a iye bolmay turıp investiciya joybarınıń nátiyjeliligin bahalaw múmkin emes. Pul ag‘ımları haqqındag‘ı anıq mag‘lıwmatlardı jıynaw júdá áhmiyetli wazıypa esaplanadı.

Investiciya joybarın bahalaw joybardı ámelge asırıwdan aldın orınlanıwı sebepli, pul ag‘ımları haqqındag‘ı mag‘lıwmatlar da aldınnan rejelestiriledi. Joybar nátiyjeliligin bahalawda pul ag‘ımların rejelestiriw hám olardı esapqa alıw procesi tiykarg‘ı orındı iyeleydi. Sebebi usı proces investiciya joybarlarınıń haqıyqıy nátiyjeliligin anıqlawg‘a kúshli tásir kórsetedi. Usı sebepli pul ag‘ımların rejelestiriwde hár qıylı risklerdi esapqa alıw da lazım.

Ádette, pul ag‘ımlarındag‘ı kóplegen mashqalalar pullı qarejetler ústindegi qáte qoyılǵan sheshimlerge barıp taqaladı. Pul túsimlerin payda etiw hám arttırıw tiykarg‘ı mashqala esaplansa da, leykin pul shıg‘ınlarısız olarg‘a erisip bolmaydı. Usı sebepli kiris hám shıg‘ınlar ózgesheligin úyreniwde olardıń tómendegi toparlarg‘a ajratılıwın bilip alıw kerek:

1. Qaytarılmaytug'ın qarajetler. Qaytarılmaytug'ın qarajetler investiciya joybarın ámelge asırıw procesi baslang'ang'a shekem júz beretug'ın qarajetler esaplanadı hám firma qanday investiciya joybarın tańlamasın, olar qaplanbaydı (kompensaciyanbaydı). Bunı tómendegi mısál arqalı túsiniw múmkin.

Mısál. neftti qayta islewshi kompaniya geologiyalıq-izertlew islerin alıp barıwdı finanslastıradı hám bunıń ushın 2 mlrd. swm ajıratı. Biraq jańa ashılǵ'an kánnen qazıp alıńǵ'an neftti satıw rejesi islep shıǵ'ılıp atırǵ'anda taza gezektegi qun 1,5 mlrd. swmg'a teńligi anıqlandı (bul kórsetkish firma baylıǵ'ınıń qansha mug'darg'a ósiwi boyınsha juwmaq shıǵ'arıwg'a járdem beredi). Eger biz óz esabımız boyınsha geologiyalıq –izertlew isleri qarajetlerin esapqa alsaq, ol jag'dayda taza gezektegi qun (-0,5 mlrd. swm) mug'dardı quraydı. Bul halat investiciya joybarınıń nátiyjesiz juwmaqlanıwın keltirip shıǵ'aradı. Bunday qarajetler, álbette, esapqa alınıwı lazım. Leykin olardıń tiykarg'ı ózgesheligi sonnan ibarat, olar investiciya qarajetleri quramına kiritilmeydi.

2. Eger qarajetler. Janapay qarajetler investiciya joybarın ámelge asırıwda úlken áhmiyetke iye bolsa. Olardag'ı unamsız ózgeshelik bolsa olardıń hár qıylılıǵ'ı operaciyalar ortasında bólistiriliwindegi qıyınshılıǵ'ında boladı.

Máselen, zavod jańa túrdegi ónim islep shıǵ'arıw haqqında qarar qabıl qılǵ'an bolsın. Onda usı qarardıń ásbap-úskelerdi satıp alıw boyınsha qarajetlerin ayırım esaplaw múmkin. Biraq olardıń ulıwma óndirislik qarajetlerine tásinin bahalaw qıyın. Bunnan tısqarı, janapay qarajetler bazar halatına baylanıslı bolıp, bazardag'ı hár qanday ózgeris janapay qarajetlerdiń kóbeyiwi hám kemeyiwine óz tásinin kórsetedi.

3. Janapay túsimler. Janapay túsimler (janapay payda) janapay qarajetlerge qarama-qarsı bolıp, investiciya joybarların bahalawda olardı aldınnan esapqa alıw derlik múmkin emes.

Máselen, bank óziniń potenciallı klientlerine áhmiyetli paydalı sharayatlarda jamǵ'arma esap betlerin ashıwdı usınıs etti, deyik. Ol halda ayırım bir klientler usı banktiń basqa usınıs etilip atırǵ'an xızmetlerinen paydalanıwları múmkin bolǵ'an itimallıq payda boladı, bul bolsa bank ushın qosımsha dáramat deregin jaratadı.

Sonı aytıwımız kerek, júz procentlik isenim menen janapay paydanı aldınnan anıqlaw qıyın. Usı sebepli kópshilik investicion analitikler usı janapay paydalardıń bolıwın maqullamadı.

Ádette, investiciya joybarları nátiyjeliligin bahalawda, kóbirek, pul túsimlerine úlken itibar beriledi. Leykin, tiykarında, pul túsimleriniń joqarı kórsetkishlerge iye bolıwın támiynlewde pul shıǵˊınlarınıń, únemlengen qarajetlerdiń ornı, kútilmegen qarajetler esabı úlken áhmiyetke iye. Sonıń ushın pul agˊımlarınıń kiris hám shıǵˊınlarına tásir etiwshi barlıq faktorlardı aldınnan esapqa algˊan halda rejelestiriw joybardıń ekonomikalıq nátiyjeliligin támiynlewde úlken xızmet kórsetedi.

Pul agˊımları belgili komponentlerden quralgˊan bolıp, olar investiciya joybarın ámelge asırıw dawamında jıllar boyınsha bólistirilgen hám bir-birin keltirip shıǵˊarıwshı parqlı kórsetkishlerden ibarat boladı. Investiciya joybarı pul agˊımınıń dáslepki komponenti unamsız boladı. Usı shıǵˊınlar investiciya joybarı pul agˊımınıń unamsız komponenti esaplanadı.

Ulıwma, pul túsimleri hám shıǵˊınların analizlew investiciya joybarların bahalawda júdá áhmiyetli sanaladı.

Pul agˊımları mugˊdarın anıqlawda buxgalteriya esabı usılı boyınsha tómendegi formula arqalı kórsetiw múmkin:

$$P_t = S_t - (X - A) - F_t - S_t,$$

bul jerde, P_t – pul túsimleri; S_t – satıwdan alıngˊan túsim; X – qarajetler summası (gezektegi qarajatlar); A – amortizaciya ajratpası; F_t hám S_t – tólengen procentler hám salıqlar.

Formulada tek gˊana salıqlar hám procentlerdiń tólengenligi esapqa alınadı, sebebi ayırım hallarda olar esaplangˊan, biraq ele tólenbegen bolıwı múmkin. Bul kóbinese, jeńillikli dáwir tamamlangˊannan keyin ámelge asırılatusˊın salıq hám kredit procentleri tólemlerine tiyisli. Usı sebepten múddeti keshiktirilgen (uzayttırılǵˊan) tólemler belgili waqıtqa shekem kárxana aylanısında qaladı hám investicion resurslardıń qosımsha derekleri bolıp esaplanadı.

Eger taza pul ag'ımın anıqlaytug'ın bwlsak, ol gezektegi dáramatlar hám qarajetler parqına teń boladı:

$$R_t = SF_t + A_t + MX_t - I_t - \Delta O_t,$$

bul jerde, t – investiciya joybarın ámelge asırıwdıń standart waqıt dáwiri (jıl, ay) ($t = 0, 1, 2, \dots, T$); SF_t – t -dáwirdegi taza payda; A_t – amortizaciya ajıratpası; MX_t – finanslıq qarajetler (máselen, kredit ushın procentler); I_t – investiciyalar; ΔO_t – oborot qarjılarınıń ósiwi.

Formulanı tómendegi halları menen kórip shıg'amız.

$$SF_t = US_t - IX_t - ST_t,$$

bul jerde, US_t – ulıwma satıw kólemi (qosımsha qun salıg'ı hám akcizsiz); IX_t – islep shıg'arıw (óndiris) qarajetleri; ST_t – paydadan tólenetug'ın salıqlar hám basqa tólemler.

Jami satıw kólemi tómendegi formula boyınsha anıqlanadı:

$$US_t = IBD_t + ED_t,$$

bul jerde, US_t – ulıwma satıw kólemi (qosımsha qun salıg'ı hám akciz salıg'ısız); IBD_t – ónimdi ishki bazarda satıwdan alıng'an dáramat; ED_t – ónimdi eksport qılıwdan alıng'an dáramat.

4.2.2. Pul ag'ımların diskontlaw túsinigi hám tártibi.

Investiciya joybarların finanslıq-ekonomikalıq bahalaw qarjılardı real aktivler menen operaciyalarg'a kiritiwdiń múmkin bolg'an variantların tańlaw hám tiykarlaw procesinde oraylıq orındı iyeleydi.

Diskontlang'an pul ag'ımı usılları dinamik investiciyalardı bahalaw usılları sıpatında klassifikaciyalanıp, statistikalıq usullardan parqlı ráwishte, bir dáwirden kóbirek mug'darın anıq esapqa aladı hám puldıń waqıt qunın anıqlap beredi. Investicion joybarlar olardıń pútkil bir ekonomikalıq ómiri dawamında, yag'nıy

túrli dáwirler dawamında kiriwshi hám shıǵıwshı pul ag'ımları sıpatında ańlatıladı.

Joybardıń basqa barlıq unamlı xarakteristikasında tómendegi talaplar támiynlenbegen bolsa, ol hesh qashan ámelge asırıwǵa qabıl qılınbaydı.

- tovar hám xızmetlerdi satıwdan alıńǵan dáramatlar esabınan qoyılǵan qarjılardıń qaplanıwı;

- firma unatqan dárejeden pás bolmag'an investiciyalar rentabilligin támiynlewshi paydanıń kóрилиwi;

- firma ushın muwapıq bolǵan dáwirde investiciyalardıń qaplanıwı.

Investicion operaciyalardıń bunday nátiyjelerine erisiwdiń reallıǵın anıqlaw hár qanday joybardıń finanslıq-ekonomikalıq kórinislerin bahalawdıń tiykarg'ı wazıypası esaplanadı. Bahalawdı alıp barıw bir qansha faktorlar hám tásirlerge baylanıslı halda payda bolıwshı bir qansha quramalı másele esaplanadı:

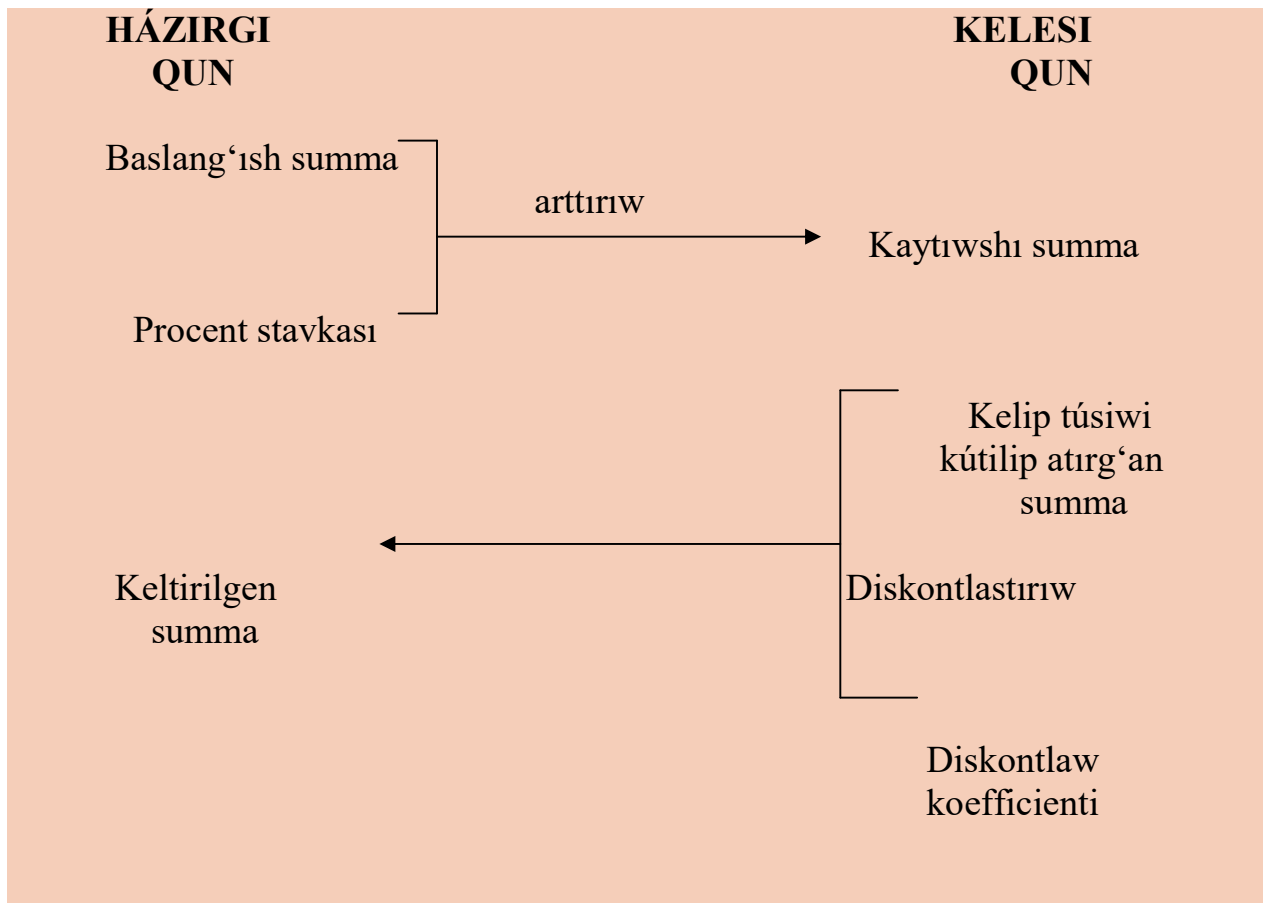
- birinshiden, investiciya qarajetleri uzaq dáwir (bir neshshe jıl) ishinde bir mártebe yamasa bir mártebeden artıq ámelge asırıladı;

- ekinshiden, investiciya joybarların ámelge asırıwdan nátiyjeler alıw procesi de uzaq boladı;

- úshinshiden, operaciyalardıń uzaq dáwir ámelge asırılıwı investiciyalardıń barlıq táreplerin bahalawda anıq emesliktiń ósiwine hám qáteliktiń jol qoyılıwına alıp keledi.

Usı faktorlardıń bar bolıwı jog'altıwdıń múmkin bolǵan minimum dárejesi menen tiykarlang'an qararladı qabıl qılıwǵa imkan beriwshi investiciya joybarların bahalawdıń arnawlı usılların islep shıǵıw zarurligin payda etedi.

Diskontlaw usılı pul qarjılarının qunı belgili waqıtta birdey emesligi, yag'nıy búgingi bir swm bir jıldan keyingi bir swmg'a teń emesligi sebepli payda boldı.



2-súwret. Diskontlastırıw procesi

Bunday qatnasqa sebep, hátteki inflyaciya haqqındag'ı pikir, birinshi ret tuwılsa da inflyaciya esaplanbaydı. Bug'an bir qansha fundamental sebep bolıp, alıng'an dáramat esabınan úlken summag'a bir jıldan soń ósiwin támiynlewge ılayıq kommerciyalıq operaciyalarına kiritilgen (banktegi depozitti de esapqa alg'an halda) pul esaplanadı. Bul haqıyqat finanslıq operaciyalar aksioması esaplanadı hám investiciya joybarların analizlew hám ekonomikalıq tiykarlawdıń pútkil mexanizmin názerde tutadı.

Diskontlaw quramalı (ápiwayı) procentlerdiń kerı esaplanıw procesi esaplanadı. Bunda quramalı procentler procent stavkalarınıń esaplanıwı járdeminde kredittiń baslang'ısh summasınıń gezektegi dáwirden kelesi dáwirge ósip barıwın támiynleydi, diskontlaw - kelesi pul qarjıların gezektegi waqıtqa keltiriw menen bahalaw esaplanadı.

Diskont stavkası kapital bazarındag'ı uzaq múddetli ssudalar boyınsha tólenetug'ın haqıyqıy procent stavkasınan kishi bolıwı kerek emes, dep esaplanadı. Ol barlıq halatlarda investiciyalardıń paydalılıg'ın xarakterlewi hám investordıń óz kapitalın basqa jerge qoyıp alıwı múmkin bolg'an paydanı sáwlelendiriwi kerek. Diskont stavkası investordıń ózi ushın paydasız dep esaplag'an normadan joqarı bolıwı tiyis.

Investor ushın, ádette, qatar qabıl qılıwdıń tiykarg'ı kriteriyası bolıp, investiyalardıń paydalılıg'ı g'ana emes, sondayaq óz qarjısınıń belgili procent stavkasında qanshama tez qaytıwı da esaplanadı. Sonıń ushın investorlar qoyg'an qarjısınıń qansha jıllıq procent penen neshshe jılda qaytarıp alıw imkaniyatı bar ekenligine kóbirek qızıg'adı. Bolmasa olar joybardı investiciyalawdan bas tartadı.

Máselen, eger biz bankke jıllıq 10% dáramat stavkası astında 100 swm pul qoysaq, ol jag'dayda bir jıldan soń kiritilgen summa (FV- kiritilgen summa) $FV_1 = 100 + 100 \times 0,10 = 110$ yaki $100 \times (1 + 0,10) = 110$ swmdı quraydı. Eger banktegi pul qaytarıp alınbasa ekinshi jılda juwmaqlawshı summa tómendegini quraydı.

$$FV_2 = (100 \times (1 + 0,10) \times (1 + 0,10)) = 100 \times (1 + 0,10)^2 = 100 \times 1,21 = 121 \text{ swm.}$$

Bul toplawdı kóbeytiw modeli tómendegi formulag'a iye bolg'an qoramalı procentler kibi bizge belgili:

$$FV = PV (1+k)^n,$$

Bul jerde , FV – (futurevalue) biz búgin investiciya qılg'an hám bizdi qızıqtırg'an pul «tóleytug'ın» dáwirden sońg'ı sol summanıń shama qılınğ'an kelesi dáwir qunı; PV – (presentvalue) keleshekte dáramat alıw ushın biz investiciya qılatug'ın summanıń gezektegi qunı; k – investiciyanıń dáramatlılıq mug'darı; n - investiciya kommerciyalıq aylanısında dáramat «islep tapqan» halda qatnasatug'ın waqıt aralıg'ı, dáwir sanı.

Diskontlawdıń ekinshi kórinisi bolıp, pul qunınıń keri esaplanıwı, yag'nıy keleshekte belgili summanı alıw ushın búgin qansha investiciyalaw kerekligin anıqlaw esaplanadı.

Búgin investiciya qılıng'an qarjılardıń kelesi qunın esaplaw procesi diskontlaw dep atalıwshı finanslıq esaplanıwlardıń tiykarg'ı túriniń túrli kórinislerinen biri esaplanadı.

Bunday jaqınlasıwdag'ı ekonomikalıq logika tap keleshekte belgili úlken mug'dardag'ı summanı alıw imkaniyatına iye bolıw ushın búgin biz tólewge tayar bolg'an sonday summanı tabıwg'a urınıw kibi túsindiriliwi múmkin.

Bizge belgili, bul tólem biziń keleshektegi maqsetimizdi ańlatatug'ın usı summanı keleshekte payda etiwge ılayıq bolg'an paydalı iske búgin investiciya qılıwımız lazım bolg'an qarjılar mug'darınan kem bolıwı múmkin emes.

$$PV = \frac{FV_n}{(1+k)^n} = FV_n \frac{1}{(1+k)^n}$$

yag'ny:

$$1) \quad FV = PV (1+k)^n \quad FV = 100 \times (1+0,10) = 110$$

$$2) \quad FV = \frac{FV_n}{(1+k)^n} = FV_n \frac{1}{(1+k)^n} = \frac{110}{1+0,10} = \frac{110}{1,10} = 100$$

Bul formulada (k) biz ushın investiciyalawdıń uqsas joybarına qarjı kiritip, ózimizdi haqıyqatta támiynlewimiz múmkin bolg'an dáramat dárejesin (procent stavkasın) ańlatadı.

Mısal. investor Alyuminiy islep shıg'arıw zavodına akciyaların satıp alıw ushın qarjı kiritti. Bul akciyalar hár bir danası 10000 swm bahada usınıs etilip, emissiya prospekti sonı kórsetedi, 5 jıldan soń olardıń qunı eń keminde (minimum) eki esege artadı. Eger investor jıllıq 10% dáramat keltiriwshi basqa variantlarg'a qarjı kiritiwi múmkin bolsa, ol jag'dayda bul akciyalardı investorg'a satıp alıw arzıyma, joqpa? Bunıń ushın esaplasıwlar keltirilgen. Demek, akciyalar qunı bes jıldan soń 20000 swmdı quraydı. (10 000 swm edi, eki mártebe kóbeydi) Bul jag'dayda tómendegi formulanı qollanıp, esaplaymız:

$$PV5 = 20\,000 \frac{1}{(1 + 0,10)^5} = 20000 \times 0,6209 = 12418 \text{ cym}$$

Óz gezeginde, eger bes jıldan soń akciya qunı 20000 swmdı qurasa, onda onıń házirgi (gezektegi) qunı 12418 swmg'a teńligi kelip shıg'adı. Basqasha sóz benen aytqanda, eger investor akciya ushın búgin 12418 swmdı tólegennine edi, ol halda bul kapital qoyılması og'an muwapıq kelgen qoyılmanıń basqa variantlarına salıstırmalı paydalılıg'ı kem bolmag'an bolar edi.

Eger 15% ten joqarı dáramatlılıq dárejesinde usı akciyalar satıp alınsaa, bul hal investor ushın paydalı bolama? Joq, sebebi:

$$PV5 = 20000 \frac{1}{(1 + 0,15)^5} = 20000 \frac{1}{(1 + 0,15)^5} = 20000 \times 0,0005 = 10000 \text{ cym}$$

Eger joqarıdag'ı mısalg'a nazar taslasaq, ol halda investorlarg'a qoyılatug'ın akciya bahası 10000 g'a emes, bálkim 12418 swmg'a teń bolg'anda da olardıń Alyuminiy zavodınıń akciyaların satıp alıwg'a razı bolıwın koremez.

Eger hámme óz akciyaların 10000 swmnan satpaqshı bolsa, onda ne boladı? Bunday payıtta, qanday halatlar payda bolıwı múmkin hám kimler onnan payda kóredi? Bunıń ushın annuitet (inglizsheden awdarması – hár jıllıq tólem) dep atalıwshı, keleshekte belgili summanı qaplaw ushın hár jılǵ'ı pul qarjıları vnos (qoyılma) ların názerde tutıwshı finanslıq operaciyalardıń jáne bir túrin parqlap alıw zárúr. Operaciyalardıń bunday kórinisiniń klassik (ádetiy) mısalı (annuiteti) bolıp, amortizaciya fondın, yag'nıy tozg'anı ornına jańa úskeneler satıp alıwg'a imkan beriwshi pul fondın tiklew esaplanadı. Bul process nızamlı hám barlıq mámleketlerde amortizaciya ajratpası salıqqa tartılıwshı paydadán ajratıp alınadı. Biraq, amortizaciya ajratpası investorlar ushın aldınnan belgilengen áhmiyetke iye bolıwı ushın olar házirgi waqıttag'ı ajratpanıń anıqlang'an summası keleshekte

qanday summanı shólkemlestiriwin, yag‘nıy annuitettiń kelesi qunın anıqlaw kerek.

Mısal. siz banktegi arnawlı esap betińizge hár jılı jıldıń aqırında 1000 swmnan depozit boyınsha jıllıq 10% stavkasında 3 jıl dawamında pul jaylastırasız.

Soraw tuwıladı, úsh jıldan soń siz qanday summag‘a iye bolasız? Bunıń ushın siz kiritken qarjılardıń (investiciyalardıń) kelesi qunın anıqlaymız.

1-keste

Kelesi qunıń anıqlanıwı.

Hár jıllıq tólemler sanı	Procentli dáramat keltiriwshi waqıt dáwiri (jıl)	Jıllıq qoyılmanıń kelesi qunı (mıń swm)
1	2	$1,00 \times (1+0,10)^2 = 1,21$
2	1	$1,00 \times (1+0,10)^1 = 1,10$
3	0	$1,00 \times (1+0,10)^0 = 1,00$
Jámi	Kelesi qun	3,31

Esaplaw islerin jıllıq 10% dáramat stavkası dárejesine tiykarlanıp alıp baramız. Ol jag‘dayda tómendegi kestede kórsetilgen nátiyjelerdi alamız:

Pul ag'ımının gezektegi qunı esabı.

Jıllar	Pul qarjı-larining ag'ımı (mln. swm)	Hár qıylı jıllardag'ı pul ag'ımlarınıń 1 swmdag'ı gezektegi qunı(diskontlaw koefficienti 10% dáramat stavkasına teń)	Hár qıylı jıldag'ı pul ag'ımlarınıń gezektegi qunı (mln. swm)
Búgingi (0)	-100	1,000000	-100,000
1	-50	0,9091	45,455
2-10	25	6,1446+0,9091	130,888
10	80	0,3855	30,840
Joybardıń taza gezektegi qunı, NPV			16,273

Esap-kitaplar sonı kórsetedi, usı joybar ushın taza gezektegi qun unamlı bolıp shıqtı. Basqasha aytqanda, firma kapitalı usı joybardı ámelge asırıwdan 16,273 mln.swm qung'a ósedi hám investiciyalar nátiyjeli (paydalı) esaplanadı.

4.2.3. Annuitettiń kelesi qunı hám onı esaplaw usılı, renta bahası.

Investiciya joybarların bahalawda qoyılmaların shama shegaralıq summası belgilenip atırğ'anda qoyılmalar arqalı renta kórinisinde támiynleniwshi alternativ dáramat izlew paydalı.

Alternativ qoyılmaların tariyxıy misalı bolıp, esaplanıwdan soń tolıg'ı menen óndirip alnatug'ın banktıń múddetsiz gezektegi procentli dáramatı (jamg'arma esap-beti) esaplanadı.

Annuitetke kerı qoyılğ'an qarjılardıń bunday kórinisi perpetuitet (inglizcha - dayımlıq dep ataladı. Bunday halat qoyılğ'an qarjınıń tiykarg'ı summası kelesi jılı dáramat "islep tapqanda" hám investiciyalardıń mángiligi sheklenbegen bolğ'anda payda boladı. Bunday payıtta jıllıq dáramat (RMT):

$$PMT = PV \times k$$

formulası boyınsha anıqlanadı,

bul jerde, PV – bank esap-betindegi jamg'armaların tiykarg'ı summası; k - usı túr boyınsha bank tárepinen tólenetug'ın dáramattıń procent stavkası.

Bul arqalı biz uqsas pul qarjıları túsimin támiynlewshi investiciyalardıń qunına barıwımız múmkin.

Bunıń ushın formulanıń ápiwayı qayta kórinisin payda etemiz hám onı tómendegishe kórsetemiz:

$$PV = \frac{PMT}{k}$$

yaki

$$\frac{\text{Jıllıq dáramat}}{\text{Procent stavkası}}$$

Bul jerde, PV – bank esap-betindegi jamg‘armalardıń tiykarg‘ı summası.

Mısal. bizde jıllıq 60% stavkada bank esap-betine qoyılǵ‘an 1 mln. swm qarjı (RMT) bar. Bul hár jılı jıldıń basında biz usı esap-betinen 600 mıń swm mug‘darındag‘ı procentti alıwımız múmkin degeni. Formula járdeminde bunday dáramattı alıw ushın múnásip bolǵ‘an investiciyalardıń shegaralıq mug‘darın tabıwımız múmkin.

Ol tómendegige teń boladı:

$$PV = \frac{PMT}{k} = \frac{600000}{0.60} = 1000000 \quad swm$$

Bunnan juwmaq shıǵ‘arıw múmkin, eger banktegi jamg‘arma betine 1 mln. swm mug‘darındag‘ı pul qarjıların ápiwayı jaylastırıw hár jılı 600000 swm mug‘darında dáramat keltirse, ol jag‘dayda hár bir kelesi jıldıń basında 600000 swm mug‘darındag‘ı dáramat alıw imkanın beriwshi investiciya joybarın ámelge asırıw ushın 1 mln. swmnan artıq bolǵ‘an qarjını ajratıwdan máni bolmaydı.

Mısal. siz firmanıń jeńillikli akciyalarına iyesiz: satıw payıtında hár bir akciyanıń qunı 10 mıń swmg‘a, ózgermes dáramat 7000 swmg‘a teń qılıp yaki jıllıq 70% qılıp belgilengen.

Usı dáwir ushın dáramatlılıq stavkası banklerdegi jamg'armalar boyınsha dáramatlılıq dárejesine jaqın bolg'an. Biraq, keyin inflaciya páseyip, dáramatlılıq dárejesi 30% ke shekem ózgerdi. Basqasha sóz benen aytqanda endi investorlar bahalı qag'azlardı sonday dáramatlılıq dárejesi menen de satıp alıwg'a tayar boladı. Soraw, siz akciyalarıńızdı qanday bahalarda satıwıńız múmkin. Bunıń ushın formuladan paydalanamız.

$$PV = \frac{7000}{0,30} = 23225 \text{ swm}$$

Sonday etip, endi siz óz akciyalarıńızdı 23333 swm bahada, yag'nıy onı satıp alg'andag'ıdan 2,3 mártebe joqarı bahada satıwıńız múmkin.

Diskontlaw procesi puldıń gezektegi hám kelesi qunın esaplawg'a tiykarlanadı. Diskontlawda qollanılaturg'ın annuitet túsiniği keleshekte belgili summanı alıw ushın hár jılı qoyılaturg'ın pul qarjıları vzosların názerde tutıwshı finanslıq operaciyanı ańlatadı.

Investiciya joybarların bahalawda kiritilip atırg'an investiyalardıń mug'darın anıqlaw eń áhmiyetli máselelerden esaplanadı. Usı máseleni sheshiw investiciyalardıń alternativ variantı arqalı renta kórinisinde alınaturg'ın dáramat mánisinde qaraw zárúriyatın keltirip shıg'aradı. Annunitetke salıstırmalı keri mazmung'a iye bolg'an bunday túsiniq perpetuitet (inglizshede - daymlıq) dep ataladı. Bunday halat qoyılg'an qarjınıń tiykarg'ı summası kelesi jılı dáramat «islep tapqanda» hám investiciyalardıń mángiligi sheklenbegen sharayatlarda payda boladı.

Investiciyalardı dáramat tabıwdıń alternativ variantlarına salıstırmalı paydalıraq usıllarda jaylastırıw jolların tabıw boyınsha bahalaw isleri óziniń bir neshshe principlerine tiykarlanadı.

Qadag'alaw ushın sorawlar

1. Pul ag'ımı degende neni túsinesiz?
2. Pul ag'ımları qanday klassifikaciyanıwı múmkin?
3. Pul túsimleri hám shıg'ımları qanday toparlarg'a bólinedi?

4. Pul ag'ımları mug'darın buxgalteriya esabı boyınsha anıqlaw formulası qanday kóriniske iye?
5. Taza pul ag'ımı qanday formula arqalı anıqlanadı?
6. Taza pul ag'ımı taza paydanı ańlatama yaki ol taza paydadan parq qılama?
7. Pul ag'ımı komponentleri haqqında nelerdi bilesiz?
8. Joybardıń ámelge asırılıwı ushın qanday talaplar támiynlengen bolıwı lazım?
9. Diskontlaw túsiniǵı ne?
10. Diskontlaw usılınıń payda bolıw sebebin aytıp berin.
11. Bahalaw islerine tásir etiwshi faktorlardı sanap berin.
12. Bahalı qag'az degende neni túsinesiz?
13. Bahalı qag'azlarg'a bag'darlang'an investiciyalardıń nátiyjeliligini bahalaw degende neni túsinesiz?
14. Birlemshi finanslıq investiciyalar nátiyjeliligini bahalaw degende neni túsinesiz?
15. Fyuchers shártnamaları degende neni túsinesiz?
16. Varrant túsiniǵı degende neni túsinesiz?
17. Tuwındı finanslıq investiciyalardı bahalaw degende neni túsinesiz?
18. Investiciyalar rentabelligini esaplaw kórsetkishini qanday juwmaqqa alıp keledi?

V-BAP. Finans bazari emitentleri hám iinvestorlari, olardıń siyasati hám roli

5.1. Emitentler, olardıń siyasati hám finans bazarındag'ı roli

Emitentler - bul nızamshılıqta belgilengen tártipte finanslıq instrumentlerdi finanslıq resurslardı (investiciyalar) tartıw maqsetinde finans bazarına shıǵ'arıwshı shólkemler. Keń mánide emitent bolıwı múmkin shólkemlerge tómendegiler kiredi: mámlekettiń basqarıw hám hákimiyat organları, xalıqaralıq finanslıq shólkemler, yuridikalıq shaxslar. Bul shólkemlerdiń barlıq finanslıq instrumentlerdi shıǵ'arıwg'a juwapker yaki arnawlı huquq hám májbúriyatlarg'a iye bolıwı lazım.

Finanslıq resurslardı tartıwda túrli qurallar qollanıwı múmkin: pul, valyuta, kredit, bahalı qag'azlar, lotareya, polislar, bahalı metall hám taslar, deficit

elementler hám t.b. Bulardıń ishinde bahalı qag‘azlar shıǵ‘arıw emitenttiń investicion talapların qanaatlardıwdıń eń nátiyjeli qurallarınan biri esaplanadı.

Finanslıq resurslardı finans bazarı imkaniyatlarınan paydalang‘an halda finanslıq instrumentler shıǵ‘arıw arqalı tartıw emitentlerdiń eń tiykarg‘ı maqsetli wazıypası esaplanadı. Onıń basqa wazıypası - óz xızmeti procesinde finanslıq ag‘ımlardı optimallastırıw hám nátiyjeli basqarıw tiykarında tartılǵ‘an finanslıq resurslar (investiciyalar) dáramatlılıǵ‘ı hám bahasın (qunın) asırıp barıw esaplanadı. Bunda finans bazarı emitenttiń wazıypaların hám emission siyasatın nátiyjeli ámelge asırıwında, kerekli imidjge (abıray-itibarg‘a) iye bolıwında úlken rol oynaydı hám áhmiyetli funkciya atqaradı.

Emitentlerdi tómendegi belgilerine tiykarlanıp klassifikaciyalaw múmkin:

- 1.SHólkemleskenlik-huquqıy forması boyınsha: mámleketlik shólkem, túrli menshiklik tiykarındag‘ı yuridikalıq shaxc.
- 2.Xızmet bag‘darı boyınsha: mámleketlik, xalıqaralıq hám mámleketlik emes finanslıq institutlar hám finanslıq emes shólkemler.
- 3.Finanslıq instrumentleri boyınsha: mámleketlik, municipal, xalıqaralıq hám mámleketlik emes (korporativ) instrumentler shıǵ‘arıwshı shólkemler.
- 4.Emission siyasatı boyınsha: mámlekettiń ekonomikalıq siyasatın (mone-tar, byudjet-salıq) júrgiziwshi juwapkerli shólkemler, xalıqaralıq ekonomikalıq siyasatın júrgiziwshi shólkemler, investicion siyasat (strategik, portfel, sırt el investorlarına qaratılǵ‘an) júrgiziwshi shólkemler.
- 5.Milliyliǵı boyınsha: rezidentler hám norezidentler.
- 6.Emission potencialı boyınsha: úlken, orta hám kishi kólemde finanslıq instrumentlerdi shıǵ‘arıwshı shólkemler.
- 7.Imidji hám riski boyınsha: joqarı, orta hám tómengi dárejeli hám riskli shólkemler.
- 8.Finanslıq instrumentleriniń ótimliliǵı boyınsha: joqarı, ortasha hám kem ótimli emitentler.

Máselen, fond bazarında emitentler ózleriniń bahalı qag‘azları ótimliliǵı boyınsha tómendegishe klassifikaciyalanıwı hám xarakterleniwi múmkin:

“kók fishkalar” toparına kırıwshi bahalı qag‘azlar - bazarda turaqlı hám joqarı kreditlik imkaniyatına iye iri kompaniyalar shıg‘aradı.

“Ekinshi eshelon akciyaları” toparına kırıwshi akciyalar - jas leykin jeterli iri kompaniyalar shıg‘aradı.

“Oraylıq” toparına kırıwshi bahalı qag‘azlar - tarawda jetekshi orıng‘a iye hám tarawdag‘ı basqa kompaniyalar akciyaları bahasına tásir kórsetiwshi emitentler shıg‘aradı.

“Qorg‘anıwshı akciyalar” toparına kırıwshi bahalı qag‘azlar - joqarı dividendler tólewshi hám unamsız kotirovka mug‘darına jol qoymaytug‘ın iri kompaniyalar.

“Dástúr tiykarı” toparına kırıwshi bahalı qag‘azlar - bahalı qag‘azlarınıń joqarı likvidlilik dárejesin támiynlewshi emitentler.

“Xoshametli akciyalar” toparına kırıwshi akciyalar - kurs bahası (kotirovkası) boyınsha joqarı orındı iyelegen kompaniyalar.

“Jag‘ımlı akciyalar” toparına kırıwshi akciyalar - dáramatlılıg‘ı boyınsha “xoshametli akciyalar” taypasına jaqın hám kurs aktivliginiń tez asıp barıwın támiynlewshi jas kompaniyalar.

“Dáwirli akciyalar” - akciyalarınıń dáramatlılıg‘ın óziniń aktivligi menen baylanıslı tárizde sinxron ózgeriwi tiykarında támiynlewshi kompaniyalar.

“Uyqlap atırğ‘an akciyalar” - bazardı ele iyelemegen, leykin ósiwdiń úlken potencialına iye akciyalardı shıg‘arıwshı kompaniyalar.

“Isirilgen akciyalar” – akciyaları hádden tıs joqarı bahalang‘an kompaniyalar.

“Spekulyativ akciyalar” - bazarda jaqında payda bolğ‘an akciyalardı shıg‘arıwshı kompaniyalar (olardıń imidji hám tariyxı joq).

“Aktiv bolmag‘an akciyalar” - investorlar kóz qarasınan likvidsiz hám qızıg‘arlı bolmag‘an akciyalar emitentleri.

YUridikalıq shaxs bolğ‘an emitentler nızam hújjetlerinde belgilengen tártipte dúziledi, xızmet júrgizedi, reorganizaciya qılınadı hám toqtatıladı.

Belgili bir mámleketke salıstırmalı rezident hám norezidentler esaplang‘an

emitentler usı mámlekette ornatılǵ'an nızamlar sheńberinde emission xızmet júrgizedi. Bul xızmet sheńberinde bunday emitent finanslıq resurslardı (investiciyalardı) tartıw siyasatın ámelge asıradı. Usı siyasat emitenttiń ahwalına hám túrine qarap agressiv hám konservativ, strategik hám portfel bolıwı múmkin.

Xalıqaralıq dárejedegi emitentler xalıqaralıq pitimler tiykarında emission xızmet júritedi. Bul xızmet sheńberinde bunday emitent finanslıq resurslardı tartıw siyasatın ámelge asıradı. Usı siyasat emitenttiń ornı hám túrine qarap regional hám milliy ekonomikag'a qaratılǵ'an bolıwı múmkin.

Mámleketlik basqarıw hám hákimiyat organları mámleket nızamları menen ornatılǵ'an wákillikler, maqset, wazıypa hám funkciyalar sheńberinde emission xızmet júritedi. Bul xızmet sheńberinde bunday emitent finanslıq resurslardı tartıw siyasatın ámelge asıradı. Usı siyasat emitenttiń ahwalına, túrine hám wákilligine qarap makrofinanslıq, territorial hám tarawlıq bolıwı múmkin.

Emitentlerge qoyılatug'ın tiykarg'ı talaplar: transparentlik (informacion anıqlıq), isenimlilik, turaqlılıq, básekige shıdamlılıq, finanslıq qáwipsizlik tiykarında óz finanslıq instrumentleriniń likvidlilik, dáramatlılıq, risksizlilik hám bazisine salıstırmalı ekvivalentlilik dárejesin támiynlewden ibarat.

Emitenttiń transparentlik dárejesi onıń barlıq operaciyları hám olarg'a tiyisli informaciyalardıń ózara anıqlıǵ'ı menen belgilenedi.

Bul indikator (yag'nıy anıq informacion Transparentlikti - $A(T)$) bahalaw ushın tómendegi kriteriyanı qollaw múmkin:

$\min A(T) = A'$ (nızam menen hám finans bazarı tárepinen ornatılǵ'an tártipte talap qılınatug'ın informaciyalar sanı hám sapası mug'darı kóbeymesi) - A'' (emitent tárepinen real támiynlep berilgen informaciyanıń sanı hám sapası mug'darı kóbeymesi).

Bunda informaciyanıń sapa mug'darı emitenttiń finans bazarındag'ı imidjini qurawshı hám halatı sapasın belgilewshi ekonomikalıq (finanslıq), korporativ basqarıwı, finanslıq instrumentleri hám basqa kórsetkishleri tiykarında bahalanıwı múmkin bolǵ'an reytingi járdeminde ańlatıladı. Informaciyalar sanı bolsa emitent tárepinen beriliwi lazım bolǵ'an esabatlar hám mag'lıwmatlar mug'darınan kelip

shıǵ'adı.

Dúnyanıń barlıq mámleketleri finans bazarlarında eń tiykarg'ı, salmaqlı hám sapalı emitent sıpatında juwapkerli mámleket organları (Finans ministrligi, Oraylıq bank) esaplanadı. Keyinggi orında bolsa jergilikli hákimiyatlar turadı.

Mámleket organlarınıń professional emitent sıpatındag'ı xızmetleri mámleketlik finanslıq instrumentlerdi (milliy valyutası hám bahalı qag'azların) mámlekettiń ekonomikalıq siyasatın júrgiziw maqsetinde shıǵ'arıw arqalı ámelge asırıladı. Tap usı maqsette mámleket organları professional investicion xızmetti hám professional finans institutı operaciýaların da ámelge asıradı. Bul xızmetler menen birge juwapkerli mámleketlik organları finans bazarın tártiplestiriwdi (muwapıqlastırıw hám qadag'alawdı) ámelge asıradı.

Emitentler finans bazarında finanslıq instrumentlerdi shıǵ'arıwshı hám olardı real bazisine bolǵ'an ekvivalentlilik dárejesin támiynlewshi institutlar rolin orınlaydı. Basqasha qılıp aytqanda, emitentler ózleriniń finanslıq instrumentleri sapa kórsetkishlerin sáwlelendiriwshi biznes kapitalı rolin orınlaydı. Óz gezeginde bir waqıttıń ózinde finanslıq instrumentler olardı shıǵ'arıwshı emitenttiń biznes sapasın sáwlelendiriwshi bazar kapitalı rolin orınlaydı. Emitent finanslıq instrumentler deregi bolıp, finans bazarınıń investicion receptorı (finanslıq resurslardı qabıl qılıwshı hám olardı óndiriste islewshi real kapitalǵa aylandırıwshı) hám finanslıq instrumentlerdi dáramat penen támiynlewshi biznes kapitalı esaplanadı.

bahalı qag'azlar emissiyasındag'ı májbúriyatlar boyınsha juwapkerlik emitentlerdiń moynında boladı.

Emitentler nızamshılıqqa muwapıq investorlar aldında olarg'a jetkerilgen zıyan ushın tómendegi halatlar boyınsha múlkiy juwapker:

- investorlar talabına tiykarınan bahalı qag'azlar bazarında investorlar huquqların qorg'aw haqqındag'ı nızamshılıqta belgilengen mag'lıwmatlardı bermew yaki nadurıs mag'lıwmatlar beriw;

- bahalı qag'azlar emissiyasınıń belgilengen tártibin buzıw;

- bahalı qag'azlardıń insapsız reklamasın ámelge asırǵanlıq, bahalı

qag‘azlardıń nızam hújjetlerinde belgilengen tártipte dizimnen ótkerilmegen shıǵarılıwınıń reklaması, sondayaq aylanısta bolıwı nızam menen qadag‘an etilgen bahalı qag‘azlardıń reklaması ushın;

- investorlar menen olardıń bahalı qag‘azlar bazarında investorlar huquqların qorg‘aw haqqındag‘ı nızam hújjetlerinde názerde tutılǵan huquqların shekleytug‘ın, emitentlerdiń juwapkerligin shekleytug‘ın shártnamalardı dúziw;

- anıqlang‘an hiyle isletiw faktları hám bahalı qag‘azlar bazarındag‘ı basqa nızam buzalıqlar, sondayaq bahalı qag‘azlar, bahalı qag‘azlardıń emitentleri, bahalı qag‘azlarg‘a tiyisli bahalar haqqında, sonnan reklamada qastan buzıp kórsetilgen mag‘lıwmattı beriw jolı menen investorlardı bahalı qag‘azlardı satıp alıw hám satıwg‘a úndegenlik ushın;

- investorlar menen dúzilgen shártnamalar shártlerin orınlamag‘anlıq yaqı lazım dárejede orınlamag‘anı, sondayaq investor menen dúzilgen shártnamada kórsetilgeninen parq qılatug‘ın shártlerde pitim dúzgenlik ushın.

5.2. Investorlar, olardıń siyasatı hám finans bazarındag‘ı roli

Investorlar - bul nızamshılıqta belgilengen tártipte finanslıq resurslardı investiciyalar tárizinde emitentlerdiń finanslıq instrumentlerine bag‘darlaw maqsetinde finans bazarına shıǵarılıwshı shaxs hám organlar. Keń mánide investor bolıwı múmkin shaxs hám shólkemlerge tómendegiler kiredi: mámlekettiń basqarıw hám hákimiyat organları, xalıqaralıq finanslıq shólkemler, yuridikalıq hám fizikalıq shaxslar. Investor bolıw ushın baslang‘ısh investicion jamg‘armalar barlıǵ‘ı, investordıń investicion maqseti hám finans bazarında investicion ortalıqtıń jeterli dárejede bolıwı dárkar.

Investiciyalawda túrlishe qurallar qollanıwı múmkin: pul, valyuta, kredit, bahalı qag‘azlar, múlkk (materiallıq hám materiallıq emes), túrli tovar-shiyki zatlar hám t.b. Bulardıń ishinde bahalı qag‘azlarg‘a investiciya qılıw investordıń talapların qanaatlandırıwdıń eń nátiyjeli hám keń tarqalg‘an jollarınan biri esaplanadı.

Investicion resurslardı finans bazarı imkaniyatlarınan paydalang‘an halda payda alıw ushın bag‘darlaw investorlardıń eń tiykarg‘ı maqsetli wazıypası

esaplanadı. Onıń basqa wazıypası óziniń investicion xızmeti procesinde investiciyalarınń dáramatlılıg'ın asırıp barıw hám risklilik dárejesin páseytiw esaplanadı. Bunda finans bazarı investordıń wazıypaların hám investicion siyasatın nátiyjeli ámelge asırıwında, jeterli dárejede rawajlang'an bolıwında úlken rol oynaydı hám áhmiyetli funkciya orınladı.

Investorlardı tómendegi belgilerine tiykarlanıp klassifikaciyalaw múmkin:

1.SHólkemleskenlik-huquqıy forması boyınsha: mámleket shólkemi (mámleketlik basqarıw hám hákimiyat shólkemi), túrli menshiklik tiykarındag'ı yuridikalıq shaxslar, fizikalıq shaxslar (puxaralar hám waqtınshalıq puxaralıq huquqına iye emesler).

2.Xızmet bag'darı boyınsha: individual hám institucional bolg'an mámleket, xalıqaralıq hám mámleketlik emes finanslıq institutlar hám finanslıq emes shólkemler, fizikalıq shaxslar.

3.Investicion quralları boyınsha: pul, valyuta, kredit, múlkk, tovar-shiyki zat, bahalı qag'azlar hám t.b. resurslarına iye bolg'an investorlar.

4.Investicion siyasatı boyınsha: mámlekettiń ekonomikalıq siyasatın (monetar, byudjet-salıq) júrgiziwshi juwapkerli shólkemler, xalıqaralıq ekonomikalıq siyasatın júrgiziwshi shólkemler, investicion siyasat júrgiziwshi shaxslar.

5.Milliyliги boyınsha: rezidentler (ishki) hám norezidentler (sırtqı).

6.Investicion potencialı boyınsha: úlken (institucional, strategik), orta hám kishi (minoritar) kólemde investiciyalardı bag'darlawshılar.

7.Riski boyınsha: joqarı, orta hám kem riskli investorlar.

8.Strategiyası boyınsha: agressiv, konservativ hám olardıń gibridine tiykarlang'an investorlar.

9.Investiciyalar túrleri boyınsha: portfel, tuwrı investiciyalar qılıwshi investorlar. Portfelli investorlar spekulyativ-portfel hám strategik-portfel túrinde bolıwı múmkin.

10.Investiciya múddeti boyınsha: qısqa, orta hám uzaq múddetli investorlar.

11.Sektorg'a bag'darlang'anlıg'ı boyınsha:

- mámleketlik sektorg'a investiciya qılıwshılar;

- bank hám finans sektorına investiciya qılıwshılar;
- óndiris sektorına investiciya qılıwshılar;
- sociallıq sektorg'a investiciya qılıwshılar hám t.b.

Fizikalıq shaxs bolg'an investorlar nızam hújjetlerinde belgilengen tártipte investicion xızmet júrgizedi.

YUridikalıq shaxs bolg'an investorlar nızam hújjetlerinde belgilengen tártipte dúziledi, xızmet júrgizedi, reorganizaciya qılınadı hám toqtatıladı.

Belgili bir mámleketke salıstırmalı rezident hám norezidentler esaplang'an investorlar usı mámlekette ornatılǵan nızamlar sheńberinde investicion xızmet júrgizedi. Bul xızmet sheńberinde bunday investor investiciyaların arttırıw (keminde saqlap qalıw) siyasatın ámelge asıradı. Usı siyasat investordıń ahwalına hám túrine qarap agressiv hám konservativ, strategik hám portfel bolıwı múmkin.

Xalıqaralıq dárejedegi investorlar xalıqaralıq pitimler tiykarında investicion xızmet júrgizedi. Bul xızmet sheńberinde bunday investorlar investicion siyasatın ámelge asıradı. Usı siyasat investordıń ornı hám túrine qarap regional hám milliy ekonomikag'a qaratılǵan strategik hám portfel kórinisinde bolıwı múmkin.

Mámleket basqarıwı hám hákimiyatı organları mámleket nızamları menen ornatılǵan wákillikler, maqset, wazıypa hám funkciyaları sheńberinde investicion xızmet júrgizedi. Bul xızmet sheńberinde bunday investor investicion siyasatın ámelge asıradı. Usı siyasat investordıń ahwalına, túrine hám juwapkershiligine qarap makrofinanslıq, territorial, tarawlıq, strategik, portfel bolıwı múmkin.

Investorlarg'a qoyılatug'ın tiykarg'ı talaplar: transparentlilik, qupiyalılıq, isenimlilik, turaqlılıq, básekige uqıplılıq, finanslıq qáwipsizlik, aktivlilik tiykarında óz investiciyalarınń likvidlilik, dáramatlılıq, risksizlilik hám bazisine salıstırmalı ekvivalentlilik dárejesin támiynlewden ibarat. Ádette, investorlar risklerge beyim boladı, olardıń háreketleri refleksiv bolıp, bazardag'ı investicion ortalıqqa hám bazar kon'yunkturasına baylanıslı boladı.

Mámlekettegi investorlardıń aktivlilik dárejesi finans bazarında hám ulıwma ekonomikada áhmiyetli orıng'a iye bolıp, bul indikatordı (*F*) bahalaw ushın tómendegi kriteriyanı qollaw múmkin:

$\min F = SV$ (investiciya sıpatındag'ı jamg'arma kólemi hám investiciyalar likvidliligi kóbeymesi)

- PI (investiciyalardıń bazar bahası hám ekonomika ushın zárúr bolg'an investiciyalar kólemi kóbeymesi).

Dúnyanıń túrli mámleketleri finans bazarlarında investorlardıń salmag'ı hám aktivligi hár túrli dárejege iye bolıp, bul kórsetkishler tiykarınan investicion ortalıqqa tásir etiwshi ishki hám sırtqı faktorlarg'a baylanıslı.

Mámleket organlarınıń investicion xızmeti olardıń mámlekette ekonomikalıq siyasatnı júrgiziw maqsetinde monetar hám fiskal siyasatları tiykarında ámelge asırıladı. Tap usı maqsette mámleket organları professional investicion xızmetti hám professional finans institutı operaciyaların da ámelge asıradı. Bul xızmetler menen birge juwapkerli mámleket organları finans bazarın tártiplestiriwdi (muwapıqlastırıw hám qadag'alawdı) ámelge asıradı.

Investorlar finans bazarında finanslıq instrumentlerge investiciyalar qılıwshı hám olardıń real bazisine bolg'an ekvivalentlilik dárejesin ob'ektiv belgilewshi shaxs hám institutlar rolin orınlaydı. Óz gezeginde bir waqıttıń ózinde investiciyalar olardı ámelge asırıwshı investordıń biznes sapasın sáwlelendiriwshi bazar kapitalı rolin orınlaydı. Investor finanslıq investicion resurslar deregi bolıp, finans bazarınıń júdá tásirsheń receptori (finanslıq instrumentlerdi qabıl qılıwshı hám olardı jamg'armakapitalına aylandırıwshı) hám investiciyalardıń riskli dáramat (zıyan) dárejesin ob'ektiv belgilewshi ekonomikanıń kommerciyalıq sub'ekti esaplanadı. Sonıń ushın dúnyanıń barlıq mámleketlerinde investorlardıń haq-huquqları mámleket tárepinen kepillenedi, qorg'aladı hám bul boyınsha jeterli shárt- sharayatlar jaratıladı.

Investiciyalar ob'ektin, forması hám mug'darın tańlaw juwapkershiligi (táwekelshiligi) investordıń óz wazıypasında boladı, sog'an muwapıq finanslıq instrumentlerge, sonıń ishinde akciyalarg'a qılınğ'an óz investiciyaların qorg'aw ushın aqırğ'ı juwapkershilik te(táwekel) investordıń (akcionerdiń) moynında boladı.

Dúnya finans bazarınıń eń aktiv investorlarınan portfelli investorlar

esaplanıp, olardıń tiykarg'ı xızmeti investiciyalar portfelin nátiyjeli qáliplestiriw hám basqarıw esaplanadı.

5.3.Mámlekettegi investicion siyasat hám onıń finans bazarınıń nátiyjeli islewindegi roli

investor – bul qarar qabıl qılıwshı hám óziniń shaxsiy, qarızg'a alıng'an qarjıların hám basqa tartılǵ'an múlkiy hám mádeniy baylıqların investicion joybarg'a kiritiwshı fizikalıq hám yuridikalıq shaxslar sanaladı. Ol amanatshı hám qarız beriwshı rolinde shıǵ'ıwı múmkin bolıp ámelge asırılıwshı investiciyalardıń bag'darın, nátiyjesin erkin halda anıqlaydı. Investor qararı menen investiciyalarg'a iyelik qılıw, isletiw, paydalanıw huquqı hám olardıń nátiyjeleri menen fizikalıq hám yuridikalıq shaxslarg'a nızamda kórilgen tártipte beriliwi múmkin.

Oyınshı-buzg'ınshı investor. Ol óziniń investicion xızmetin úlken táwekelshilikke júz tutadı hám tiykarınan akciyalardı, kemirek obligaciyalardı satıp aladı.

Investorlardıń tiykarg'ı maqseti investiciya xızmetinen joqarı dárejede dáramat, nátiyje alıw hám óz xızmetin, bazar infrastrukturasınıń rawajlanıwına maslag'an halda keńeytiw hám investiciya tarawların hámde ob'ektlerin ózgarttirip barıw esaplanadı. Bul boyınsha olar bahalardıń ózgeriwine qarap talap hám usınıs nızamı tiykarında is alıp baradı.

Investiciya qılıwda. túrlishe qurallar qollanıwı múmkin: pul, valyuta, kredit, bahalı qag'azlar, mülk (materiallıq hám materiallıq emes), túrli tovar-shiyki zatlar hám t.b. Bulardıń ishinde bahalı qag'azlarg'a investiciya qılıw investordıń talapların qanaatlandırıwdıń eń nátiyjeli hám keń tarqalg'an jollarınan biri esaplanadı.

Investicion resurslardı finans bazarı imkaniyatlarınan paydalang'an halda payda alıw ushın bag'darlaw investorlardıń eń tiykarg'ı maqsetli wazıypası esaplanadı.

Mámleket basqarıwı hám hákimiyatı organları mámleket nızamları menen ornatılǵ'an juwapkershilikler, maqset, wazıypa hám funkciyaları sheńberinde

invesicion xızmet júrgizedi. Bul xızmet sheńberinde bunday investor invesicion siyasatın ámelge asıradı. Usı siyasat investordıń ahwalına, túrine hám juwapkerligine qarap makrofinanslıq, territorial, tarawlıq, strategik, portfel bolıwı múmkin.

Investiciyalar ob'ektin, forması hám mug'darın tańlaw juwapkershiligi (táwekelshiligi) investordıń óz juwapkerliginde boladı, sog'an muwapıq finanslıq instrumentlerge, sonıń ishinde akciyalarg'a qılın'an óz investiciyaların qorg'aw ushın aqırğ'ı juwapkerlik te investordıń (akcionerdiń) ózinde boladı.

Investiciyalar portfeli - belgili bir maqsetli invesicion siyasat talabına juwap beriw tiykarında qalıplestirilgen finanslıq instrumentler toplamı. Ulıwma alg'anda, investiciyalar portfeli tek g'ana finanslıq instrumentlerden, balki aktivlerdiń basqa túrлерinen de ibarat bolıwı múmkin, máselen, kóshpes múlklerden, kreditlerden, polislerden, zakazlardan hám t.b. Portfeller jamg'arma hám kapitaldı jámlew quralı sıpatında payda boladı. Investiciyalar portfeliniń tiykarğ'ı maqseti - investorlar qarjısın invesicion ob'ektlerge (sonnan finanslıq instrumentlerge) bag'darlaw tiykarında rejelestirilgen dáramattı pás (joqarı) risklerde alıw. Portfelli investorlar - investiciyalar portfelin qalıplestirip basqarıwshı investorlar sanaladı. Joqarıda keltirilgen klassifikaciya kórsetilgenindey, portfelli investorlar strategik-portfelli hám spekulyativ-portfelli bolıwı múmkin.

Strategik-portfelli investorlar óz qarjıların uzaq strategik keleshekke qarap kóbirek bazalıq bahalı qag'azlardıń iri paketlerine bag'darlasa, strategik-portfelli investorlar strategiyası bolsa bazarda payda bolıwshı arbitraj imkaniyatları tiykarında qalıplestiriledi (yag'nıy, bazar kon'yunkturası boyınsha kurslar ayırmashılıg'ında spekulyativ operaciyalar orınlaw esesine). Strategik- portfelli investorlar tiykarınan belgili bir tarawdag'ı kompaniyalar akciyalarınıń qadag'alaw paketine iye bolıp, bul taraw sheńberinde ózleriniń statelik invesicion mápleri tiykarında strategiyaların júrgizedi. Bundaylarg'a, máselen, aralas xoldingler, finans-sanaat toparları, TNK hám t.b. kiredi.

Hár eki túrdegi portfelli investor da invesicion qarjılar, kapital akkumulyatorı bolıp, ekonomikanıń real sektorın investiciyalar ushın nátiyjeli

konkurenciya tiykarında rawajlandırıw máselesi sheshimin támiynleydi. Bunda ekewinińde strategiyaları bazar indikatorlarına baylanıslı halda ámelge asırıladı.

Spekulyativ-portfelli investorlarg'a investiciya, pensiya, qamsızlandırıw fondları, finanslıq kompaniyalar, investicion bankler kiredi. Olardıń maqset hám mápleri finans bazarın rawajlandırıw boyınsha jámiyet mápleri menen ob'ektiv say keledi, bazar riskleri hám bunda jámiyet talapları sáwlelenedi. Bunda olar tiykarınan portfelleri boyınsha joqarı dáramatlılıq hám likvidlilikke támiynleydi, say ráwishte tómendegiler menen payda bolıwshı roldi orınlaydı:

- emitentler halatınıń ob'ektiv "barometri", demek, ekonomikanıń real sektorın da;

- finans bazarı arqalı real sektor investicion joybarların finanslastırıwdıń arzan hám nátiyjeli deregi;

- finans bazarı arqalı ekonomikanıń tarawları boylap investicion resurslardıń nátiyjeli bólistiriliwi hám kayta bólistiriliwi procesi regulyatorı.

Ulıwma alg'anda, portfelli investorlar óz kapitalın finans bazarları (fond bazarları) arqalı bag'darlap, milliy ekonomikanı ob'ektiv bahalaydı hám konkurentli kreditleydi. Sonıń menen olar qarjılarını bir joybarg'a tuwrıdan tuwrı investiciya qılıwshı investorlardan (qısqasha - tuwrı investorlar) parqlanadı. Tuwrı investor ushın investicion joybar tariyxı hám kredit alıwshı kompaniya menen sheriklik sezimi úlken áhmiyetke iye bolıp, portfelli investor (strategik-portfelli investorlardan tısqari, sebebi olar taraw kompaniyalarına bazar kon'yunkturasına qarap kóbinese ózleriniń rawajlanıw tártiplerin májbúrleydi) ushın bolsa bul máseleler onshama áhmiyetke iye emes.

Qadag'alaw ushın sorawlar

- 1.Emitentler kimler hám olar qaysı belgiler boyınsha klassifikaciyanadı?
- 2.Emitentlerdiń kaday siyasatların bilesiz?
- 3.Emitentlerge kaday talaplar qoyıladı?
- 4.Emitentlerdiń transparentlik dárejesi ne?
- 5.Emitentlerdiń investorlar aldında juwapkerligi nelerden ibarat?
- 6.Investorlar kimler hám olar qaysı belgiler boyınsha klassifikaciyanadı?
- 7.Investorlardıń kaday siyasatların bilesiz?
- 8.Emitentlerdiń aktivlik dárejesi ne?
- 9.Strategik-portfel investorlardıń kaday ózgesheliklerin bilesiz?

VI-BAP. Finans bazari institutlari, olardıń xızmeti hám roli

6.1.Finans bazarlarında qamsızlandırıw shólkemleriniń xızmeti hám roli

Ulıwma alg'anda, qamsızlandırıw - bul finanslardıń ayırım bir forması bolıp, turmısta hám bazar ekonomikasında belgili bolg'an risklerdi kelisilgen haqı esabınan qabıl qılıp kompensaciyalawdan ibarat finanslıq xızmet túri esaplanadı. Finans bazarında bunday xızmetti qánigelesken yuridikalıq shaxs statusına iye bolg'an túrli menshiklik formasında dúzilgen qamsızlandırıw shólkemleri (kompaniyaları) ámelge asıradı. Bunda qamsızlandırıw kompaniyaları kommerciyalıq shólkemler sıpatında belgili risklerge beyim bolg'anlıg'ı sebepli, olar ózlerine qabıl qılǵ'an risklerdi basqa uqsas, leykin iri hám abıroylı, qamsızlandırıw kompaniyaları járdeminde kayta qamsızlandıradı.

- Qamsızlandırıw kompaniyaları xızmetiniń qásiyeti hám ózgeshelikleri arqalı finans bazarı quramında ayırıqsha segment - integrallasqan qamsızlandırıw xızmetleri bazarı xızmet júrgizedi hám rawajlanadı. Bunda olar na tek g'ana risksizlikti támiynlewshi institutlar, bálkim finanslıq resurslar akkumulyatorı hám say ráwishte iri investiciyalar deregi hám investor sıpatında da payda boladı. Qamsızlandırıw kompaniyaları finans bazarınıń qamsızlandırıw segmentinde qamsızlandırıw operaciyaların, basqa segmentlerinde bolsa finanslıq investicion operaciyalardı ámelge asıradı.

- Eger qamsızlandırıw kompaniyaları akcionerlik kapitalı tiykarında dúzilgen bolsa, onda olar akciyalar emitenti sıpatında da payda boladı. Fond bazarındag'ı emission xızmeti sheńberinde olar basqa túrdegi bahalı qag'azlardı da belgilengen tártipte shıǵ'arıwg'a haqılı.

Kórinip turg'anınday, qamsızlandırıw kompaniyaları bankler hám investiciya institutları menen bir qatarda finans bazarınıń professional, júdá zárúr, paydalı hám eń salmaqlı qatnasıwshılarınınan esaplanadı.

Demek, qamsızlandırıw shólkemleri finans bazarındag'ı, ulıwma ekonomikadag'ı hám turmıstag'ı barlıq aldınnan anıq emes (boljanıwı qıyın bolg'an) hallar hám itimallı háreketlerdi risksiz (belgili dárejede) tárizde bastan

keshiriwdiń isenimlilik dárejesin olardag'ı bar bolg'an risk dárejelerin kelisilgen haqı esabınan páseyttiriw arqalı támiynleydi, nátiyjede finanslıq resurslar akkumulyatorına (jamgarmasına) aylanadı, bul bolsa olardı úlken kólemdegi investiciyalar deregine aylandıradı hám institucional investor sıpatında finans bazarında nátiyjeli xızmet júrgiziw ushın keń imkaniyatlar beredi. Bul bolsa finans bazarınıń risksizlilik, tartıwshılıq, turaqlılıq, finanslıq qáwipsizlik dárejesin kóteriwge, nátiyjeli investicion kólemin hám procesi sapasın asırıwg'a xızmet qıladı.

Sonday qılıp, qamsızlandırıw kompaniyaları ulıwma turmısta hám ekonomikada, sonnan finans bazarında tómendegi rollerdi atqaradı:

- risksizlikti (qamsızlandırıw túrleri klassifikatorı boyınsha) támiynlewshi finanslıq institutlar;
- finanslıq resurslar akkumulyatorı, iri investiciyalar deregi;
- institucional investor (belgilengen tártipte);
- bahalı qag'azlar emitenti (belgilengen tártipte).

Aytlıg'anlardı xalıqaralıq qamsızlandırıw bazarı hám qamsızlandırıw operaciyları rawajlanıwı tendenciyları tiykarında kóriw múmkin.

Házir rawajlang'an mámleketlerdegi qamsızlandırıw kompaniyaları operaciyları hám dáramatınıń 60-80 procenti arasındag'ı mug'darı bahalı qag'azlar bazarında qáliplespekte.

Dáramatınıń qalg'an bólimi bolsa tradicion qamsızlandırıw operaciylarınan quralmaqta. Ózbekstanda da usıg'an uqsas tendenciyanı kóriw múmkin.

6.2.Finans bazarlarında banklerdiń nátiyjeli xızmetiniń analizi

Ulıwma alg'anda, bank - bul finanslardıń arnawlı xızmet tarawı bolıp, finans bazarı arqalı pul resursların toplanıp, olardı ekonomikanıń túrli nátiyjeli sub'ektlerine mápdar bólistiretug'ın ayırıqsha finanslıq institut esaplanadı. Bunda bank pul hám finanslıq instrumentler járdeminde ózi menen baylanıslı shaxslar (kreditorlar, investorlar, gezektegi operacion xızmetinen paydalanıwshı klientler, kredit alıwshılar, sherikleri) risklerdi belgili (kelisilgen) haqı esabınan qabıl qılıp aladı hám jámlengen risklerdi mápdar (payda alıw hám payda menen támiynlew

maqsetinde) difersifikaciyalaw tiykarında professional basqaradı. Finans bazarında bunday xızmetti qánigelesken yuridikalıq shaxs statusına iye bolg'an túrli menshiklik formasında dúzilgen bankler ámelge asıradı. Bunda bankler kommerciyalıq shólkemleri sıpatında belgili risklerge beyim bolg'anlıg'ı sebepli, olar finans bazarı arqalı óz risklerin basqaradı.

Bankler xızmetiniń mexanizmi, funkciya hám ózgeshelikleri esabınan finans bazarı quramında ayırıqsha segment - bank kapitalı hám xızmetleri bazarı xızmet júrgizedi hám rawajlanadı. Bunda olar kredit, pul quralları menen baylanıslı operaciyalar institutları, finanslıq resurslar hám instrumentler akkumulyatorı hám say ráwishte iri investiciyalar deregi, institucional investor, professional emitent hám áldálshı sıpatında payda boladı. Basqasha qılıp aytqanda, bankler finans bazarınıń pul, valyuta hám kredit (bank kapitalı) segmentinde tiyisli operaciyaların orınlaydı, fond instrumentleri segmentinde bolsa bahalı qag'azlar menen baylanıslı finanslıq xızmet, emission hám investicion operaciyalardı ámelge asıradı. Bunnan tısqarı bankler óz xızmetleri sheńberinde kóshpes múlkk bazarında hám ipotekalıq xızmetlerdi de kórsetedi.

Banklerdiń Birjadag'ı qosımsha emissiyaların dáslepki jaylastırılıw dinamikası banklerdiń qosımsha. emissiyalarınıń úlesi, basqa emitentlerdiń qosımsha. emissiyalarınıń úlesi.

Kórinip turg'anınday, bankler qamsızlandırıw kompaniyaları hám investiciya institutları menen bir qatarda finans bazarınıń professional, zárúr, paydalı hám eń salmaqlı qatnasıwshılarınan esaplanadı.

Aytılğ'an operaciyalar negizinde mámleket (oraylıq) banki hám kommerciyalıq bankler óz ara baylanıslılıqta bank sistemasın dúzip, oraylıq bank basshılıg'ında finans bazarı arqalı ekonomikada pul kredit (monetar) siyasatın júrgizedi. Bul bolsa finans bazarınıń risksizlilik, tartıwshılıq, turaqlılıq, finanslıq qáwipsizlik dárejesin kóteriwge, nátiyjeli investicion kólemin hám procesi sapasın asırıwg'a xızmet qıladı.

Sonday qılıp, bankler ulıwma ekonomikada, sonnan finans bazarında tómendegi rollerdi atqaradı:

- monetar siyosatın támiynlewshi institutlar;
- ekonomika sub'ektlerine kredit, pul quralları menen baylanıslı operaciylar boyınsha professional xızmetler kórsetiwshi institutlar;
- finanslıq resurslar akkumulyatorı, iri investiciylar deregi;
- institucional investor (belgilengen tártipte);
- bahalı qag'azlar shıg'arıwshı (belgilengen tártipte);
- fond bazarında professional xızmet kórsetiwshi institut.

Aytlıg'anlardı xalıqaralıq bank sisteması rawajlanıwı tendenciyları tiykarında kóriw múmkin.

Házir rawajlang'an mámleketlerdegi bankler operaciyları hám dáramatınıń 80 procentine jaqın mug'darı bahalı qag'azlar bazarında qáliplespekte. Dáramatınıń qalg'an bólimi bolsa tradicion bank operaciylarınan payda bolmaqta. Bul halattı investiciya bankleri xızmeti mısasında kóriw múmkin.

Investiciya banki - bul tiykarınan bahalı qag'azlar menen baylanıslı operaciyalarg'a qánigelesken kredit-finans institutı. Onıń maqseti: Banklerdiń investiciya kólemi boyınsha "Tashkent" RFBda bahalı qag'azlardı satılıwı dinamikası

Zamanagóy investiciya banki házir tek g'ana fond bazarlarında bahalı qag'azlar menen baylanıslı operaciylardı orınlaydı, balkim kompaniyalardıń birlestiriliwi hám óz ara birlesiwın shólkemlestiriw, ipotekanı hám venchur kapitalın basqarıw menen de shug'ıllanadı.

6.3.Finans bazarlarında investiciya institutlarınıń xızmeti hám roli

Investiciya institutı - bul finanstıń ayırıqsha xızmet tarawı bolıp, finans bazarınıń fond segmentinde bahalı qag'azlar menen baylanıslı operaciylar boyınsha qánigeli xızmetler kórsetiwshi finanslıq institut esaplanadı. Basqasha qılıp aytlıg'anda, fond (bahalı qag'azlar) bazarında professional xızmet bahalı qag'azlardı ómir ciklındag'ı proceste payda bolatug'ın xızmetlerdi belgilengen tártipte kórsetiw boyınsha isbilermenlik xızmeti esaplanadı. bahalı qag'azlar bazarında bunday xızmetti qánigelesken yuridikalıq shaxs statusına iye bolg'an,

túrli menshiklik formasında dúzilgen, arnawlı licenziyag'a iye bolg'an investiciya institutları ámelge asıradı.

Investiciya institutları xızmetiniń mexanizmi, funkciya hám ózgeshelikleri esabınan fond bazarı infrastrukturası quramında ayırıqsha qánigeli xızmetler bazarı xızmetin júrgizedi hám rawajlanadı. Bunda olar nızam hújjetlerinde belgilengen tártipte finanslıq resurslar hám instrumentler (bahalı qag'azlar) menen baylanıslı operaciýalar institutları, finanslıq resurslar hám instrumentler akkumulyatorı hám esapshısı, say ráwishte iri investiciýalar deregi, institucional investor, professional emitent hám dáldálshı sıpatında payda bolıwı múmkin.

Kórinip turg'anınday, investiciya institutları bankler hám qamsızlandırıw kompaniyaları menen bir qatarda finans bazarınıń professional, zárúr, paydalı hám eń salmaqlı qatnasıwshılarınınan esaplanadı.

Bul finans bazarınıń, sonıń ishinde bahalı qag'azlar bazarınıń, risksizlilik, turaqlılıq, finanslıq qáwipsizlik dárejesin kóteriwge, nátiyjeli investicion kólemin hám procesi sapasın asırıwg'a xızmet qıladı.

Sonday qılıp, investiciya institutları ulıwma ekonomikada, sonnan bahalı qag'azlar (fond) bazasında tómendegi rollerdi orınladı:

- ekonomika sub'ektleri hám xalıqqa bahalı qag'azlar menen baylanıslı operaciýalar boyınsha professional xızmetler kórsetiwshi institutlar;
- finanslıq resurslar hám instrumentler akkumulyatorı, iri investiciýalar deregi;
- institucional investor (belgilengen tártipte);
- bahalı qag'azlar emitenti (belgilengen tártipte).

Rawajlang'an mámleketlerdegi investiciya institutları operaciýaları dúnya fond bazarlarınıń barlıq bólimin qamtıp alg'an.

Bahalı qag'azlar bazarı professional qatnasıwshılarınıń atqarıw organları basshıları, sondayaq olardıń imza huquqına iye islewshileri bahalı qag'azlar bazarın tártipke salıw boyınsha juwapkerli mámleket shólkemi tárepinen beriletug'ın qánige guwalıqlarına iye bolıwları kerek. Qánige guwalıg'ınıń ámel qılıw múddeti túrli mámleketlerde hár qıylı boladı, máselen, Ózbekstanda - úsh jıl.

Dúnyanıń túrli mámleketlerinde investiciya institutlarınıń xızmet túrleri ózgeshe ataladı, leykin olardıń mazmunı uqsas. Máselen, dúnya ámeliyatında xızmet túrleri tómendegishe atalıwı múmkin: diler, broker, **basqarıwshı** kompaniya, depozitariy, kliring hám t.b.

Ózbekstan bahalı qag‘azlar bazarında bolsa tómendegi **professional xızmet** túrleri ámelge asırıladı:

- investiciya dáldálshısı xızmeti;
- investiciya máslahatshısı xızmeti;
- investiciya fondı xızmeti;
- basqarıwshı kompaniya xızmeti;
- investiciya fondlarınıń investiciyalıq aktivlerin basqarıw boyınsha xızmet;
- depozitariy xızmeti;
- esap-kliring palatası (shólkemi) xızmeti;
- transfer-agent xızmeti (licenziyalanbaydı);
- bahalı qag‘azlar boyınsha birjadan tısqarı sawdalar shólkemlestiriwshisi xızmeti.

Bahalı qag‘azlar bazarında nızam hújjetlerine muwapıq professional xızmettiń basqa túrleri de ámelge asırılıwı múmkin, máselen, nominal saqlawshı (depozitariy orınlaydı).

Bahalı qag‘azlar bazarında professional xızmetti ámelge asırıwshı investiciya fondı tek g‘ana ashıq akcionerlik jámiyeti formasında dúziledi.

Bahalı qag‘azlar bazarında professional xızmetti ámelge asırıwshı yuridikalıq shaxslardı dúziw, xızmet kórsetiw hám tamamlaw tártibi, nızam qag‘ıydaların esapqa alg‘an halda, nızam hújjetleri menen belgilenedi.

Keltirilgen xızmet túrlerine qısqasha minezleme beremiz.

Bahalı qag‘azlar bazarında *investiciya dáldálshısı* xızmetine brokerlik hám dilerlik xızmetleri kiredi.

Tapsırma shártnamaları yaki dáldálshılıq haqı tiykarında yamasa pitimler dúziw ushın berilgen isenim xatı tiykarında is alıp barıp, juwapkerli shaxs yaki dáldálshı sıpatında bahalı qag‘azlar boyınsha puxaralıq-huquqıy pitimlerdi ámelge

asırıw brokerlik xızmeti esaplanadı.

Brokerlik xızmetinde operaciylar tiykarınan klient atınan hám klient esabınan orınlanadı.

Klientlerdiń bahalı qag‘azlarg‘a kapital kiritiw ushın brokerge berilgen pul qarjıları, sondayaq broker tárepinen klientler menen dúzilgen shártnamalar tiykarında ámelge asırılǵ‘an pitimlerden alıng‘an pul qarjıları broker tárepinen bankte ashılatug‘ın ayırıqsha bank esap betinde (arnawlı brokerlik esap beti) saqlanıwı kerek.

Eger brokerlik xızmetin kórsetiw shártnamasında kózde tutılǵ‘an bolsa, broker klientke onıń pul qarjıları esabınan tapsırmalardı orınlaw yaki klient talabına kóre olardı qaytarıp beriwdi kepillengen halda, arnawlı brokerlik esaplarındag‘ı klientlerdiń pul qarjılarının óz mápleri ushın paydalanıw huquqına iye.

Brokerge óz mápleri jolında paydalanıw huquqın bergen klientlerdiń pul qarjıları, og‘an óz mápleri jolında paydalanıw huquqın bermegen klientlerdiń pul qarjıları saqlanatug‘ın arnawlı brokerlik esap betinen basqa arnawlı brokerlik esap betlerinde saqlanıwı kerek.

Broker óziniń shaxsiy pul qarjıların arnawlı brokerlik esap betlerine ótkeriw huquqına iye emes, usı statya menen belgilengen tártipte klientke qaytarıp beriw yaki og‘an qarız beriw jag‘dayları bug‘an kirmeydi.

Broker arnawlı brokerlik esap betlerinde turg‘an hár bir klienttiń pul qarjılarınıń esabın júrgiziwge hám klientke esabat beriwge, sondayaq, tapsırması boyınsha akciyasına iyelik qılıp atırǵ‘an shaxs penen dúzilgen shártnamag‘a muwapıq hám onıń tapsırması menen bahalı qag‘azlar boyınsha operaciylar hám pitimlerdi ámelge asırıwg‘a májbúr.

Arnawlı brokerlik esap betlerinde turg‘an klientlerdiń pul qarjıları brokerdiń májbúriyatları boyınsha óndiriliwi múmkin emes.

Belgili bahalı qag‘azlardı satıp alıw yaki satıw bahaların ashıq járiyalaw hámde usı bahalı qag‘azlardı dag‘azalang‘an bahaları boyınsha satıp alıw yaki satıw májbúriyatın alıw jolı menen óz atınan hám óz esabınan bahalı qag‘azlarg‘a

tiyisli aldı-sattı pitimlerin dúziw dilerlik xızmeti esaplanadı. Bahalı qag‘azlar boyınsha dilerlik xızmetin ámelge asırıwshı bahalı qag‘azlar bazarınıń professional qatnasıwshısı diler dep ataladı.

Bahalardan tısqarı diler bahalı qag‘azlardıń aldı-sattı shártnamasına basqa áhmiyetli shártlerdi belgililew huquqına iye: alınıp atırǵan, satılıp atırǵan bahalı qag‘azlardıń minimal yaki maksimal mug‘darı, sonday aq járiyalang‘an bahalar ámel qılatug‘ın múddetler.

Dag‘azada basqa áhmiyetli shártler kórsetilmese, diler óz klienti usınıs qılǵan áhmiyetli shártler boyınsha shártnama dúziwge májbúr. Diler shártnama dúziwden bas tartıwı hallarında, onı sonday shártnama dúziwge májbúr qılıw yaki klientke jetkerilgen zıyanlardı qaplatıw haqqında dawa qozǵatılıwı múmkin.

Investiciya dáldálshısı óziniń háreketleri yaki háreketsizligi sebepli klientlerine jetkerilgen zıyandı qaplawı shárt.

Investiciya dáldálshısının kárxanaları hám shólkemlerin birden- bir mámleket reestrinen shıǵarıw tek g‘ana onıń klientlerine ajratılǵan pul qarjıları hám bahalı qag‘azlardı qaytarıw menen baylanıslı shartler orınlang‘anına soń g‘ana bahalı qag‘azlar bazarın tártipke salıw boyınsha juwapkerli mámleket organınıń jazba tastıyqlawı tiykarında ámelge asırıladı.

Bahalı qag‘azlar bazarın hám onıń qatnasıwshıların analiz etiw hám keleshegin anıqlaw, finanslıq qurallardı (finanslıq májbúriyatları) ekspertiza qılıw, islep shıǵarıw hám usınıw boyınsha xızmetler kórsetiw, bahalı qag‘azlar shıǵarıw, olardı jaylastırıw hám aylanısqa kiritiw, qánigelerdi kayta tayarlaw, sonday aq yuridikalıq hám fizikalıq shaxslar investiciya siyasatın ámelge asırıwları haqqında másláhatlar beriw tarawındag‘ı xızmetler bahalı qag‘azlar bazarında **investiciya másláhatshisiniń** xızmeti, dep tán alınadı.

Bahalı qag‘azlar bazarında investiciya máslahatshısı xızmeti menen shug‘ıllanıwshı bahalı qag‘azlar bazarınıń professional qatnasıwshısı investiciya máslahatshısı dep ataladı. YUridikalıq yaki fizikalıq shaxs investiciya máslahatshısı bolıwı múmkin.

Investiciya máslahatshısı klientke belgili bahalı qag‘azlardı satıp alıw yaki

satıw boyınsha usınıslar beriw, sondayaq klientke investiciya qararın ózi g'árezsiz qabil qılıwı ushın zárúr mag'lıwmattı beriw huquqına iye.

Másláhat xızmetleri kórsetilgeninde, orınlang'an jumıslar dálalatnamasında muwapıq jazıwlar kórsetiledi, klientke usınılg'an hújjetlerdiń nusqaları bolsa investiciya máslahatshısında nızam hújjetlerinde belgilengen tártipte saqlanadı.

Investorlardıń pul qarjıların iske salıw maqsetinde akciyalar satıp alatug'ın hám shıg'aratug'ın hámde qarjıladı fond atınan bahalı qag'azlarg'a, juwapkershiligi sheklengen jámiyetler úleslerine, banklerdegi esap betlerine hám amanatlarg'a qoyatug'ın yuridikalıq shaxs **investiciya fondı esaplanadı.**

Investiciya fondlarınıń qarjıladı bunday qoyıw menen baylanıslı táwekelshiligi, bul qarjılardıń bazardag'ı qádiri ózgeriwinen keletug'ın dáramat hám kóriletug'ın zıyan tolıg'ı menen usı fond iyeleri (akcionerleri) esabınan ótkeriledi hám olar tárepinen fond akciyalarınıń gezektegi bahaları ózgeriwi esabınan realizaciya qılınadı.

Bankler hám qamsızlandırıw kompaniyaları investiciya fondları bola almaydı.

Investiciya fondı basqa shólkemleskenlik-huquqıy formalarg'a kayta dúziliwi múmkin emes. Investiciya fondın kayta shólkemlestiriw bahalı qag'azlar bazarın tártipke salıw boyınsha juwapkerli mámleket shólkemi menen kelisilgen halda ámelge asırıladı.

YUridikalıq shaxstıń iyelik qılıw ushın ózine berilgen hám basqa bir shaxsqı tiyisli bolg'an, usı shaxs yaqı bul shaxs kórsetken úshinshi shaxslar máplerin gózlep:

- bahalı qag'azlardı;
- bahalı qag'azlardı investiciyalawg'a mólsherlengen pul qarjıların;
- bahalı qag'azlardı basqarıw procesinde alinatug'ın pul qarjıları hámde bahalı qag'azlardı haqı esabınan basqarıw wákilligin belgili múddet dawamında óz atınan ámelge asırıwı bahalı qag'azlardı **basqarıw tarawındag'ı** xızmet esaplanadı.

Bahalı qag'azlardı basqarıw xızmetin ámelge asırıw tártibi nızam hújjetleri

hám shártnamalar menen belgilenedi.

Bahalı qag‘azlardı isenimli basqarıw boyınsha xızmetti ámelge asırıwshı bahalı qag‘azlar bazarınıń professional qatnasıwshısı **basqarıwshı kompaniya** dep ataladı.

Isenimli basqarıwg‘a berilgen investiciya aktivleri menen pitimlerdi basqarıwshı kompaniya óz atınan ámelge asıradı, bunda ol basqarıwshı kompaniya sıpatında háreket qılıp atırǵanlıǵın kórsetiwi kerek. Eger jazba ráwishte rásmiylestiriwdi talap etpeytug‘ın háreketlerdi ámelge asırıwda basqa tárep onıń orınlanıwı haqqında basqarıwshı tárepinen belgilengen bolsa, jazba hújjetlerde isenimli basqarıwshınıń atınan keyin tiyisli belgiler kiritilgen bolsa, joqarıdag‘ı shártke ámel qılınǵan esaplanadı.

Eger basqarıwshı kompaniya hám onıń klienti yaki bir basqarıwshı kompaniyanıń túrli klientleri mápleri boyınsha tartıs, barlıq tárepler aldınnan bul haqqında xabardar qılınbag‘an bolsa, basqarıwshı kompaniyanıń klient máplerine zıyan jetkeriwshi háreketlerdi ámelge asırıwg‘a alıp kelgen bolsa, basqarıwshı kompaniya óz esabınan nızam hújjetlerinde belgilengen tártipte zıyanlardı qaplawg‘a májbúr.

Investiciya fondlarınıń investiciya aktivlerin basqarıw boyınsha xızmet degende, usı nızam hújjetleri menen belgilengen xızmettiń talaplarına juwap beretug‘ın **basqarıwshı kompaniyanıń** xızmeti túsiniledi. Investiciya fondlarınıń investiciya aktivlerin basqarıw boyınsha xızmetti ámelge asırıwshı yuridikalıq shaxs **investiciya fondlarınıń basqarıwshı kompaniyası** dep ataladı.

Investiciya fondların basqarıwshı kompaniya investiciya fondlarınıń investiciya aktivlerin basqarıw boyınsha xızmetti ámelge asırıwshı, sondayaq bahalı qag‘azlardıń aldı-sattısı menen shug‘ıllanıwshı bahalı qag‘azlar bazarınıń professional qatnasıwshısı esaplanadı.

Investiciya fondların basqarıwshı kompaniya nızamshılıqqa muwapıq dúzilgen hám investiciya fondınıń tapsırması menen hám onıń atınan og‘an berilgen bahalı qag‘azlardı; bahalı qag‘azlarg‘a investiciyalawg‘a mólsherlengen pul qarjıları; bahalı qag‘azlardı basqarıw procesinde qolg‘a kiritilgen pul qarjıların

isenimli basqarıwdı; investiciya fondınıń bahalı qag‘azları portfelin dúziwdi hám bul portfeldi diversifikaciya qılıw boyınsha xızmetler kórsetiwdi; sondayaq fond penen dúzilgen shártnamag‘a muwapıq investiciya fondınıń iyesi wazıypasın ámelge asırıwshı qálegen menshiklik formasındag‘ı yuridikalıq shaxs esaplanadı. Kórsetilgen operaciylar investiciya fondların basqarıwshı kompaniya xızmetiniń absolyut túrleri esaplanadı.

Basqarıwshı kompaniyanıń dúziwshileri yuridikalıq hám fizikalıq shaxslar bolıwı múmkin, mámleket hákimiyatı hám basqarıw organları, sondayaq olar tárepinen dúzilgen ustav fondınıń 25 procentten artıg‘ın mámleket úlesi qurawshı kárxanalar bug‘an kirmeydi.

Investiciya fondlarınıń basqarıwshı kompaniyası depozitariy, mámleket basqarıw shólkemi, kommerciyalıq emes shólkem, sondayaq ayıpker dep tabılğ‘an (shaxslar) tárepinen dúzilgen kárxana bolıwı múmkin emes.

Investiciya fondların basqarıwshı kompaniya ustavında investiciya fondlarınıń aktivlerin basqarıw onıń absolyut xızmet túri esaplanıwı haqqındag‘ı halat bar bolıwı shárt.

Bahalı qag‘azlardı saqlaw, bahalı qag‘azlar boyınsha huquqlardı esapqa alıw hám tastıyqlaw boyınsha xızmetler **depozitar xızmet** esaplanadı.

Depozitar xızmetti ámelge asırıwshı bahalı qag‘azlar bazarınıń professional qatnasıwshısı **depozitariy** dep ataladı. Tek g‘ana yuridikalıq shaxsgina depozitariy bolıwı múmkin.

Bahalı qag‘azlardı saqlaw, bahalı qag‘azlar boyınsha huquqlardı esapqa alıw hám tastıyqlaw boyınsha depozitariy xızmetlerinen paydalanatug‘ın shaxs deponent esaplanadı.

Depozitariy hám deponent ortasındag‘ı qatnasıqlar tiyisli shártnama menen tártipke salınadı.

Depozitar shártnama - depozitariy menen deponent ortasında jazba formada dúziletug‘ın, bahalı qag‘azlardı saqlaw hám bahalı qag‘azlarg‘a bolğ‘an huquqlardı esapqa alıw menen baylanıslı qatnasıqlardı tártipke salıp turıwshı shártnama.

Depozitar xızmet kórsetiw haqqında shártnama dúziw deponenttiń bahalı

qag‘azlarg‘a mülk huquqı depozitariyge ótiwine alıp kelmaydı.

Depozitariy ózine deponentke qoyılǵ‘an bahalı qag‘azlardıń pútin saqlanıwı ushın, sondayaq bahalı qag‘azlarg‘a bolǵ‘an huquqlardı esapqa alıp barıw boyınsha óz wazıypaların orınlamag‘anlıǵ‘ı yaqı tiyisli dárejede orınlamag‘anlıǵ‘ı ushın, sonıń ishinde deponent esap betleri boyınsha jazıwlardıń tolıqlıǵ‘ı hám durıslıǵ‘ı ushın nızamda belgilengenindey juwapker boladı.

Deponentlerdiń bahalı qag‘azlarına depozitariydiń májbúriyatları boyınsha óndiriw qaratılıwı múmkin emes.

Óz ara májbúriyatlardı belgilew, anıqlaw hám esapqa alıwǵ‘a baylanıslı xızmet **kliring** dep esaplanıp, bul xızmet pitimge baylanıslı mag‘lıwmattı toplaw, salıstırıw, og‘an dúzetiw kiritiw hámde bahalı qag‘azlarg‘a baylanıslı puqaralıq-huquqıy pitimlerdi orınlaw ushın buxgalteriya hújjetlerin tayarlaw operaciyaların názerde tutadı.

Bahalı qag‘azlarg‘a baylanıslı pitimler boyınsha esap-kitap - kliring operaciyaların ámelge asırıwshı bahalı qag‘azlar bazarınıń professional qatnasıwshıları **esap-kitap-kliring palatası**(shólkemi) dep ataladı.

Bahalı qag‘azlarg‘a baylanıslı operaciyalar boyınsha esap-kitap alıp barılıwı múnásibeti menen kliringti ámelge asırıwshı shólkemler ózara májbúriyatlardı anıqlaw waqtında tayarlap qoyılǵ‘an bahalı qag‘azlar, pul qarjıları hám buxgalteriya hújjetlerin orınlawǵ‘a qabıl qılıp alıp atırǵ‘anında bahalı qag‘azlar bazarınıń qaysı qatnasıwshısı ushın esap-kitap isleri ámelge asırılıp atırǵ‘an bolsa, usı qatnasıwshı menen dúzgen óz shártnamalarına tiykarlanadı.

Esap-kliring palatalarınıń (shólkemleriniń) klientleri qarjılarına esap- kliring palatalarınıń (shólkemleriniń) májbúriyatları boyınsha óndiriw qaratılıwı múmkin emes.

Transfer-agenttiń xızmeti degende, bahalı qag‘azlarg‘a bolǵ‘an huquqlardı esapqa alıw sistemasına tiyisli hújjetlerdi qabıl qılıw, kayta islew hám ótkeriw boyınsha xızmetler kórsetiw túsiniledi.

Bahalı qag‘azlar bazarınıń transfer- agent xızmetin ámelge asırıwshı professional qatnasıwshısı **transfer-agent** dep ataladı.

Emitent penen ózara qatnasıqta transfer-agent tómendegilerdi ámelge asıradı:

- emitent penen dúzilgen shártnamag'a muwapıq belgilengen múddette reestr qáıplestiriw ushın oraylıq registratorg'a soraw jiberiw;
- oraylıq registratordan nızam hújjetlerinde belgilengen tártipte bahalı qag'azlar iyeleri reestrin qabıl qılıw;
- nızam hújjetlerinde belgilengen tártipte emitentke bahalı qag'azlar reestrin jetkeriw hám beriw.

Transfer-agent emitentke oraylıq registratordan alıng'an bahalı qag'azlar iyeleri reestri hám basqa mag'lıwmatlardı óz waqtında jetkerip beriw hám olardıń saqlanıwı boyınsha juwapker esaplanadı.

Bahalı qag'azlardı jatlastırıwshı (satıp alıwshı) menen ózara qatnasıqta transfer-agent tómendegilerdi ámelge asıradı:

- bahalı qag'azlardı jatlastırıwshıdan (satıp alıwshıdan) alıng'an hújjetlerdi tekseriw, dizimge alıw hám esapqa alıw;
- klientlerden alıng'an hújjetlerdi dizimge alıw hám esapqa alıw;
- bahalı qag'azlardı jatlastırıwshıg'a xızmet kórsetip atırg'an depozitariyge bahalı qag'azlar boyınsha huquqlardıń ótiwine tiykar esaplanıwshı hújjetlerdi jetkerip beriw hám usınıw;
- imzalar usınılg'an hújjetlerde kórsetilgen shaxslar (olardıń wákilleri) tárepinen qoyılǵ'anlıǵına kepillik beriw;
- operaciyalar nızam hújjetlerine muwapıq ámelge asırılǵ'anlıǵın tastıyqlawshı hújjetlerdi qabıl qılıw;
- jatlastırıwshınıń (satıp alıwshınıń) xızmet kórsetiwshı depozitariyden shártnamag'a muwapıq alıng'an bahalı qag'azlardı jatlastırıwshıg'a (satıp alıwshıg'a) jetkerip beriw hám usınıw.

Jatlastırıwshı (satıp alıwshı)nıń bahalı qag'azlar transfer-agenti menen qatnasıqları shártnama tiykarında tártipke salınadı.

Bahalı qag'azlar boyınsha **birjadan tısqarı sawdalar shólkemlestiriwshisiniń xızmeti** degende, investorlarg'a dáldálshılardı

jallamastan turıp sawdalar qatnasıw imkaniyatın beriwshi arzalar qabıl qılıw punktleri, arawlı kompyuter sawda sistemalarınan paydalanıwdıń belgilengen shártleri boyınsha bahalı qag‘azlar sawdasın shólkemlestiriw xızmeti túsiniledi.

Birjadan tısqarı sawdalar shólkemlestiriw, sondayaq birjadan tısqarı listingler shártleri bahalı qag‘azlardıń birjadan tısqarı sawdası shólkemlestiriwshisi tárepinen bahalı qag‘azlar bazarın tártipke salıw boyınsha juwapkerli mámleket shólkemi menen kelisilgen halda belgilenedi.

Birjadan tısqarı listing - bahalı qag‘azlardıń birjadan tısqarı sawdag‘a olardı birjadan tısqarı byulletenine kiritken halda, sawdag‘a qoyıw esaplanadı.

Birjadan tısqarı sawdalar shólkemlestiriwshisi nızam hújjetlerinde ornatılǵan tártipte ótkerilip atırǵan sawdalar dıń áshkáralıǵı hám g‘alabalıǵın támiynlewı lazım.

Qadag‘alaw ushın sorawlar

- 1.Qamsızlandırıw kompaniyaların dıń finans bazarındag‘ı kaday xızmet túrlerin bilesiz?
- 2.Qamsızlandırıw kompaniyaların dıń finans bazarındag‘ı roli kaday?
- 3.Qanday iri qamsızlandırıw kompaniyaların bilesiz?
- 4.Bankler dıń finans bazarındag‘ı kaday xızmet túrlerin bilesiz?
- 5.Bankler dıń finans bazarındag‘ı roli kaday?
- 6.Investicion bankler dıń xızmeti neden ibarat?
- 7.Investiciya institutların dıń qaysı xızmet túrlerin bilesiz?
- 8.Investiciya institutları finans bazasında kaday áhmiyetke iye?

VII-BAP. Finans bazarı sawda sistemaları, olardıń xızmeti hám roli

7.1.Finans bazarların dıń sawda sistemaları hám olardıń ekonomikadag‘ı roli

Finans bazasında finanslıq instrumentler sawdasın shólkemlestiriwshi hám sawda proceslerin támiynlewge xızmet kórsetiwshi institutlar onıń sawda sisteması strukturasın quraydı.

Házir finans bazarı sawda sistemaları - finanslıq instrumentler dıń (pul, kreditler, valyuta, bahalı qag‘azlar) bazar aylanısı proceslerin shólkemlestiriwshi formalar, usıllar hám normalar (tiyisli tártip-qag‘ıydalar, nızamlı-normativ hújjetler), tradiciyalar, principler hámde usı procesler dıń normal keshiwine xızmet

kórsetiwshi professional qatnasıwshılar kompleksinen ibarat quramalı sawda industriyası sıpatında shólkemlesken bazar mexanizmi.

Basqasha qılıp aytqanda, sawda sisteması - bul pitimler haqqında shártnama dúziwdı, dúzilgen shártnama parametrlerin tekseriw, kliringti (esap-kitaptı) ámelge asırıw, pitimler talapların aqırına shekem orınlaw (tólemdi ámelge asırıw hám bahalı qag‘azlardı jańa iyesine beriw) imkaniyatların beriwshi texnik, texnologiyalıq hám shólkemlesken qurallar kompleksinen ibarat quramalı sawda industriyası sıpatında shólkemlesken bazar mexanizmi.

Sawda sistemalarında finans bazarınıń tovarı bolg‘an túrli finanslıq instrumentler bazar aylanısı proceslerinde boladı. Bul proceslerde finans bazarınıń barlıq qatnasıwshıları qatnasadı.

Finans bazarınıń sawda sistemaların finanslıq instrumentler túri boyınsha tómendegishe ajratıw múmkin:

- bahalı qag‘azlar sawdası sistemaları;
- pul quralları (máselen, plastik kartochkalardıń hár qıylı túrleri) hám valyuta (sırt el EKV) sawdası sistemaları;
- kreditler sawdası sistemaları;
- qamsızlandırıw instrumentleri (polisleri) sawdası sistemaları;
- finanslıq (valyuta) qung‘a iye bolg‘an tariyxıy hám yuvelir buyımları, bahalı metall hám taslar hámde qıt (deficit) elementler (radiaktiv) sawdası sistemaları.

Pul quralları sawdası bankler tárepinen ámelge asırıladı. Bunda banklerdiń ónimleri sawda markazları (úyleri) de bolıwı múmkin.

Valyutalar sawdası sisteması mısasında FOREX xalıqaralıq elektron sistemasın hám valyuta almastırıw shaqapshaları kompleksin keltiriw múmkin.

Kredit resursları bankler aralıq kredit bazarlarında sawda qılınadı, bankler hám kredit shólkemlerinde (awqamlarında) aldı-berdisi ámelge asırıladı.

Qamsızlandırıw polisleri qamsızlandırıw kompaniyaları tárepinen anderrayterler hám agentler járdeminde satıladı.

Valyuta qunına iye bolg'an tariyxıy hám yuvelir buyımları arnawlı aukcionlarda sawda qılınadı. Bunda lombardlar da qatnasadı.

Bahalı metall hám taslar hámde deficit elementler arnawlı aukcionlarda sawda qılınadı.

Finans bazarınıń eń úlken sawda sistemalarınan bahalı qag'azlar (fond) birjalardı hám birjadan tısqarı elektron sawda sistemaları esaplanadı. Bulardan tısqarı bahalı qag'azlar bazarında arnawlı fond dúkanları, Internet-broker (Internet-treyder) tarawları, "mayda kóshe" hám anderrayterlik (usaqlap satıw sawda) tarawları bar.

Dúnya sawda ámeliyatında 50-den ziyat hár qıylı elektron sawda sistemaları bar bolıp, olardıń yarımı fyuchersler sawdasına xızmet qıladı.

Házir bahalı qag'azlar sawda sistemaları túrli bazisli bahalı qag'azlar aylanısın shólkemlestiredi. Bul bolsa bahalı qag'azlar bazarı sawda sistemaların basqa sawda sistemalarına qarag'anda biraz keńligi hám salmaqlılıg'ınan derek beredi, demek olardıń ekonomikadag'ı hám finans bazarındag'ı roli úlkenligin bildiredi.

Bahalı qag'azlar bazarında hám onıń sawda sistemalarında túrli pitimler dúziledi. Bunday pitimler sheńberinde túrli operaciylar orınlanadı.

Investorlar tárepinen satıp alıng'an bahalı qag'azlar birja bazarları hám birjadan tısqarı bazarlarda kayta satılıwı múmkin. Investorlar bahalı qag'azlarg'a tiyisli pitimlerdi bahalı qag'azlar bazarı professional qatnasıwshıları arqalı da, g'árezsiz halda da ámelge asırıwları múmkin.

Iyesi jazılğ'an sondayaq, yuridikalıq shaxslar qatnasıwında dúziletug'ın iyesi jazılmag'an bahalı qag'azlarg'a tiyisli pitimler táreplerdiń óz qálew-erklerin bildirgenliklerin dizimge alıw beretug'ın hújjet formasında ámelge asırıladı.

Menshiklestiriw procesinde akciyalarg'a tiyisli pitimler birjadan tısqarı bazarda g'árezsiz túrde, investiciya daldálshıları qatnasıwısız húkimet belgileytug'ın tártipte ámelge asırılıwı múmkin.

Bahalı qag'azlarg'a tiyisli basqa pitimler nızamshılıqta belgilengen tártipte ámelge asırıladı.

Ózbekstan Respublikası territoriyasında bahalı qag‘azlar boyınsha dúziletug‘ın pitimlerdi tártipke salıw birjalardag‘ı hám birjalardan tısqarıdag‘ı aldı-sattı pitimlerine, sondayaq bahalı qag‘azlardı sawg‘a etiw, miyras qılıp alıwg‘a, ustav fondına kiritiwge hámde olardıń iyesiniń ózgeriwine alıp keletug‘ın basqa da háreketlerdi ámelge asırıwg‘a salıstırmalı qollanıladı.

Bahalı qag‘azlar bazarı professional qatnasıwshıları pitimlerdi tek g‘ana nızam hújjetlerinde belgilep qoyılğ‘an formadag‘ı tapsırma, dáldálshılıq shártnamaları yaki nızamshılıqta belgilengen basqa shártnamalar tiykarında olarda kórsetilgen barlıq zárúr shártlerge anıq boysıng‘an halda klientler esabınan ámelge asırıwları múmkin.

Klient yaki onıń tapsırma shártnaması boyınsha isenimli wákili shártnama orınlang‘ansha bir jaqlama tártipte onıń ámel qılıwın toqtatıw huquqına iye.

Bahalı qag‘azlar bazarı professional qatnasıwshılarınıń bahalı qag‘azlar bazarında operaciyalardı ámelge asırıwlarına olar tiyisli licenziyag‘a iye bolsa ruxsat etiledi.

Bahalı qag‘azlar bazarında ámelge asırılátug‘ın hám olardıń bahası, iyesi, dáramat keltiriw dárejesi ózgeriwi, sondayaq bahalı qag‘azlar boyınsha qılınatug‘ın óz ara esap-kitaplar menen baylanıslı hár bir pitim nızam hújjetlerinde belgilengen tártipte dizimnen ótkeriliwi lazım.

Fond birjaları, fond bólimin shólkemlestirgen basqa birjalar hám bahalı qag‘azlar menen birjadan tısqarı sawdalar shólkemlestiriwshisi sawdalarında dúzilgen bahalı qag‘azlar boyınsha pitimler olar tárepinen tastıyqlang‘an hám bahalı qag‘azlar bazarın tártipke salıw boyınsha juwapkerli mámleket shólkemi menen kelisilgen tártiplerge tiykarlanıp dizimge alınadı.

YUridikalıq shaxslar qatnasıwında iyesi jazılğ‘an bahalı qag‘azlar boyınsha dúzilgen pitimler, sondayaq iyesi jazılmag‘an bahalı qag‘azlar boyınsha dúzilgen pitimler dizimnen ótkeriliwi kerek.

SHólkemlesken túrde jolg‘a qoyılğ‘an bazarda aldı-sattı pitimlerin dúziw waqtında pitim dúziw hám og‘an tiyisli esap-kitaplar sánesi ortasındag‘ı waqt bahalı qag‘azlar boyınsha sawdalar shólkemlestiriwshisi tártipleri, basqa hallarda

bolsa aldı-sattı shártnamaları tiykarında belgilenedi. Belgilengen múddetler buzılǵ'an jag'dayda pitim haqıyqıy emes dep esaplanadı hám jetkerilgen zıyan ushın pitimniń ayıpker tárepi, egerde onıń ayıpker ekenligi anıqlansa, juwapkerligine sebep boladı.

Bahalı qag'azlar bazarında sawdalar shólkemlestiriw belgili tártip hám ózgesheliklerge iye. Bahalı qag'azlar bazarında sawdalar shólkemlestiriw fond birjaları, nızam hújjetlerine muwapıq fond bólimin shólkemlestirgen basqa birjalar hámde bahalı qag'azlardıń birjadan tısqarı sawdalar shólkemlestiriwshileri tárepinen tiyisli licenciya tiykarında ámelge asırıladı.

Akciyalar hám korporativ obligaciyalar menen sondayaq, olardıń tuwındıları (usı bahalı qag'azlarg'a bolǵ'an qandayda huqıqlardı beriwshi bahalı qag'az) boyınsha birja sawdaların shólkemlestiriw fond birjaları, hámde oraylastırılǵ'an sistemada bahalı qag'azlardıń birden-bir kotirovkasın támiynlewshi, pitimler boyınsha esap hám esabattıń birden-bir tártibin támiynlewshi fond bólimin shólkemlestirgen basqa birjalar tárepinen ámelge asırıladı.

Birja sawdalarınıń oraylastırılǵ'an sisteması nızamshılıqta belgilengen tártipte fond birjaları hám fond bólimin shólkemlestirgen basqa birjalar tárepinen shólkemlestiriledi.

Basqa túrdegi bahalı qag'azlar menen birja sawdaların shólkemlestiriw tártipleri de nızamshılıq penen belgilenedi.

Bahalı qag'azlar bazarında (sawda sistemalarında) bahalar kotirovkası tómendegi tártipte ámelge asırıladı.

Bahalı qag'azlar bahasın kotirovkalaw fond birjaları tárepinen oraylastırılǵ'an tártipte, sondayaq birjadan tısqarı bazarda dilerler tárepinen ámelge asırıladı.

Fond birjaları bahalı qag'azlar bahasın kotirovkalawdı pitim bahasın, bahalı qag'az kursınıń, bahalı qag'az boyınsha talap hám usınıs bahasın dizimge alıw, bahalardıń eń joqarı hám eń pás dárejelerin anıqlaw arqalı ámelge asıradı.

Bahalardı emitentlerdiń ózleri kotirovkalawǵ'a jol qoyılmaydı.

Ulıwma alg'anda, bahalı qag'azlar bazarında sawda operaciyaları tórt basqışta ámelge asırılıwı múmkin:

- pitimdi (shártnamanı) dúziw;
- dúzilgen pitim parametrlerin tekseriw (salıstırıw);
- bahalı qag'azlar boyınsha sawdanı ámelge asırıw;
- pitim talapların aqırına shekem orınlaw (tólemdi ámelge asırıw hám bahalı qag'azlardı jańa iyesine beriw).

Usı basqış esap- kitap sisteması tárepinen ámelge asırıladı.

Fond bazarı sawda sistemalarında bahalı qag'azlardıń túrlerine qarap olar boyınsha sawda formaları, usılları hám mexanizmleri belgili dárejede parqlanıwı múmkin. Usı qatnasıq penen sawda sistemaların tómendegishe klassifikaciyalaw múmkin:

- emissiyalanıwshı bahalı qag'azlar sawdası sisteması;
- emissiyalanbaytug'ın bahalı qag'azlar sawdası sisteması;
- bazalıq bahalı qag'azlar sawdası sisteması;
- bazisli bahalı qag'azlar (derivativler, yag'nıy tuwındı bahalı qag'azlar) sawdası sisteması;

Sawda sistemaların bahalı qag'azlar bazarı segmentleri boyınsha da klassifikaciyalaw múmkin:

- birlemshi tárizde birinshi ret jaylastırılatusı bahalı qag'azlar sawdası sisteması (birlemshi bazar sawda sisteması);
- ekilemshi bazar (spekulyativ) sawda sisteması.

Usı sawda sistemaları birjalıq hám birjadan tısqarı bazarlarda jámlesken.

Joqarıda ayılǵ'anlardan kórinip turg'anınday, sawda sistemaları finans bazarında áhmiyetli rol oynaydı. Olardıń bul roli ózlerinde finans bazarınıń barlıq qatnasıwshıları ushın finanslıq instrumentler boyınsha nátiyjeli sawda procesin shólkemlestiriw, onda jeterli hám qolay shárt-sharayatlar jaratıw hámde bul proceste ob'ektiv bazar bahaların belgilew menen ańlatıladı.

Sawda sistemaları tómendegi wazıypalardı orınlaydı:

- hár bir sawda qatnasıwshısına bazardan ayırıqsha orın ajratıp beriw;

- bahaniń teńsalmaqlılıq hám ob'ektiv dárejesin arbitraj tiykarında anıqlaw;
- sawda procesinde tárepler sawda procesin anıq, tolıq, óz waqtında hám kepillikli orınlanıwın támiynlew;
- sawdalar dı ashıq aydınlıq tiykarında shólkemlestiriw;
- sawda qatnasıwshıları tárepinen normalarg'a hám nızamg'a boysınıwın támiynlew.

Sawda sistemalarınıń funkciyası - bul ózi arqalı finanslıq resurslardı nátiyjeli hám ob'ektiv bahalarda ekonomika sub'ektleri ortasında bólistiriliwin hám kayta bólistiriliwin támiynlew.

Ulıwma alg'anda sawda sistemasında belgili bir túrdegi hám sapag'a iye bolg'an, sawdag'a qoyılg'an tovar (sonnan, tovarg'a dúzilgen standart kontrakt) aylanısta boladı.

Birja tovarı - birja sawdası ob'ekti bolıp, onıń sıpatında túrli standartlang'an hám sertifikatlangan tovarlar bolıwı múmkin, máselen, bahalı qag'azlar, kredit, valyuta hám t.b.

7.2.Fond birjasınıń shólkemlestiriliw tiykarları. «Tashkent» RFB hám onıń bólimleriniń wazıypaları

Ózbekstan Respublikasınıń nızam hújjetlerine kóre fond birjası - bul bahalı qag'azlar bir qalıpte aylanısta bolıwınıń zárúr shárt-shárayatların támiynlew, olardıń bazar bahasın (bahalı qag'azlar talap hám usınısı ortasındag'ı teńsalmaqlılıqtı sáwlelendiriwshi bahalardı) belgilew hám olarg'a tiyisli mag'lıwmatlardı kereginshe tarqatıw, bahalı qag'azlar bazarı qatnasıwshılarınıń kásip sheberligin joqarı dárejede saqlap barıw xızmetiniń ayırıqsha tarawı bolg'an shólkem esaplanadı.

Fond birjası bahalı qag'azlar menen birja xızmetin júrgiziw ushın licenziyag'a iye bolıwı kerek. Fond birjalarınıń shólkemlestiriwshileri bolıp bahalı qag'azlar menen operaciyalardı ámelge asırıw ushın licenziyag'a iye bolg'an yuridikalıq hám fizikalıq shaxslar qatnasıwı múmkin. Mámleket hákimiyatı hám basqarıwı mekemeleri, olardıń islewshileri hám qánigeleri sıpatında qatnasıw múmkin emes.

Fond birjasında bahalı qag'azlar menen operaciyalar tómendegi tiykarg'ı

principlerge muwapıq ámelge asırıladı:

- birja sawdalarınıń qatnasıwshıları, sondayaq, birja xızmetkerleri tárepinen nızamshılıq hám birja tártiplerine qatań boysınıwı;

- birja sawdalarınıń barlıq qatnasıwshıları ushın teń sharayatlar jaratılıwı;

- birja sawdaları ótkeriliwin aldınnan belgilengen orın hám waqıt penen reglamentlew jolı arqalı usı sawdaların reglamentleniwin támiynlew;

- dúziletug'ın pitimlerdiń ıqtıyarlılıg'ı;

- ámelde júzege kelgen talap hám usınıs tiykarında bahanı belgilew;

- birja sawdalarına ruxsat etilgen bahalı qag'azlar haqqındag'ı isenimli hám tolıq mag'lıwmatlardı tezlik penen dag'azalaw hámde birja sawdaları qatnasıwshıların birja pitimleriniń bahaları haqqında xabardar qılıw;

- nızam jolı menen talap etiletug'ın birja mag'lıwmatın beriw hám dag'azalaw;

- tawlamashılıq, bahalar menen hiylekerlikler qılınıwı, qastan nadurıs mag'lıwmat beriliwiniń qadag'an etiliwi hám t.b.

Birjada tómendegiler qadag'an etiledi:

- qálbeki, jasalma qısqa múddetli pitimlerdiń dúziliwi;

- monopoliyaga qarsı siyasatın júrgiziwge wákil etilgen shólkem menen aldınnan kelisimlersiz bir-biriniń múlkin qadag'alawshı bir shaxs yaki shaxslar toparı tárepinen hár qándaý emitent akciyalarınıń 35 hám onnanda artıq procentin támiynlewshi yaki akcionerler dawıslarınıń 50 procentinen artıg'ın támiynlewshi akciyalardı satıp alıw hámde pitimlerdi dizimge alıw;

- bir shaxs tárepinen tuwrıdan tuwrı yaki bahalar kotirovkasına tásir kórsetiwdi maqset qılǵ'an qálbeki shaxs arqalı bahalı qag'azlardı satıp alıw (satıw) boyınsha kólemli pitimlerdiń dúziliwi;

- bahalı qag'azlar bazarı konyunkturasınıń jasalma ráwishte ózgeriwine alıp keliwi múmkin bolǵ'an ótirik xabarlardı tarqatıw hám bahalı qag'azlar menen sawdalar qılıwdıń tiykarg'ı principlerine hámde ámeldegi nızam hújjetlerine qarsı bolǵ'an basqa háreketler.

Fond birjaları ózin-ózi tártipke salıwshı shólkemler qatarına kiredi. Bul sonı

a'latadi, birjalar bahali qag'azlar menen birja sawdalarini tartiplerin, birjani quram bo'limlari, olardi ag'zalarini isin tartipke saliwshi hujjetlerdi g'arezsiz rawishte islep shig'adi ham tasiyqlaydi, biraq bulardi barlig'i bahali qag'azlar bazari haqqindagi ameldegini nizam hujjetlari shenberinde amelge asiriliwi lazim.

Birja sawdalarini ishi tartipleri, birjani ustavi majburiy tartipte O'zbekistan bahali qag'azlar bazari tartipke saliwshi sholkem menen kelisiliwi zarur.

Oz waziypalarini orinlaw ushin fond birjalari:

- birja ag'zalig'ina kiriw ushin zarur bolgan investiciya mekemelerine salistirmali qoyilatug'in majburiy talaplardi belgilewi;

- sawdalarda birja ag'zalarini wakillerine qoyilatug'in mamluqlik talaplari belgilew;

- ekspert, qanige, kotirovka, tartislardi sheshiw ushin naraziliqlar boyinsha komissiya, maslahat ham mag'liwmatnamalar byurosini sholkemlestiriwi;

- kiriw ham gezektegi ag'zaliq vnoslari, pitimlardi dizimge aliw, texnik xizmetler, birjaga doimiy ham bir martalik kelip ketuvchilarning tashrifi ushin tulovlarni belgilewi ham ondirip aliw;

- ustavi, sawdalar qag'aydalarini buzganliq ushin, dizimge aliw jiyimlari oz waqtinda tolemegenlik ushin shtraflardi ondirip aliw;

- birja qollanbalari, mag'liwmatlari, toplamlari basip shig'ariwi mumkin.

Bahali qag'azlar bazarinda birja xizmeti fond birjasini arawli xizmet turi bolganlig'i sebepli, nizamshiliq penen onin daramat dereklari qat'an reglamentlengen. Sonnan, birja xizmetini finanslastirw oz akcijalari, paylari, brokerlik orinlari satiw, uzliksiz ag'zaliq vnoslari, birja pitimlari dizimge aliwdan tusken jiyimlar, bahali qag'azlar menen operaciyalarda daldalshiliq qilganliq ushin daldalshiliq haqlari, sondayaq, mag'liwmat ham ayirim basqa xizmetlerden aling'an daramatlar esabidan amelge asiriliwi mumkin.

«Tashkent» Respublika fond birjasi O'zbekistan Respublikasi birinshi Prezidenti I. A. Karimovni 1994 jil 21 yanvarda qabul qiling'an "Ekonomikaliq reformalardi janede terelestirw, jeke mulk maplerin qorg'aw ham isbilermenlikni rawajlandirw shara-ilajlari haqqinda"gi Parmanina tiykarlanip 1994 jil 8

aprelinde dúzildi. Usı jıldıń ózinde birja arqalı 30 mln. swmg'a teń bahalı qag'azlar menen operaciýalar ámelge asırıldı. 1994 jılda birjada 13 brokerlik kontoraları akkreditaciýadan ótken. 1995 jılǵ'a kelip brokerlik kontoraları sanı 83 ke jetti hám birjada bahalı qag'azlar menen 1,3 mlrd. swmlıq sawdalar ámelge asırıldı. Birinshi ret birjanıń Samarqand, Andijan, Buxara qalalarında bólimleri ashıldı. Usı jıldıń ózinde «Tashkent» Respublika fond birjası Stambul qalasında jaylasqan Evroaziya fond birjaları federaciyasına qabıl qılındı. 1999 jıldan baslap birjada erkin konvertirlengen valyutada sawdaları ámelge asırıla basladı hám ol 1,4 mln. AQSH dolların quradı. 2000 jıl fevralınan baslap birjada Tasiks (Tasix) Erkin Fond Indeksi esaplanatug'ın boldı. 2001 jıldıń sentyabrinde «Tashkent» Respublika fond birjası G'MDA mámleketleriniń «Xalıqaralıq birjalar asociaciyası»na qabıl qılındı.

«Tashkent» Respublika fond birjası ashıq akcionerlik jámiyeti formasında shólkemlestirilgenligi sebepli onı basqarıw organlarınıń quramı ózine tán ózgeshelikke iye. Akcionerlerdiń ulıwma májilisi basqarıwdıń joqarg'ı shólkemi esaplanadı, bul tek g'ana investiciya mekemeleri bolıwı múmkin. Akcionerlerdiń ulıwma májilisleri aralıǵ'ındag'ı dáwirde birjanı basqarıwı menen baqlawshı keńes shug'ıllanadı. Keńestiń ag'zaları akcionerlerdiń ulıwma májilisi tárepinen saylanadı. Birjanıń gezektegi xızmetin basqarıwdı birja ag'zalarınan dúzilgen basqarıw ámelge asıradı. Basqarıw xızmetin tekseriwshi shólkem reviziya komissiyası bolıp, onıń juwmaqlarısız akcionerlerdiń ulıwma májilisi basqarıwdıń jıllıq esabatın tastıyqlaw huquqına iye emes.

«Tashkent» RFBnıń barlıq funkcional bólimlerin eki toparg'a bóliw múmkin. Birinshi topar - bul ápiwayı kárxanalarg'a tán bólimler esaplanadı. Bug'an tómendegiler kiredi: isler basqarması, birjag'a tóleniw lazım bolg'an jıyımlar hám tólemlerdiń óz waqtında kelip túsiwin qadag'alawshı esap-kitap tóleminiń finans basqarması, huquqıy basqarma, baspaxana xızmeti, g'alaba xabar quralları menen islew xızmeti hám sırtqı baylanıslar xızmeti menen mag'lıwmatlar basqarması. Usı bólimlerdiń wazıypaları hámmege belgili, yag'nıy qálegen basqa xojalıq júrgiziwshi sub'ektlerdiń wazıypaları menen birdey. Ekinshi topar - bul belgili

birja ózgesheliklerine iye bolg'an tek g'ana fond birjalarına tán bolg'an bólimler. Olarg'a tómendegiler kiredi:

- sawdaldardı tayarlaw hám ótkeriw basqarması, ol sawdaldardı shólkemlestiriwge tiyisli ámelge asırilatug'ın pútkil shara-ilájlar kompleksine - brokerlerdi teńlestiriwden baslap, olar tárepinen pitimler dúziw hám tiyisli hújjetlerdi rásmiylestiriw boyınsha operaciyalardıń tolıq túwelleriniwne shekem juwap beredi. Og'an tómendegiler kiredi:

- sawdaldardı tayarlaw hám ótkeriw xızmeti, ol sawdaldardı tayarlaw, shólkemlestiriw hám ótkeriw isleriniń tolıq procesin, yag'ni brokerlerden bahalı qag'azlar aldı-sattısına tiyisli talapnamalardı qabıl qılıwdan baslap, arnawlı dástúriy - texnik sawda kompleksi járdeminde ótkeriletug'ın sawdalarg'a xızmet kórsetiw islerine shekem ámelge asıradı;

- pitimlerdi dizimge alıw hám rásmiylestiriw xızmeti, ol birjada dúzilgen pitimlerdi dizimge alıw, sawda ilájlarınń juwmaqlawshı basqışında olardıń rásmiylestiriw islerin ámelge asıradı;

- akcionerler, birja ag'zaları menen óz ara sheriklik qılıw hám ekinshi dárejeli bólim jamiyetleri xızmetin muwapıqlastırıw basqarması, ol akcionerler menen islew, birjag'a ag'zalıqtı rásmiylestiriw, brokerlik mekemelerin akkreditaciyalaw, olardıń pastportların júrgiziw, shólkemleskenlik talaplarg'a boysınıwdı qadag'alaw (brokerlerde guwalıqlardıń barlıg'ı, ag'zalıq vzoslarınıń óz waqtında tóleniwı, jıl dawamında brokerlik ornınan paydalanıw), brokerlik orınlarınıń ijara shártnamaların, birja ag'zalarınıń quramınan shıg'ıwdı rásmiylestiriw wazıypaların ámelge asıradı, sondayaq, birjanıń regionallıq juwapkershiligi sheklengen kárxanalrınıń xızmetin qadag'alaydı;

- texnikalıq ta'miynat basqarması birja sistemaları xızmeti, orgtexnikadan paydalanıw hám og'an xızmet kórsetiw xızmeti hámde baylanıs xızmetinen quralg'an.

Fond birjasınıń quram bólimleri qatarında komissiyalar ayırıqsha orın tutadı. Olar, ádette, fond birjasınıń islewshileri - joqarı qánigeli, tájiriybeli qánigelerinen dúziledi.

Ekspert-kotirovka komissiyası bahalı qag‘azlardıń birja sawdalarında kotirovka qılınıwına ruxsat etiliwi imkaniyatların anıqlaydı, listing, delisting, relisting hám basqa da usınday ilájlardı ámelge asıradı.

Xrzirgi kúnde «Tashkent» Respublika fond birjası respublikanıń hár bir oblastında óziniń juwapkershiligi sheklengen bólimlerine iye.

7.3.Birjadan tısqarı elektron sawda sistemaları hám olardıń xızmeti

Dúnya sawda ámeliyatında házirgi waqıtta, tpadicion birja sistemasına alternativ sıpatında, sawdanıń jańa forması, yag‘nıy birjadan tısqarı elektpon sawda sistemaları, keń tarqaldı. Bunday sistemalardıń payda bolıwına hám tez pátler menen rawajlanıwına bazap kólemi hám talaplardıń hádden tısqarı artqanlıg‘ı, zamanagóy axbopot kommunikaciyalap texnologiyalapınıń (kompyutep texnikası, infopmacion texnologiyalap hám baylanıs telekommunikaciyalapı) bazar ekonomikasına hám bizneske keń kirip keliwi sebep boldı.

Elektpon sawda sisteması - bul tovarlardıń (sawda ob‘ektleriniń) birjadan tısqarı sawdasınıń shólkemlesken qurallar hám axbopot texnologik kommunikaciyalap kompleksi járdeminde bir pútin infopmacion fazada shólkemlestiriwshi shólkemlesken-huquqıy formada (yuridikalıq shaxs statusında) dúzilgen quramalı tarmaqlang‘an sawda sisteması bolıp, óz qatnasıwshılarına pitim haqqında shártnama dúziw, dúzilgen shártnama parametrlerin tekseriw, kliringti (esap-kitaptı) ámelge asırıw, pitim talapların aqırına shekem orınlaw (tólemdi ámelge asırıw hám bahalı qag‘azlardı jańa iyesine beriw) boyınsha qolay hám jeterli imkaniyatların beriwshi shólkemlesken bazar mexanizmi. Bunda sawda qatnasıwshıları bir- birleri menen vıptual infopmacion, úzliksiz sawda rejiminde real tovaplap sawdası aylanısına kiredi. Usı sistemada hár qıylı tovap (sonnan bahalı qag‘azlar) aylanısta bolıwı múmkin.

Bahalı qag‘azlar boyınsha birjadan tısqarı sawdalar shólkemlestiriwshisiniń xızmeti degende, investorlarg‘a daldálshılardı jallamastan turıp sawdalarda qatnasıw imkaniyatın beriwshi arzalar qabıl qılıw punktleri, arnawlı kompyuter sawda sistemalarınan paydalanıwdıń belgilengen tártipleri boyınsha bahalı qag‘azlar sawdasın shólkemlestiriw xızmeti túsiniledi.

Birjadan tısqarı sawdalar shólkemlestiriw, sondayaq birjadan tısqarı listingler tártipleri bahalı qag‘azlardıń birjadan tısqarı sawdası shólkemlestiriwshisi tárepinen bahalı qag‘azlar bazarın tártipke colish boyınsha juwapker mámleketlik shólkem menen kelisken halda belgilenedi.

Birjadan tısqarı listing - bahalı qag‘azlardıń birjadan tısqarı sawdag‘a olardı birjadan tısqarı byulletenine kiritken halda, sawdag‘a qoyıw esaplanadı.

Birjadan tısqarı sawdalar shólkemlestiriwshisi nızam hújjetlerinde ornatılǵan tártipte ótkerilip atırǵan sawdalarardıń áshkáralıǵı hám g‘alabalıǵın támiynlewi lozim.

Elektopon sawda sisteması xızmeti ózine tómendegi basqışlardı kiritedi:

- sistemag‘a kiriw hám onı qorg‘aw;
- sawda ob‘ekti haqqındag‘ı bazar infopmacyacın kórip shıǵıw ;
- úzliksiz sawda rejimine pitimlerdi dúziw;
- buyırıqlar esap-kitabın júrgiziw;
- sistemadan paydalanıwshılarg‘a pitimler haqqındag‘ı infopmacyanı tarqatıw;
- hár bir pitim boyınsha sistemanıń xızmetin qadag‘alaw. Elektopon sawda sistemalarınń unamlı táreplerine tómendegilerdi

kiritiw múmkin:

- sawda opepacyalapın kúnniń qálegen waqtında ámelge asırıw imkaniyatı;
- dúnya fond bazarlarına túrli pegionlapdan brokerlerdiń maksimal kiriwi;
- salıstırmalı kishi mug‘dardag‘ı opepacion qarajetler;
- sawdada qatnasıwshılar haqqındag‘ı infopmacyanıń joqarı dárejede sırlıǵı;
- tpadicion birja sawdasınan parqlı , bir waqıttıń ózinde bir neshshe qolay bahalardı kóriw imkanı bar.

Elektopon sawda sistemalarınń keltirilgen unamlı táreplerine qaramastan olar házirshe tolıq ámelge asırılmay atır. Nátiyjede elektopon bazarlardıń likvidlilik dárejesi salıstırmalı pásirek bolıp qalmaqta.

Házir eń rawajlang'an elektpon sawda sistemaların kóp mámleketlerde kóriw múmkin: AKSH, Evropa Awqamı mámleketlerinde, Kanada, Singapur, Yaponiya, Saudiya Apabictanı, Pocciya, Avctpaliya hám t.b.

Házir, dúnya sawda ámeliyatında eliwden ziyat hár qıylı elektpon sawda sistemaları bar bolıp, olardıń yarımı fyuchersler sawdasına xızmet qıladı.

Birjadan tısqarı elektpon sawda sistemaları ózleriniń sawda, listing, qatnasıwshılardıń tańlaw hám t.b. tártiplerine iye. Mısal ushın tómendegilerdi keltiriw múmkin: NASDAQ (NASDAQ - *National Association of Securities Dealers Automated Quotations*), Kanadanıń avtomatik sawda sisteması (COATC - *Canadian Over-the-counter Automated*), Singapur fond birjası janındag'ı avtomatik kotipovka hám diling sisteması (SESDAQ - *Singapoore Stock Exchange Dealing and Automated Quotation System*), Pocciya sawda sistemaları - RTS, Ózbekstandag'ı EST "Elcic-sawda" hám banklepapa sawda sisteması - MTS.

7.4. Bahalı qag'azlardıń birja sawdalarına qoyılıwına ruqsat etiw, listing iláji, bahalı qag'azlar kotirovkası túsiniǵı

Dástúriy tárizde fond birjasına tek g'ana emitentler qatar jıllar dawamında zıyansız islep keliwi, turaqlı finanslıq ahwalı, úlken aylanıs qarjıları, aylanısqa shıǵ'arılátug'ın bahalı qag'azlardıń mug'darı hám basqa usınday kórsetkishler menen basqalardan parq qılıwshı bahalı qag'azlarg'a ruqsat etiledi. Bul barlıq fond birjalarında birja sawdalarına kiritiletug'ın bahalı qag'azlardı tańlap alıwdıń birdey sapa hám mug'dar kriteriyaları barlıǵ'ın ańlatpaydı. AQSH ta Nyu-York fond birjasınıń bahalı qag'azlarg'a qoyatug'ın talapları joqarılıǵ'ı hám áhmiyeti jag'ınan ekinshi orında turatug'ın Amerika fond birjası talaplarınan bir qansha parq qıladı. Ekinshi tárepten, dúnya ámeliyatı emitentler xızmetiniń dástúriy bolıp qalg'an bir qatar kórsetkishlerin islep shıqtı. Bul kórsetkishler, ádette, birja sawdalarına qoyılátug'ın eń jaqsı bahalı qag'azlardı tańlap alıwda qollanılmaqta.

«Tashkent» Respublika fond birjasına ámeldegi nızam hújjetleri talapların qanaatlandıra alatug'ın hám bahalı qag'azlardıń birja rasmiy dizimine kiritilgen bahalı qag'azlarg'a ruqsat etiledi. Bahalı qag'azlar birja diziminde olardıń

likvidlilik dárejesi hám emitentlerdiń finanslıq ahwalı, olar xızmetiniń múddetlerine qarap ózgeriw shegaralarına iye. bahalı qag‘azlar ekspertizasi hám onı ótkeriw procesinde qollanılatug‘ın kriteriyalar emitentlerdiń shólkemlesken - huquqıy forması hámde fond bazarındag‘ı fukncional xızmetin esapqa alg‘an halda differenciyanadı. Birja rasmiy diziminde fond baylıqları altı tiykarg‘ı toparg‘a bólingen:

1. Ekspertizadan ótken hám ekspert - kotirovka komissiyası tárepinen «listing» taypasına kiritilgen bahalı qag‘azlar.
2. Ekspertizadan ótken, leykin ayırım kórsetkishlerine kóre listing talapların qanaatlandıra almaytug‘ın hám «listing arapasında» taypasına kiritilgen bahalı qag‘azlar.
3. Ekspertizadan ótpegen hám «listingten tısqarı» taypag‘a kiritilgen bahalı qag‘azlar.
4. Ekspertiza qılınbastan birja sawdalarına ruqsat berilgen Ózbekstan Respublikasınıń mámleketlik bahalı qag‘azları.
5. Listingten tısqarı ekspertiza qılınbastan birja sawdalarına ruqsat berilgen menshikleştirilip atırg‘an kárxanalardıń akciyaları.
6. Brokerlik ornı haqqındag‘ı nızamda belgilengen tártip hám shártlerde satılatug‘ın brokerlik orınları.

Sırt elli emitentlerdiń bahalı qag‘azları da birja rasmiy dizimine kiritiliwi múmkin. Bahalı qag‘azlardı birja rasmiy dizimine kiritiw hám onnan shıg‘arıw haqqındag‘ı qarar Eksport- kotirovka komissiyası tárepinen ekspertiza ótkeriw nátiyjeleri tiykarında qabıl qılınadı. Bahalı qag‘azlardı ekspertizadan ótkeriw hám olardı birja rasmiy dizimine kiritiw ushın emitent birjag‘a arza hám birja tárepinen belgilengen bir qatar hújjetlerdi tapsıradı. Hújjetler kárxana tárepinen, finanslıq esabat kórsetkishleri bolsa, g‘árezsiz auditorlıq shólkemi tárepinen tastıyqlanıwı zárúr. Emitentler tárepinen usınılg‘an mag‘lıwmatlardı analiz qılıw procesinde hújjetlerde finanslıq turaqlılıq, likvidlilik, bazar aktivligi anıqlanadı, emitenttiń is boyınsha abırayı, onıń isenimliliği hám basqalar kórip shıg‘ıladı. Analiz ekspert - analiz basqarması tárepinen ótkeriledi, sonnan keyin analiz nátiyjeleri bahalı

qag‘azlardı birja rasmiy dizimine tiyisli usınıslar menen birge Ekspert-kotirovka komissiyasına tapsıradı. Usı komissiya juwmaqlawshı qarardı qabıl qıladı.

Bahalı qag‘azlardı birja rasmiy dizimine kiritiw haqqında unamsız qarar qabıl qılınǵan hallarda emitent tek g‘ana mámleket salıq qadag‘alawı mekemesine keyingi esabat dáwiri balansın tapsırǵanınan keyin hújjetlerdi kórip shıǵıw ushın takrar usınıwı múmkin.

Ekspert-kotirovka komissiyası unamlı qarar qabıl qılǵanda bolsa, emitenttiń bahalı qag‘azlarına birja sawdalarına qoyılıwına ruxsat etiledi. Biraq, emitent kárxana birjag‘a hár shereklik esabattı tapsırıwı shárt, Usı esabat birja tárepinen analiz qılınadı. Bunda zárúr hallarda birja emitentten qosımsha mag‘lıwmattı talap qılıwı múmkin. Birjag‘a mag‘lıwmattı tapsırmaw usı emitenttiń bahalı qag‘azları boyınsha sawdaların toqtatılıwına, onıń basqa taypag‘a ótkeriliwine yaki birja rasmiy diziminen pútkilley shıǵarılıwına alıp keledi. Usı múnásibette, investorlar huquqların qorg‘aw maqsetinde birja tárepinen emitent finanslıq ahwalınıń keyingi qadag‘alawı ámelge asırıladı.

Bahalı qag‘azlardı likvidlilik, bazar aktivligi, emitenttiń turaqlı finanslıq-xojalıq ahwalı menen xarakterleniwshi bahalı qag‘azlar taypasına kiritiw bahalı qag‘azlar listingi dep ataladı. Óz gezeginde listing kárxanası dep bahalı qag‘azlar listingi ilájinen ótken, listing talapların qanaatlandıratug‘ın hám birja rasmiy dizimine listing taypası boyınsha kiritilgen kárxanalarg‘a ayılardı. Bahalı qag‘azlar listingi bahalı qag‘azlardı birja sawdalarına kiritiliwi ilájları ishinde áhmiyetli orın tutadı. Bahalı qag‘azlardı birja rasmiy dizimine listing kárxanaları taypası boyınsha kiritiw ushın emitent yaki wákillik bergen daldálshı listing komissiyasına listing haqqında belgilengen forma boyınsha arza beredi.

Arza birlemshi listingke de, sondayaq, qosımsha emissiya listingine de beriliwi múmkin. Birlemshi listing haqqındag‘ı arzag‘a emitent birja tárepinen tastıyqlang‘an dizimge muwapıq hújjetler hám mag‘lıwmatlardı qosımsha qılıwı zárúr.

Bahalı qag‘azlar listingi hám og‘an qosımsha (prilojenie) qılınatug‘ın hújjetler birjanıń listing komissiyası tárepinen 30 kún ishinde kórip shıǵıladı.

Komissiya birjanıń islewshilerinen dúzilgen bolıp, og'an basqarıw ag'zaları qatarınan saylangan baslıq jetekshilik qıladı. Listing komissiyası emitenttiń finanslıq ahwalın ekspertiza qıladı hám bahalı qag'azlardı taypalar boyınsha birja rasmiy dizimine kiritiw mumkinligi haqqında juwmaq shıg'aradı.

Obligaciýalar hám vekseller, korporativ bahalı qag'azlar, sondayaq, tuwındı bahalı qag'azlar listingi haqqındag'ı arza tek g'ana birja rasmiy diziminde usı akcionerlik jámiyetiniń akciýaları bar bolg'an hallarda kórip shıg'ıladı. Birja rasmiy dizimine listing kárxanaları taypası boyınsha emissiyanı tolıq jaylastırǵ'an emitentlerdiń bahalı qag'azları kiritiledi. Tek g'ana barlıq shıg'arılǵ'an bahalı qag'azlardıń qunı tolıq tólingeninen keyin bahalı qag'azlardıń emissiyası jaylastırılǵ'an esaplanadı. Bahalı qag'azlardı birja rasmiy dizimine kiritiw haqqındag'ı qarar listing komissiyasınıń juwmaq'ınan soń birjanıń basqarıwı tárepinen qabıl qılınadı.

Listing komissiyası og'an kelip túsken hújjetlerdi birinshi mártebe tekserip shıqqannan soń, olardı ekspertizadan ótkeriw ushın ekspert - analiz basqarmasına tapsıradı. Usı basqarma emitenttiń finanslıq-xojalıq xızmetin analiz qıladı. Ekspertiza birjanıń ekspertleri tárepinen ótkeriledi, biraq zárúr hallarda sırtqı ekspertler, sondayaq, g'árezsiz auditorlıq shólkemleri de tartılıwı múmkin. Ótkerilgen ekspertizalar tiykarında emitenttiń finanslıq ahwalı haqqında rasmiy juwmaq tayarlanadı hám ol kórip shıg'ıw ushın listing komissiyasına tapsırıladı.

Bahalar kotirovkasınıń áhmiyeti múddetli pitimlerden bir qansha parq qıladı. Múddetke dúziletug'ın shártnamalarda pitimler bahaları hár dayım kórsetilmeydi. Usı shártnamalar shártnama shártlerine kóre pitim orınlanıwı lazım bolg'an kúnde júzege kelgen bahalar boyınsha orınlanadı. Sonday qılıp, usı kun kotirovkasınıń bahaları brokerler ushın tek g'ana shama, bálkim ol bunday pitim ushın belgilengen baha bolıp qaladı.

Bahalar kotirovkası túsinigine tek g'ana talap hám usınıstıń tási astında júzege keletug'ın bazar bahasın anıqlaw kiredi. Kotirovka túsinigi og'an talap bahası, usınıs bahası, birja kúni dáslepki baha hám birja kúni aqırındag'ı baha, belgili dáwirdegi bahalardıń eń joqarı hámde eń pás dárejesin názerde tutadı.

Fond birjalaridan tısqari bahalı qag‘azlar bahalariniń kotirovkası dilerler tárepinen birjadan tısqari bazarda ámelge asırılıwı múmkin. Bahalar emitentlerdiń ózleri tárepinen kotirovka qılınıwı qadag‘an etiledi.

Qadag‘alaw ushın sorawlar

- 1.Fond birjasınıń bazar ekonomikasında tutgan ornı.
- 2.Ózbekstanda fond birjası qashan dúzilgen?
- 3.Tashkent RFB hám onıń bólimleriniń tiykarg‘ı wazıypaları.
- 4.Bahalı qag‘azlar kotirovkası.
- 5.Finans bazarı sawda sisteması túsinigi kanday túsindiriledi?
- 6.Sawda sistemalarınıń kanday túrlerin bilesiz?
- 7.Qanday sawda sistemalarında kanday pitimler dúziledi?
- 8.Sawda sistemalarında operaciyalardıń kanday basqışları bar?
- 9.Sawda sistemaları qaysı belgiler boyınsha klassifikaciyalanadı?
- 10.Sawda sistemalarınıń wazıypaları hám funkciyası nelerden ibarat?
- 11.Finans bazarı sawda sistemalarınıń sawda ob‘ektleri bolıp neler esaplanadı?
- 12.Tovarlarg‘a kanday talaplar qoyıladı?
- 13.Kotirovka degen ne?
- 14.Elektron sawda sisteması listingi degen ne?
- 15.Elektron sawda sistemasında sawda qılıw qanday basqışlardan ibarat?

VIII-BAP. Finans bazari riskleri hám investicion portfellerdi basqariw tiykarlari.

8.1. Finans bazari riskleriniń mazmunı, túrleri, ózgeshelikleri, tábiyatı, sebepleri hám aqıbetleri

Finans bazarı hám bahalı qag‘azlar bazarına investiciya alıp kiriw hár kanday riskler menen baylanıslı. Risk sóziniń awdarması táwekelshilik qáwpi degendi bildirip, onı finans bazarına baylanıstırıp qarag‘anımızda kútiliwi múmkin bolg‘an qáwip-qáter, táwekelshilik etiw qáwpi, yamasa itimallıg‘ı bar bolg‘an zıyandı ańlatadı.

Qáwipler inflyaciya procesi, procent dárejesi, mámlekettegi siyasiy sistemanıń ózgeriwi, salıq siyasatı hám basqalar menen baylanıslı bolıwı múmkin.

Usılardı esapqa alg‘an halda qáwiptiń kelip shıg‘ıwı, olardıń túrleri, qáwipti bahalaw, olardıń tásirin kemeytiw mexanizmini islep shıg‘ıw máselelerine

ayırıqsha itibar beriliwi lazım.

Risk bahalı qag‘azlar (sonnan, investiciyalar menen) operaciyları menen baylanıslı jog‘altıwlar hám sózsiz ráwishte olarg‘a tán itimallıqlar sanaladı.

BQB (Bahalı Qag‘azlar Bazarı) operaciylarına tiyisli qáwipler qandayda bir operaciyanı orınlawda kóplegen tosınarlı faktorlardıń og‘an tásiri sebepli qálegen nátiyjege iye bolmaslıq itimalı menen baylanıslı.

FB (Finans Bazarı) hám BQBdag‘ı derlik hár kanday operaciylar onıń qatnasıwshıları:

- emitentler;
- investorlar;
- yaki dáldálshılar hár qanday qáwip dárejesin óz moynına alıwın ańlatadı.

Jańadan óziniń FB hám BQBın qálipsestirip atırg‘an mámleketlerde bazar qatnasıwshıları ushın qáwipleri bazar qatnasıqlarınıń kóp jıllıq tariyxına iye bolg‘an mámleketlerdegige qarag‘anda bir neshshe ese joqarı bolıwı múmkin.

FB hám BQBına investiciyalaw yaki finanslıq aktivlerdi jaylastırıw túrli naqolay jag‘daylardan awlaq emes hám ol:

Birinshiden, alıng‘an dáramat gózlengen dáramattan kem bolıwı;

Ekinshiden, dáramat ulıwma alınbawı;

Úshinshiden, BQB qoyılğ‘an kapitaldıń bir bólimin;

Tórtinshiden, BQg‘a qoyılğ‘an barlıq kapitaldı;

Besinshiden, BQg‘a qoyılğ‘an barlıq kapital menen birge dáramatın jog‘altıwı yaki ala almawı múmkin.

Fond bazarında isbilermenlik xızmeti menen shug‘ıllanıwshılar aldında hár dayım túrli qáwipler payda bolıwı múmkin. FB hám BQBın jaqsı úyrenip, bolajaq qáwiplerdiń aldın alıw yaki olardıń tásirin kemeytiw múmkin. Sonıń ushın, hár bir investor bug‘an tayar bolıp ózi ushın payda bolatug‘ın qáwiptiń tásirin kemeytiw jolların oylap qoyıwı kerek.

FB hám BQBınıń professional qatnasıwshıları óz xızmetinde qáwiplerdiń túrlerin inabatqa alıwg‘a tuwrı keledi.

Qáwiplerdi anıq emeslik penen qospaw kerek.

Anıq emeslik - bul aldın ala keleshekte bolatug'ın islerdi anıq ayta almaw.

Qáwip bolsa - bul anıq emeslikten basqa, onı aldınnan turıp esapqa alıw kerek, sebebi onıń aqıbetinde adamlardıń materiallıq párawanlıg'ına tásir kórsetiwi múmkin.

YAg'nıy bul siziń zıyan kóriwińiz benen baylanıslı.

Tap sonay halat BQBda da bolıwı múmkin. Siz BQ portfelin satıp alasız. Eger bahalı qag'azlar bahası sawdalarda túsip ketse siz zıyan kóresiz. Gózlegen paydanı ala almaysız, eger BQ bahası joqarıg'a kóterilse siz alatug'ın paydańız da artadı.

Sonnan juwmaq, qáwip (risk) - bul jog'altıw qáwpi, payda alıwı emes. Sonıń ushın da kapitaldı BQ satıp alıwg'a sarplasańız, hámiyshe gózlengen dáramattan kemirek alıwdı esapqa alsańız qáwipti kemeyttirgen bolasız.

FB hám BQBdag'ı barlıq qáwiplerdi shártli ráwishte eki toparg'a bólsek boladı.

Birinshi toparg'a fond bazarınıń ulıwma halatı menen baylanıslı bolg'an qáwipler. Bul qáwip BQBda bolg'an barlıq bahalı qag'azlar túrin óz ishine alıwı múmkin, yag'nıy bul qáwip diversifikaciya bolmaydı, bahalı qag'azlarg'a investiciya qılınğ'andag'ı dáwirden baslanıwı múmkin. Bunı tómendegi sxemada kóriwimiz múmkin.

Fond bazarınıń ulıwma halatı menen baylanıslı bolg'an diversifikaciya bolmaytug'ın qáwipler:

- Inflyaciya procesi menen baylanıslı bolg'an qáwip
- nızamshılıqtıń ózgeriwi menen baylanıslı bolg'an qáwip
- Procent dárejesiniń ózgeriwi menen baylanıslı bolg'an qáwip
- “Ayıwlar”, “Bug'alar” bazarındag'ı qáwip
- Áskeriy konfliktler menen baylanıslı bolg'an qáwip

Bul qáwiplerdiń kelip shıg'ıwına sebep ele bahalı qag'azlardıń milliy bazarı dúnya dizaynı rejiminde isley almaslıg'ı esaplanadı. Endi usı qáwiplerdi birme-bir kórip shıg'amız:

1. Inflyaciya procesi menen baylanıslı qáwip.

Investor bahalı qag'azlardı satıp alg'an waqıtta hár qashan inflyaciya qáwpi

bolıwı múmkin. Inflyaciyanıń joqarı bolıwı gózlengen dáramattı alıwg'a jol bermeydi hám investor belgili dárejede ziyan kóriwi múmkin.

2. nızamshılıqtıń ózgeriwi menen baylanıslı bolg'an qáwipler.

Mámlekette Prezidenttiń ózgeriwi menen yaki basqa sebeplerge kóre ámeldegi nızamlar ózgeriwi múmkin yaki olarg'a ózgerisler kiritiliwi múmkin. Nátiyjede húkimet óz juwappershiligine alg'an májbúriyatlardı orınlamaydı. Bul halat bahalı qag'azlar bazarına unamsız tásir kórsetedi. Máselen, Ózbekstan Respublikasında 1992 jılı shıg'arılǵ'an 12% ishki zayom utısların belgisiz múddetke muzlatqanlıǵ'ı, salıq sistemasındag'ı ózgerisler, sawda tártipleriniń ózgeriwi hám t.b.

Procent dárejesiniń ózgeriwi.

Bul bahalı qag'azlar bazarında bazar bahasınıń ózgeriwi nátiyjesinde alınatug'ın procentke tásir kórsetedi. Kredit sistemasın, valyuta kursınıń ózgeriwi nátiyjesinde finans bazarındag'ı ózgerislerge alıp keledi hám gózlengen paydanı alıwdıń kemeyiw qáwpi júzege keledi.

3. Áskeriy konfliktler menen baylanıslı bolg'an qáwipler.

Áskeriy jag'day nátiyjesinde mámlekette birjalar isi jabıladı, bahalı qag'azlar bazarındag'ı sawdalar toqtatıladı hám bul bir pútkil finans bazarına tásir kórsetedi.

Ekinshi topar qáwipler fond bazarınıń ayırım halları menen baylanıslı bolg'an (diversifikaciya halatındag'ı) qáwip. Olar tómendegi eki túrge bólinedi:

1. Investiciya ob'ektleri menen baylanıslı bolg'an qáwipler

- Biznes qáwpi
- Finanslıq qáwip
- Jeke investorlar menen baylanıslı bolg'an dividendlerdi tólemew qáwpi
- Kárxana xızmeti menen baylanıslı bolg'an qáwipler
- Basqarıw menen baylanıslı bolg'an qáwipler
- Bahalı qag'azlardıń likvidligi menen baylanıslı bolg'an qáwipler
- Konvertaciya menen baylanıslı bolg'an qáwipler
- Valyuta menen baylanıslı bolg'an qáwipler
- Kredit penen baylanıslı bolg'an qáwipler

- Taraw qáwpi
- Katostrafik qáwip

2. Investiciya bag‘darları menen baylanıslı bolg‘an qáwipler

- SHet el mámleketlerinde jaylastırılǵ‘an bahalı qag‘azlar qáwpi
- Regional qáwip
- Ónimlerdi satıp alıw hám jetkerip beriw menen baylanıslı bolg‘an qáwipler
- Tólew qábileti menen bolg‘an qáwipler hám t.b.

Bul qáwiplerdiń hár birin ayırıqsha kórip shıǵ‘amız.

-Investiciya ob‘ektleri menen baylanıslı bolg‘an qáwipler - emitenttiń tólew qábileti hám alatug‘ın dáramatları menen baylanıslı kútilmegen qáwipler bolıp, emitenttiń bahalı qag‘azlar satıp alıwı ushın qábileti kemeyiwi yaki ulıwma satıp alıwı múmkin bolmay qaladı.

-Biznes qáwipi - kárxana xızmetindegi ózgerisler menen baylanıslı yag‘nıy, onıń reytinginiń túsip ketiwi, bir akciyag‘a alınatug‘ın dividendti, is haqınıń bahadag‘ı bir aydag‘ı ózgeriske qatnası, paydanıń kárxana aktivlerine salıstırmalı pásligi nátiyjesinde bolıwı múmkin.

-Finanslıq qáwip - kárxananiń passiv balansınıń nátiyjeliligi menen baylanıslı.

-Dividendlerdi tólemew qáwpi - ulıwma kórinistegi jeke bir qáwipler.

-Kárxana xızmeti menen baylanıslı bolg‘an qáwip - kárxananiń bazardag‘ı tutqan ornı menen baylanıslı. Ayırım kárxanalar konservativ túrge tán bolıp kárxanani keńeytiw, jańa ónimlerdi óndiriw strategiyasın isep shıqqaydı. Bara-bara olar aldında bankrotlıq qáwpi payda boladı.

-Basqarıw menen baylanıslı bolg‘an qáwipler - bul kárxana menedjerleriniń mamanlıǵ‘ı menen baylanıslı boladı. Eger biznes-mnedjerlar qátelerge jol qoysa kárxana zıyan kórip BQBda xızmeti pásevedi.

-BQ dıń likvidligi menen baylanıslı qáwipler - BQ sapasınıń ózgeriwi, BQ dı satıw bahasınıń ózgeriwi yaki komission haqınıń ózgeriwi menen baylanıslı. Likvidsiz aktivler joqarı payda keltirmeydi hám BQ dı satıwda olardıń bahasınıń páseyiwine alıp keledi.

-Kredit penen baylanıslı bolg‘an qáwipler – BQ dı shıǵ‘arg‘an yuridikalıq táreptiń

tólew qábiletiniń páseyiwi menen baylanıslı.

-Valyuta menen baylanıslı bolg'an qáwipler - bul BQdı satıp alıwda valyuta kursınıń ózgeriwi menen baylanıslı.

-Konvertaciya menen baylanıslı bolg'an qáwipler - bul jeńillikli akciyalardı, obligaciyalardı ápiwayı akciyalarg'a aylandırıw procesinde júzege keledi.

-Taraw qáwpi - bir tarawdag'ı kárxanalar óz ara konkurenciyada jaqsı nátiyjelerge erisiw ushın qosımsha finanslıq qarjılardı sarplaydı nátiyjede investiciyanıń dáramatlılıg'ı páseyedi.

-Katostrafik qáwip - isbilermenlerdiń qopal qáteleri nátiyjesinde kárxananiń bankrotlıq halatı menen baylanıslı.

-SHet el mámleketlerinde jaylastırılǵ'an BQlar qáwipi - bul BQdı finanslıq jaqtan ózine bekkem bolmag'an mámleketlerde jaylastırıw menen baylanıslı. Bul mámlekettiń siyasiy, sociallıq, ekonomikalıq jag'dayı menen, ondag'ı salıq siyasatı menen baylanıslı.

-Regional qáwip - bul túrli regionlardıń ekonomikalıq halatı, fond bazarınıń rawajlanıw dárejesi, BQBın shólkemlestiriwdegi sawda-satıq texnologiyası salıq siyasatı, ekologik jag'day, jergilikli hákimiyatlardıń is usılı menen baylanıslı.

Joqarıda aytlıǵ'an barlıq qáwipler waqtınshalıq bolıwı da múmkin.

Qáwiplerdi bahalaw dárejesine qarap tómendegi juwmaqqa keliw múmkin, yag'nıy:

- ulıwma mámleketlik kólemindegi qáwipler;
- taraw kólemindegi qáwipler;
- korporativ (kárxana, firma) kólemindegi qáwipler;
- ayırım investorlar halatı menen baylanıslı qáwipler.

Bulardıń kelip shıǵ'ıw sebebi, huquqıy-sociallıq, finans, inflyaciya, likvidlik bazarınıń rawajlanıw dárejesi menen baylanıslı.

Fond birjasında «Ayıwlar», «Bug'alar» hám birjalıq emes bazarda «qoyanlar» oynları bar.

Finans bazarı hám bahalı qag'azlar bazarında xızmet kórsetip atırǵ'an professional qatnasıwshılar óz dáramatların asırıw maqsetinde túrli oynlardı

qollaydı. Fond birjasındag'ı bul oyunlar arnawlı terminler menen ataladı.

Birinshisi “Ayıwlar oyını” - dáramat alıw maqsetinde bahalı qag'azlar bazarında bahalı qag'azlardıń bahasın páseytiwge qaratılǵ'an proces. Professional qatnasıwshılar bahalı qag'azlar bazarında bahalı qag'azlar bahasınıń páseyiwin aldınnan sezgen halda onı belgili múddetke qarızg'a alıp turadı. Qarızg'a alıng'an bahalı qag'azlardıń bahası páseymesten payıt kútip dárriw satıp jiberiledi. qarız múddeti jetip kelgen soń BQdıń bahası páseyip ketedi hám usı páseygen baha boyınsha “Ayıwlar” qarızg'a alg'an bahalı qag'azlar ushın óz qarızın tóleydi. Bunda “Ayıwlar” dıń dáramatı qarızg'a alıng'an bahalı qag'azlardı satıw bahası hám qarızdı tólew waqtında onıń bahası ayırmashılıg'ı kórinisinde ańlatıladı. Kreditorlar bolsa ózleriniń bahalı qag'azlardı naq pulg'a aylanıwınan mápdar boladı.

Ekinshisi “Bug'alar oyını”. Bunda “Bug'alar” bahalı qag'azlardı naq pulg'a satıp aladı hám olardıń bazar bahasınıń kóteriliwin kútip turadı. Bazar bahası kóterilgennen “Bug'alar” bahalı qag'azlardı satadı. Nátiyjede dáramat aladı. Basqasha qılıp aytqanda, birja konyunkturasınan paydalanıp “Ayıwlar” hám “Bug'alar” hawadan pul jasaydı.

Úshinshisi “Qoyanlar oyını”. Ol birjalıq emes bazar bolıp, keń massag'a belgili bolmag'an yaki isenimsiz emitentlerdiń rasmiy dizimge alınbag'an hám belgili bahag'a iye bolmag'an finanslıq qurallardıń aldı-sattısı nátiyjesinde ámelge asırıladı. Bunda “qoyanlar” birjalıq emes bazarda bahalar ayırmashılıg'ınan dáramat alıw maqsetinde BQdı táwekelshilik tiykarında satıp aladı hám kayta satadı.

8.2.Birja riskleri

Fond birjasında sawda agentleri dus keletug'ın riskler tábiyatın úyreniw ushın birja aukcionları procesin kórip shıg'ıwı maqsetke muwapıq. Házir bunday sawda procesiniń eki túri bar. Birinshisin birja makleri basqaradı (brokerler tapsırmaları tiykarında), ekinshisi bolsa birjalıq elektron sawda sisteması tárepinen avtomatik tarzde alıp barılatus'ın aukcion sawda procesi (bunda tiykarınan mámlekettiń qısqa múddetli obligacijaları menen baylanışlı sawdalar ámelge

asırıladı).

Birjadag'ı aukcion sawdasınıń birinshi túrindegi procesti kóremiz.

Satıwshı broker (treyder) makleriatqa belgili bir túrdegi, mug'dardag'ı hám bahadag'ı bahalı qag'azların satıw haqqındag'ı arzalıq tapsırmasın (talaptı) usınadı. Sawda procesinde satıwshınıń gezegi kelgen soń, makler bul talaptı dag'aza qıladı. Bunda eki halat júzege keliwi múmkin:

1. Bir waqıtta bir neshshe potencial qarıydar (satıp alıwshı broker) bar bolıwı. Bul halatta sawdanı alıp barıwshı makler bir g'ana talapker qarıydar qalmag'ansha bahanı belgili bir qádemde kóterip baradı;

2. Qashan talapker qarıydar bolmasa, onda birinshi halattag'ısına keri aukcion bolıwı múmkin. Bunda satıwshınıń qálewine qarap onıń bahalı qag'azlarınıń bahası potencial qarıydardı qanaatlandıratug'ın mug'darına shekem páseyttiriliwi múmkin. Eger aukcionda aqırg'ı usınıs qılınğ'an baha, hesh bir qarıydardı qanaatlandırmasa, onda satıwshı qag'azların sawdadan shıg'aradı.

Usı proceske dıqqat qılınsa, onda tómendegi riskler payda bolıwın kóriw múmkin.

Kelisilgen g'ırram operaciýalar boyınsha riskler. Bir operator bir waqıttıń ózinde bir neshshe (keminde ekewi) bir-biri menen toparg'a shólkemlesken brokerlerge qarsı islew bir qasha qıyın boladı. Bunda bunday topar bir brokerdi arzanıraq satıwg'a yaki qımbatıraq satıp alıwg'a májbúr qılatug'ın halattı keltirip shıg'arıwı múmkin. Bunda topardag'ı brokerlerden biri basqası menen aldınnan kelisken tárizde satıwshı yaki **qarıydar** operatordıń (brokerdıń) sawda procesine kosılısıp, sawdanı asıp yaki páseyip barıwshı aukciong'a aylandıradı, nátiyjede operatordı arzanıraq satıwg'a yaki qımbatıraq satıp alıwg'a májbúr qıladı. Bunday oyındı aldın ala seziw júdá qıyın bolg'anlıg'ı sebepli, operator ushın aukcionda sózsiz risk payda boladı. Oyun baslanıwınan aldınaraq shólkemlesken topar, brokerleri óz maqsetlerin ámelge asırıw ushın (operatorg'a salıstırmalı) aldınnan qupiya ráwishte bir-birleri menen fiktiv pitimler dúzip aladı hám sawda procesinde fiktiv (aldınnan kelisilgen pás yaki joqarı) bahalarda hár bir lot boyınsha operaciýalar orınlap, operatordıń gezegi kelgenshe onı aljastırıp,

beretug‘ın bahasın qadag‘alap baradı, nátiyjede onı óz maqsetlerine boysındıradı. Eger bunda topar brokerleri operatorдан akciyalardı pásirek bahada satıp almaqshı bolsa, onda bazarda jasalma ráwishte “shtil” (jım-jırtlıq) halatın payda etedi. Eger óz akciyaların operatorg‘a qımbatıraqqa satpaqshı bolsa - bazarda jasalma “aktivlik” halatın payda etedi.

SHólkemlesken topar xızmetinen kórinip turg‘anınday, topar brokerleri ózara aldınnan fiktiv kelisimler dúzip, birjada **ótirik** (fiktiv kelisiwge tiykarlang‘an) **operaciylar ámelge asırıw riskin** keltirip shıg‘aradı. Bul risk bolsa nátiyjede operator juwapkershiligine ótti.

Jáne sonnı da seziw múmkin, topar brokerleri bir waqıttıń ózinde bazardag‘ı bahalar boyınsha manipulyaciya qıldı, nátiyjede **bazardı manipulyaciya qılıw riski** payda boldı.

SHólkemlesken topar háreketleriniń barlıg‘ınan, óz gezeginde, barlıq basqa birja qatnasıwshıları ushın **ótirik informaciya riski** de kelip shıg‘ıwın biliw qıyın emes.

Joqarıda kórsetilgen birja sawdasında ushırawı múmkin bolg‘an risklerden tısqarı onda (bazardıń esap-kitap hám depozitariy sistemaları jaqsı rawajlanbag‘an bolsa) kliring hám bahalı qag‘azlar menen baylanıslı esap-kitaplar procesinde payda bolıwshı riskler de bar bolıwı múmkin. Bunday risklerge (olardıń kelip shıg‘ıw dereklerine qarap) tómendegilerdi kiritiw múmkin.

Likvidlilik riski (ingl, **liquidityrisk**)- bahalı qag‘azlar sapasın bahalawdag‘ı ózgeriwi sebepli olardı satıw waqtında payda bolıwshı jog‘altıwlar menen baylanıslı risk. Jeke halda, bul risk sawdadan keyin qarıydar yaki satıwshı tárepinen tólew májbúriyatın waqtınshalıq orınlamawı sebepli de payda bolıwı múmkin.

Jetkerip beriliwi riski - sawda bolıp ótkennen keyin satıwshıdag‘ı bahalı qag‘azlardı qarıydarǵa óz waqtında jetkerip *bermew* riski.

Operacion risk - sawda waqtında kompyuter sistemasındag‘ı nasazlıqlar yaki birja personalı jumısınıń pás sapası sebepli payda bolatug‘ın jog‘altıwlar menen baylanıslı risk.

Kliring riski - sawda waqtında kliring sistemasındaǵı kemshilikler hám esap-kitap texnologiyasın buzıw sebepli payda bolatug'ın jog'altıwlar menen baylanıslı risk.

Qaplaw boyınsha zıyan kóriw riski (ingl, *replacementcostrisk*)- úshinshi shaxslar aldındaǵı májbúriyatlardı sawda procesinde satıwshıǵa tiyisli pul qarjıların ala almag'anlıǵı sebepli qaplay almaw riski.

Qarızdın tiykarg'ı summasın jog'altıw riski (ingl, *principalrisk*)- sawda nátiyjesi boyınsha bir waqıttın ózinde satılǵan bahalı qag'azlar boyınsha pul tólemi hám olardıń qarıydarg'a jetkerip berilmewi sebepli payda bolıwshı jog'altıwlar menen baylanıslı risk. Bunday risk satıwshınıń tólew qábiletin jog'altıw halatında júz beriwi múmkin. Bul risk “tólew nátiyjesine qaray jetkeriw” principi tiykarında jog'altılıwı múmkin.

8.3.investicion portfeller, olardıń mazmunı, túrleri, qalıplesiw hám basqarıw tiykarları

Investiciya procesi - bul investorlardın qashan qansha mug'darda bahalı qag'azlardı satıp alıwına bag'darlang'an xızmeti. Bul proces óz ishine bes máseleni qamtıp aladı:

- 1.Investiciya siyasatın tańlaw.
- 2.Bahalı qag'azlar bazarın úyreniw hám analiz qılıw.
- 3.Bahalı qag'azlar portfelin qalıplestiriw.
- 4.Bahalı qag'azlar portfelin kayta kórip shıǵ'ıw.
- 5.Bahalı qag'azlar portfelinin nátiyjeliligin bahalaw.

1.Investiciya siyasatın tańlaw - investordın maqsetin hám kay kólemde bahalı qag'azlar satıp alıw ushın investiciya qıla alıwın belgileydi. Sebebi investor ushın «kóp pul qılıw» dáramat penen risk ortasındaǵı gúresten ibarat. Sonın ushın da investor siyasatın tańlawda bul qáwipti esapqa alıw kerek. Investor ushın tiykarg'ı wazıypa portfeldi qaysı türdegi bahalı qag'azlar menen toltırıw. Bul boyınsha ol qaysı bahalı qag'azlarg'a salıq jeńillikleri barlıǵın esapqa alıwı kerek.

2.Bahalı qag'azlar bazarın úyreniw hám analiz qılıw. Bul proceste investor bahalı

qag‘azlardıń barlıq túrlerin hár tárepleme úyrenip, házirgi basqısha qaysı biri kóbirek dáramat keltiriwin anıqlaw kerek. Bunıń ushın investor bahalı qag‘azlar bazarınıń texnik analiz hám fundamental analiz jollarınan paydalanıwı kerek.

3. Bahalı qag‘azlar portfelin qalıplestiriw. Bul boyınsha investor qaysı aktivler esabınan bahalı qag‘azlardıń qaysı túri menen portfeldi toltırıw máselesin esapqa alıw kerek.

Bul jag‘dayda investor bahalı qag‘azlardıń kóplegen túrleri menen islewi kerek. YAg‘nıy selekciya ótkeriwi kerek hám bir qısım puldı jamg‘armada saqlap turıwı kerek. Bahalı qag‘azlar bazarındag‘ı jag‘daydı úyrenip, waqıttı kútip kerekli bahalı qag‘azlardı satıp alıwı kerek. Bul halda ol risktiń aldın aladı. Jáne usı bazarda diversifikaciya nátıyjeli paydalanıw jolların islep shıg‘ıwı kerek.

4. Bahalı qag‘azlar portfelin kayta kórip shıg‘ıw. Belgili waqıt ótkennen keyin bahalı qag‘azlar bazarındag‘ı investordıń maqseti ózgeriwi múmkin. Sonıń ushın da ol belgili bir waqıtta bahalı qag‘azlardıń bir bólimin satıp, olardıń ornına jańa kóbirek dáramat keltiretug‘ın bahalı qag‘azlar menen toltırıwı kerek, yag‘nıy bul proces hár dayım tákirarlanıp turıwı kerek.

5. Bahalı qag‘azlar portfelinin nátıyjeliligin bahalaw. Bul proceste investor bahalı qag‘azlar bazarında alatug‘ın dáramatına hám risk ortasındag‘ı sáykessizlikke úlken itibar beriwi kerek. Bunıń ushın belgili bir standartlar (etalonlar) islep shıg‘ıw kerek.

Dúnya ámeliyatında fond bazarında investicion portfeldi qalıplestiriw degende fizikalıq yaqı yuridikalıq shaxslarg‘a tiyisli bahalı qag‘azlardıń pútkil jıynag‘ı túsiniledi. Bahalı qag‘azlar portfelin qalıplestiriw bul kóbirek payda alıw niyetinde hár túrli bahalı qag‘azlardı satıp alıw, investiciya nátıyjeliligin asırıw hám risklerdi kemeytiw boyınsha fizikalıq yaqı yuridikalıq shaxslardıń xızmeti sanaladı.

Teoriyalıq jaqtan bahalı qag‘azlar portfelin bir túrdegi bahalı qag‘azlar menen xam qalıplestiriw múmkin yaqı bir bahalı qag‘azdı basqa biri menen de almastırıw múmkin. Leykin bul halda investor tárepinen joqarı dáramat alıw imkaniyatı kemeyedi. Risk qáwpi bolsa kúsheyiwi múmkin. Sonıń ushın da bahalı qag‘azlar

portfeli hár túrli bahalı qag‘azlar menen qáliplesiwi maqsetke muwapıq. Bahalı qag‘azlar portfelin qáliplestiriwde kurs qunı asıp baratırǵan kompaniyalar akciyaları esabınan qáliplestiriwge háreket qılıw kerek. Bunıń ushın bahalı qag‘azlar portfelin qáliplestiriwdiń túrli jolları bar:

Birinshiden, ósiw portfeli - bul jolda akciya kursları asıp baratırǵan kompaniyalar akciyalarınan bahalı qag‘azlar portfelin dúziw kerek. Bul ásirese jańa payda bolıp atırǵan, keleshegi bar bolǵan kompaniyalar akciyalarınan, bir neshshe jıldan beri ósiw pátleri turaqlı bolǵan atı shıqqan kompaniyalar akciyalarınan portfeldi qáliplestiriw kerek.

Ekinshiden, dáramat portfeli - bul halda bahalı qag‘azlar portfeli joqarı dáramat keltiriwshi, procent hám dividendleri joqarı támiynleniwshi bahalı qag‘azlarg‘a qaratılıwı kerek. Bul orında tek g‘ana kursı asıp baratırǵan akciyalar emes al joqarı dáramat keltiretug‘ın obligaciya hám basqa bahalı qag‘azlardan portfeldi qáliplestiriw maqsetke muwapıq. Bul jag‘day bahalı qag‘azlar bazarındag‘ı risklerdi minimal dárejege alıp keliwi múmkin.

Úshinshiden, pul bazarı portfeli - bul kapitaldıń tolıq saqlanıwına qaratılǵan bolıp, bahalı qag‘azlar portfeli tez ósip baratırǵan aktivler esabınan qáliplestiriledi. Bahalı qag‘azlar menen islewdiń «altın qag‘ıydaları»nan biri «hesh waqıtta barlıq pulıńızdı bahalı qag‘azlar satıp alıwg‘a sarplamań, bir bólimin tek g‘ana bos pul sıpatında saklań, onı kútilmegende payda bolǵan qolay investicion joybarlardı sheshiwge isletiw ushın».

Tórtinshiden, salıqtan azat qılınǵan bahalı qag‘azlar esabınan bahalı qag‘azlar portfelin qáliplestiriw. Bunıń ushın joqarı likvidli mámleketlik qarız minnetlemelerin satıp alıw kerek. Bul qag‘azlar joqarı dáramatlı bolıp, salıqtan azat qılınǵan. Máselen: mámlekettiń qısqa múddetli obligaciyaları esabınan portfeldi qáliplestiriw.

Besinshiden, mámleket hám jergilikli hákimiyatlar tárepinen shıǵarılǵan bahalı qag‘az esabınan portfeldi qáliplestiriw. Bul bahalı qag‘azlar diskont penen satıp alınadı hám salıq jeńilliklerine iye. Tap sonday shet el emitentleri tárepinen shıǵarılǵan bahalı qag‘azlardı satıp alıw da óz iyesine joqarı dáramatlar keltiredi.

Altınshidan, túrli tarawlardag'ı kárxanalar tárepinen shıg'arılǵ'an bahalı qag'azlar esabınan portfellerdi qalıplestiriw. Ásirese konvertirlestirilgen jeńillikli akciya hám obligaciyalardı satıp alıp, hám kútip olardı ápiwayı akciya hám obligaciyalarg'a almasırsa, joqarı payda alıwı múmkin.

8.4. Bahalı qag'azlar portfellerin bahalaw indeksleri

Bazar ekonomikası rawajlang'an kóplegen mámleketlerde bahalı qag'azlar bazarın analizlew ilmiy pán esaplanadı. Analiz boyınsha hár qıylı mektepler bar. Bulardıń ishinde eń abıroylıları bul fundamental texnik analiz mektepleri esaplanadı. Fundamental analiz tárepdarları óz izertlewlerin bahalı qag'azlar bazarı emitentleri tárepinen ashıp beriletug'ın buxgalteriya balansı, finanslıq esabatlardı tereń úyreniwge tiykarlang'an halda alıp baradı. Kárxana jumıs xızmetiniń dáramat, aktivler, passivler, rentabellik, menedjment kibi kórsetkishlerin, sondayaq, usı kompaniya qarar tabıwına umtılıp atırǵ'an bazarlar halatın bir waqıttıń ózinde tolıq úyreniw tiykarında kompaniya akciyalarınıń bahası olardıń "ishki" yaki "haqıyqıy" qunına salıstırılǵ'anda asırıp yaki páseyttirip jiberilgeni haqqında juwmaq shıg'arıladı. Bunnan maqset bazar tárepinen "qádirine jetilmegen" bahalı qag'azlardı anıqlaw esaplanadı. Usı juwmaqlar tiykarında investorlar hár qanday bahalı qag'azlardı satıp alıw, satıw hám waqtınsha uslap turıw haqqında qarar qabıl qılıwı múmkin.

Texnik analiz mektebi óz izertlewlerin sońınan kompaniyalar esabatında basıp shıg'arılatusı barlıq mag'lıwmatlar birja kursların ózinde sáwlelendirilgeni olar mazmunına qaray, fundamental analiz ótkeriw áhmiyetin jog'altqan ob'ekt bolıp qalıwı kóz qarasınan alıp barıladı. Usı mektep tárepdarları úyrenetusı bas ob'ekti bahalı qag'azlarg'a bolǵ'an talap hám usınıstı analiz etiw, yag'nıy bahalı qag'azlar bazarın sondaylıǵ'ınsha, og'an tásir etetusı ekonomikalıq, siyasiy hám pisixologiyalıq (ruxıy) faktorlardan ajratılǵ'an halda úyreniw sanaladı. Bunda bahalar háreketiniń arnawlı modelleri jaratıladı. Usı tárizde belgili kompaniya bahalı qag'azlardıń qımbatlılıǵ'ı emes, bálkim bazardag'ı ulıwma bag'darlar belgilenedi, sonnan kelip shıqqan halda hár qanday qarar qabıl qılıw usınıladı.

Ózbekstanda da kópshilik G'MDA (SNG) mámleketleri qatarı fundamental

analizden paydalanıladı. Onı ótkeriw maqseti de júdá kóp táreplemeli bag‘darlardı óz ishine qamtıydı. Bul kárxananın finanslıq jag‘dayın jaqsılawg‘a tiyisli shara ilájlardı islep shıǵıw, kelesi dáwirde aktivlerdi basqarıw boyınsha jańa strategiya dúziw, hár qanday emitenttiń akciyaları yaki bahalı qag‘azlar qoyılmalarınń tartılıwın anıqlawdan ibarat. Bunday izertlewlerdi tek g‘ana investiciya másláhatshıları bálkim kárxanalardıń buxgalteriyaları, ekonomistler, auditorlar da alıp baradı. Kárxananın finanslıq halatın analiz qılıw procesinde tólemge ılayıqlılıq dárejesiniń ósip barıwı, likvidligi, isbilermenligi hám bazardag‘ı aktivligi úyreniledi.

Fundamental analizdi ámelge asırıw sheńberinde kárxananın finanslıq halatın analizlew úlken áhmiyetke iye, bul jol menen kárxananın tólewge ılayıqlılıq koefficientleri anıqlanadı.

Bular tómendegilardan ibarat:

1. Avtomatik (g‘árezsizlik) koefficienti onıń ósip barıwı kárxana finanslıq g‘árezsizligi artqanlıǵın hám finanslıq qıyınshılıqlar halatı kemeygenligin kórsetedi, kárxana óz májbúriyatlarınń tóleniwi kepilligin asıradı hám kerisinshe.

2. Qarız qarjıları menen óz qarjıları ortasındag‘ı salıstırma koefficienti bunda koefficienttiń ósiwi qarız qarjıları úlkenliginiń, olardı qaplaw óz qarjılarınan ámelge asıwın kórsetedi hám unamsız bahalanadı. Sebebi ol kárxana finanslıq g‘árezsizligi páseygenligin hám qarızdarlıq qatarı qarjılarına qarap artıp barıwın kórsetedi.

3. Manevrlık koefficienti - koefficienttiń ósiwi kárxananın finanslıq ahwalınıń jaqsılang‘anlıǵınan derek beredi.

4. Likvidlik koefficienti - koefficienttiń ósiwi, eger depitorlar menen óz waqtında esap qılınǵan bolsa, kárxananın tólew imkanıyatları asqanlıǵın kórsetedi.

5. Absalyut likvidlik koefficienti - koefficienttiń ósiwi kárxananın esap betler berilgennen tez arada olardı tólew qábileti kúsheygenligin kórsetedi.

Fundamental analizde kompaniyanıń rentabellik dárejesin xarakterlewshi kórsetkishler, isbilermenlik aktivligi kórsetkishleri hám kompaniyanıń bazardagı aktivligi kórsetkishleri qollanıladı.

Bahalı qagazlar bazarı industriyasınıń áhmiyetli belgisi indeksler esaplanadı. Ekonomikalıq ádepiyatta kóbinese ortasha kórsetkish túsinigin ushıratıw múmkin. Kóplegen mámleketlerde indekslerdi esaplap shıǵıwdıń ózine tán usılları islep shıǵılǵan, biraq, olardıń hámmesi hár qanday dárejede ekonomika ahwalınıń kórsetkishleri qatnasıwshıları esaplanadı. Indekslerdiń esaplap shıǵılǵan absolyut, úlkenlikleriniń ayırım kórsetkishlerin tiykargı yaqı aldındı úlkenliklerge salıstırǵan waqıtta gına bazardagı jagdaydıń ózgeriw bagdarların anıqlap alıw múmkin.

Eger indeks qıya sıızıǵı joqarıǵa kóterilip barsa, bul mámleket ekonomikasında janlanıw yaqı ósiw júz berip atırǵanındı derek beredi, eger kerisinshe indeks qıya sıızıǵı páske qarap barsa, bul mámleket ekonomikasında óndiristiń páseyiwi hám krezistiń anıq belgisi sanaladı. Indekslerdi esaplaw bahalı qagazlarda ádette kóp sanlı kompaniyalardıń akciyaları boyınsha ámelge asırıladı.

Bahalı qagazlardıń indekslerin esaplawdıń bir neshshe usılları bar bolıp, olardıń ishinde eń kóp tarqalganı hár bir kompaniya shıǵargan bahalı qagazları (akciyalarınıń) sanın olardıń bahasına kóbeytip, keyin esaplaw ushın ajıratıp algan bahalı qagazlardıń ulıwma sanına bóliwden ibarat esaplanadı. ortasha kórsetkishlerge tán bolǵan kemshiliklerdi saplastırıw ushın, indekslerdi esaplaw waqtında anıq, statistikalıq formulalardan paydalanıladı. Indeksler fond birjaları, investiciya mekemeleri tárepinen esaplanadı.

Dúnya fond birjalarında júdá kóp indeksler qollanıladı. Bular arasında eń keń tarqalgan:

Dou Jons indeksi.

1884 jıldı amerikalı alım CHARLZ DOU hám baspaxana iyesi E. DJONS tárepinen 11 iri sanaat kompaniyalarınıń akciya kursları indekslerin esaplap gazetada basıp shıǵardı. 1928 jılǵa kelip bul kórsetkish 30 iri kompaniyalardıń akciyaları tiykarında esaplanatugın boldı. Bul kórsetkish usı kúnge shekem

saqlanıp kelinmekte. Házirgi kúnde Dou-Djons indeksiniń tórt túri qollanılıp kelmekte.

1. Dou-Djons sanaat indeksi 30 eń iri sanaat kompaniyalarınń akciyaları kursları háreketiniń ortasha kórsetkishi. Onıń quram bólimlerine Nyu-York fond birjasında katirovka qılınatug'ın barlıq akciyalar bazar qunınıń 15-20 % tuwrı keledi. Indeks arnawlı formula boyınsha birja is kúnde 7 márte anıqlanadı. Nyu-York fond birjasınıń ashılğ'an waqtında, saat 10 hám 11 de, yarım kúnde hám saat 13,14,15 hám birjaniń jabılıw waqtında.

Indeks birjag'a kiritilgen akciyalar bahasın qosıp alıng'an summanı denominator (akciyalar ulıwma sanın kórsetetug'ın sandı biraz kem bolg'an sang'a) bóliw jolı menen, akciyalar hám dividendlerdi shıg'arılğ'an akciyalar bazarı qunınıń 10% ten artıg'ın qurag'an akciyalar formasında bólistiriwden dúzilgen úlkenlikte, sonday aq, qosılıwı hám utıw kompyuterlerin qaplawg'a tuwırılıp esaplap shıg'ıladı. Usı sebepli onıń úlkenligi akciyalarınń ápiwayı ortasha bahasına salıstırmalı biraz joqarı.

Dou Djons indeksi AQSH ekonomikası halatın eń tuwrı sáwlelendiriwshi kórsetkish esaplanadı.

2. Dou Djons transport indeksi 20 transport kompaniyaları avtomobil jolları, temir jolları hám aviaciya kompaniyaları, akciyaları kursları háreketiniń ortasha kórsetkishi.

3. Dou Djons kommunal indeksi gaz hám elektr energiya islep shıg'arıwshı 15 kompaniya avtomobil temir jollar hám aviaciya kompaniyaları akciyaları bazar bahasınıń ortasha kórsetkishi.

4. Dou Djons jıyma indeksi yaki basqasha onı "indeks 65" dep ataydı. Joqarıda sanap ótilgen úsh topar, indeksleri kórsetkishleri tiykarında esaplap shıg'arıladı. Jıyma indeks investorlar ushın júdá paydalı. Usı tiykarda olar investiciyalardı qaysı tarawg'a sarplanıwı nátiyjesin bilip aladı.

Dúnya fond birjalarında bir qatar basqa indeksler de qollanıladı. Sonnan:

- Nyu-York fond birjası jıyma indeksi. Bul indeks 2200 kompaniyalardag'ı akciyalardıń háreketi tiykarında 31 dekabr 1965 jıldan esaplanatug'ın boldı;

NASDAQ milliy sawda sisteması jıyma indeksi. Bul Amerika Qospa Shtatlardag'ı dillerler associaciyası tárepinen barlıq kompaniyalardıń akciyaların ortasha arifmetik esabı tiykarında 1971 jıl 5 fevraldan baslap esaplap kelinbekte;

Ullı Britaniya fond birjasında FT-30 indeksi esaplanadı 30 iri kompaniyanıń mısasında anıqlanadı; FTSE-100 indeksi.

Germaniyada DAX, DAX-30, DAX-100 kompozicion indeks bolıp, ol 320 kompaniya mısasında úyreniledi. Bazis dáwiri 8 yanvar 1987 jıl esaplanadı.

Franciya fond birjasında SAS, SAS-40, SAS-Jeneral indeksi qollanılıp bazis dáwiri 31 yanvar 1987 jıl alıng'an.

- YAponiya fond birjasınıń tiykarg'ı indeksi Tokio fond birjası mısasında úyrenilip, NIKKEI esaplanadı, bunnan tısqarı belgili 1235 kompaniya mısasında TOPIX indeksi de qollanıladı.
- Rossiya fond bazarlarında júdá kóp indeksler qollanılıp, házirge shekem birde indeks bahalı qag'azlar bazarında ulıwma indeks sıpatında tán alınbag'an. Leykin 1995jıl sentyabrinen baslap MMVB sawdalarında RTS indeksi qollanılıp kelmekte.
- Ózbekstanda 2000 jıldıń basında "Tashkent" RFB jıyma fond indeksi haqqındag'ı nızam islep shıg'ıldı hám házirgi dáwirde bahalı qag'azlar bazarında "TASIX"- "Tasiks" qollanılıp kelinbekte.

Qadag'alaw ushın sorawlar.

- 1.Nátiyjeli stavkanıń mazmunı hám onı bahalaw.
- 2.Dou Jons indeksi.
- 3.Fundamental hám texnik analiz.
- 4.Obligaciyalardı bahalaw.
- 5.Aukcion riskleri kanday xarakterlenedi?
- 6.Elektron sawda riskleri kanday xarakterlenedi?
- 7.Operation hám jasalma pitim riskleri ne?
- 8.Bazarda manipulyaciya riski neni ańlatadı?
- 9.Qaysı risklerdi saplastırıw múmkin?
- 10.Portfeldi qalıplestiriwde kanday kórsetkishler esaplanadı?
- 11.Investiciya riskini páseytiw hám dáramattı arttırıw múmkinbe?
- 12.Portfeldi qalıplestiriwde kanday principlerge boysınıladı?
- 13.Portfel quramına neshe aktiv kiriw maqsetke muwapıq?

IX-.BAP. Finans bazarin muvapiqlastiriv hám qadag'alaw tiykarlari

9.1.Finans bazarin muvapiqlastirivdin mazmunı. Bahalı qag'azlar bazarın mámleket tárepinen tártipke salıwdın mazmunı

Bahalı qag'azlar bazarınıń rawajlanıwı tariyxı sonnan derek beredi bahalı qag'azlar menen sawda qılıwdın normativli procesi tek g'ana fond bazarı qatnasıwshılarınıń ózleri tárepinen, yaki mámleket tárepinen belgilengen anıq qag'ıydalar bar bolg'an, sondayaq olarg'a boysınıwdı báhama qadag'alag'an hallarda ámelge asırılıwı múmkin. Ámeliyatta usı shártlerge boysınbaw makro hám mikro dárejedegi tásirli aqıbetlerge, yamasa ulıwma ekonomikalıq qıtsılıqqa alıp barıwshı global finanslıq tártipsizliklerge alıp keliwi múmkin.

Bahalı qag'azlar bazarın basqarıw degende bul barlıq bahalı qag'azlar bazarı qatnasıwshılarınıń óz ara yaki mámleket tárepinen usı procesti shólkemlestiriwdegi juwapker mekemeler menen alıp barılıp atırg'an xızmetlerin nızam qag'ıydalar tiykarında muvapiqlastırıwı túsiniledi. Bahalı qag'azlar bazarınıń qatnasıwshıları emitentler, investorlar, professional daldálshılar, infrastruktura shólkemleri xızmetlerin basqarıw tiykarında alıp barılıwı múmkin. Sırtqı basqarıw degende finans bazarı hám bahalı qag'azlar bazarın mámleket tárepinen tártipke salıw názerde tutıladı. Mámleket tiykarınan nızamlar hám normativ hújjetler menen, salıq siyasatı menen bul proceske óz tásin ótkeredi.

Ózbekstan Respublikasınıń "Bahalı qag'azlar bazarı haqqında" g'1 nızamda bahalı qag'azlar bazarın mámleket tárepinen tártipke salıwdın tiykarları belgilep berilgen. Bular:

- bahalı qag'azlar bazarındag'1 professional xızmetti hámde birja xızmetin licenziyalaw hám (yaki) bunday xızmetlerge májbúriy talaplar belgilew;
- bahalı qag'azlar shıg'arılıwın dizimnen ótkeriw hámde shıg'arıw haqqındag'1 qararlarda názerde tutıl g'an shártler hám májbúriyatlarg'a emitentlerdin boysınıwları ústinen qadag'alaw;
- bahalı qag'azlar haqqındag'1 mag'lıwmatlardı nızam hújjetlerine muvapiq ashıq túrde jasırmay járiyalawdı támiynlew;
- bahalı qag'azlar bazarı professional qatnasıwshılarınıń qánigelerin attestaciyanan

ótkeriw;

- bahalı qag‘azlar bazarı qatnasıwshılarının xızmeti ústinen nızam hújjetlerinde belgilengen tártipte qadag‘alaw arqalı ámelge asırıladı.

Sonın menen birgelikte nızamda bahalı qag‘azlar bazarı qatnasıwshılarının huquqları, májbúriyatları hám juwapkerligi anıq etip berilgen.

Bahalı qag‘azlar bazarı qatnasıwshıları tómendegi huquqlarg‘a iye:

- bahalı qag‘azlar bazarındag‘ı óz táwekelshiliklerin qamsızlandırıw;
- bahalı qag‘azlar bazarının professional qatnasıwshıları haqqında, bahalı qag‘azlardıń emissiyasın toqtatıp qoyıwǵa, bahalı qag‘azlar bazarındag‘ı professional xızmetti ámelge asırıwǵa tiyisli licenziyalardıń ámel qılıwın toqtatıp turıw, tamamlaw hám olardı biykar qılıwǵa tiyisli barlıq hallar haqqında, bahalı qag‘azlar bazarının professional qatnasıwshıları hám emitentler tárepinen islengen huquqbuzarlıqlar haqqında, sondayaq bahalı qag‘azlar bazarın tártipke salıw boyınsha juwapker mámleketlik shólkemniń dawa arzaları boyınsha emitentlerge yaki bahalı qag‘azlar bazarının professional qatnasıwshılarına qaray shıǵarılǵan sud qararları haqqında bahalı qag‘azlar bazarın tártipke salıw boyınsha juwapkerli mámleketlik shólkeminen mag‘lıwmat alıw;
- mámleket shólkemlerine arzalar, usınıslar hám shag‘ımlar menen xabarlasıw;
- bahalı qag‘azlar bazarında óz huquqları buzılǵanlıǵı haqqındag‘ı hám jetkerilgen zıyanlardıń ornın qaplaw haqqındag‘ı dawa arzası menen sudqa xabarlasıw.
- Investorlar hám bahalı qag‘azlar iyeleri, nızamdag‘ı usı statyanıń birinshi bóliminde názerde tutılǵan huquqlardan tısqarı:
- bahalı qag‘azlardıń shıǵarılıwı dizimnen ótkerilgenligi haqqındag‘ı, emitenttiń gezektegi finanslıq jag‘dayı hám onı rawajlandırıw keleshegi haqqındag‘ı mag‘lıwmattı beriwdi emitentten talap qılıwǵa;
- pul hám basqa tólew quralları, mal-múlk penen, sondayaq pul qunına iye bolǵan huquqlar (sonnan, múlkiy huquqlar) tiykarında bahalı qag‘azlarg‘a nızam hújjetlerinde hám emitenttiń tiykarg‘ı hújjetlerinde belgilengen tártipte investiciyalardı ámelge asırıwǵa;

- bahalı qag‘azlar bazarında óz xızmetlerin usınıp atırgan bahalı qag‘azlar bazarınıń professional qatnasıwshılarının ózleri haqqındag‘ı mag‘lıwmattı usı Nızamg‘a muwapıq talap qılıwg‘a da haqılı.

Bahalı qag‘azlar bazarı qatnasıwshıları bahalı qag‘azlar bazarı haqqındag‘ı nızam hújjetleri talaplarına hám bahalı qag‘azlar bazarında ózleri dúzgen shártnamalar shártlerine boysınıwları shárt.

Nızam hújjetlerine muwapıq bahalı qag‘azlar bazarınıń qatnasıwshıları basqa huquqlarg‘a da iye bolıwları hám olardıń juwapkershiliginde basqa májbúriyatlar da bolıwı múmkin.

Nızamda bahalı qag‘azlar bazarınıń qatnasıwshılarınıń huquqları menen birgelikte olardıń hám emitentlerdiń juwapkerligi anıq etip belgilengen.

Bahalı qag‘azlar bazarınıń professional qatnasıwshıları hám emitentler investor aldında jetkerilgen zıyanlar sheńberinde nızam hújjetlerine muwapıq tómendegiler ushın múlkiy juwapker boladı:

- bahalı qag‘azlar bazarı haqqındag‘ı nızam hújjetlerinde názerde tutılğ‘an mag‘lıwmattı investordıń talabına qaray bermegenligi yaqı nadurıs mag‘lıwmatlar bergenligi ushın;

- bahalı qag‘azlar emissiyasınıń belgilengen tártibin buzğ‘anlíg‘ı ushın;

- bahalı qag‘azlardıń insapsız reklamasın ámelge asırğ‘anlíg‘ı, bahalı qag‘azlardıń nızam hújjetlerinde belgilengen tártipte dizimnen ótkerilmegen shıg‘arılıwınıń reklaması, sondayaq aylanısı nızam menen qadag‘an etilgen bahalı qag‘azlardıń reklaması ushın;

- olar tárepinen investorlar menen bahalı qag‘azlar bazarı haqqındag‘ı nızam hújjetlerinde belgilengen huquqların hámde emitentler hám bahalı qag‘azlar bazarı professional qatnasıwshılarınıń juwapkerligin shekleytug‘ın shártnamalar dúzilgenligi ushın;

- bahalar boyınsha hiyle isletilgenligi anıqlang‘an faktları ushın, sondayaq bahalı qag‘azlar, bahalı qag‘azlardıń emitentleri, bahalı qag‘azlarg‘a tiyisli bahalar haqqında, qastan buzıp kórsetilgen mag‘lıwmat, sonnan reklamada sonday mag‘lıwmat beriw arqalı investordı bahalı qag‘azlardı satıp alıwg‘a yaqı satıwg‘a

úndegenligi ushın.

- bahalı qag‘azlar bazarında bahalar boyınsha hiyle isletkenlik belgileri nızam hújjetlerinde belgilenedi. Bahalı qag‘azlar bazarında bahalar haqqında hiyle isletilgenligi faktı sud tártibinde tastıyqlanıp dáliyllenedi;

- investorlar menen dúzilgen shártnamalar shártlerin orınlamaw yamasa tiyisli dárejede orınlamaw, sondayaq investor menen dúzilgen shártnamada kelisilgeninen parq qılatug‘ın shártler tiykarında pitim dúzgenlik ushın.

Depozitariy, usı statyanıń birinshi bóliminde kórsetilgenlerinen tısqarı, tómendegi jag‘daylarda da óz deponentleri aldında juwapker boladı:

- Hújjetli bahalı qag‘azlar, bahalı qag‘azlar iyeleri hám olarg‘a tiyisli bahalı qag‘azlar haqqındag‘ı jazıwlar, bahalı qag‘azlar shıg‘arılǵ‘anlǵ‘ın tastıyqlawshı hújjetler hám depozitariydiń esapqa alıw registrlarındaǵ‘ı jazıwlar jog‘altılǵ‘anında yamasa jaramsız halǵ‘a kelip qalǵ‘anında. Depozitariy jog‘altılǵ‘an hújjetli bahalı qag‘azlardı tayarlawǵ‘a ketetug‘ın qarejetlerdiń ornın qaplaydı yamasa olardıń jańaların óz esabınan tayarlaydı, jog‘altılǵ‘an jazıwlardı, bahalı qag‘azlar shıg‘arılǵ‘anlǵ‘ın tastıyqlawshı hújjetlerdi hám depozitariydiń esapqa alıw registrlarındaǵ‘ı jazıwlardı tikleydi;

- Ol tárepinen deponent ózine tiyisli bahalı qag‘azlar menen baylanıslı huquqların ámelge asıra almaslǵ‘ına alıp kelgen háreket júz bergende. Depozitariy deponentke jetkerilgen zıyanlardıń ornın qaplaydı.

Bahalı qag‘azlar emitentleriniń májbúriyatları boyınsha juwapkershilik emitentlerdiń óz moynında boladı.

9.2.Bahalı qag‘azlar bazarın muwapıqlastırıwshı shólkemler.

Bahalı qag‘azlar bazarın basqarıw wazıypaları Finans ministrligi, mámleketlik oraylıq bankı yamasa basqa mámleketlik shólkemlerine júkleniwi múmkin. Máselen, AQSHta. kongress janındag‘ı bahalı qag‘azlar hám birjalar komissiyasına, YAponiyada finans ministrligine júklengen.

Ózbekstan Respublikası territoriyasında bahalı qag‘azlar boyınsha dúzilgen pitimlerdi tártipke salıw tómendegilerge qollanıladı:

- birjalardag‘ı hám birjalardan tısqarıdag‘ı aldı-sattı operaciylarında;

- bahalı qag‘azlardı sawg‘a qılıwda;
- bahalı qag‘azlardı miyras etip alıwda;
- bahalı qag‘azlardıń múldarı ózgeriwine alıp keletug‘ın basqa qarejetlerdi ámelge asırıwda.

Investiciya institutları pitimlerin tek g‘ana nızam hújjetlerinde belgilep qoyılǵan formadag‘ı tapsırma-shártnamaları yaqi dáldálshılıq haqıları tiykarında olarda kórsetilgen barlıq zárúr shártnamalarg‘a anıq boysıng‘an halda klientler esabınan ámelge asırıwları múmkin.

Klient yamasa tapsırma shártnaması boyınsha isenimli wákili shártnama orınlang‘ansha bir jaqlama tártipte onıń ámel qılıwın toqtatıw huquqına iye.

Bahalı qag‘azlar boyınsha dúzilgen pitimler olar ámelge asırılǵan waqıtta dizimnen ótkeriliwi hám sawda qılınǵan jerde bahalı qag‘azlardı satıp alıw hám satıw (kliring) shártnamaları boyınsha esabat tárizinde rásmiylestiriliwi lazım.

YUridikalıq tárepler ortasında iyesi jazılǵan bahalı qag‘azlar, sondayaq iyesi jazılmag‘an bahalı qag‘azlar boyınsha dúzilgen pitimler diziminen ótkeriliwi kerek.

Aldı-sattı pitimlerin dúziw waqtında pitim dúziw sánesi menen bahalı qag‘azlar haqın tólew sánesi ortasındag‘ı waqıt banktiń bes jumıs kúninen artıq bolıwı múmkin emes. Bul múddet ótkerip jiberilgen jag‘dayda pitim haqıyqıy emes dep esaplanadı hám qarıydar satıwshıǵa keltirilgen zıyan ushın ayıpker ekenligi ásirese, onıń juwapker bolıwına alıp keledi.

Bahalı qag‘azlar bazarındag‘ı professional xızmet mámleket wákillik bergen shólkem tárepinen beriletug‘ın arnawlı ruxsatnama - licenziya tiykarında ámelge asırıladı. Licenziya bergen shólkem investiciya institutlarıńnıń xızmetin qadag‘alap turadı hám nızam hújjetleri buzılǵan jag‘dayda, berilgen licenziyanı shaqırıp alıw haqqında qarar qabıl qıladı.

Mámleket tárepinen wákillik berilgen shólkem bahalı qag‘azlar menen zárúr dárejede professional xızmet kórsetiliwin támiynlew maqsetinde:

- fizikalıq shaxslar (investiciya institutları hám fond birjalarınıń islewshileri) bahalı qag‘azlar bazarı qánigesi mamanlıq guwalıǵın alıwları ushın olar aldına

qoyılatug'ın mamanlıq talapların;

- óz qarjıları jeterli bolıwınıń májbúriy normativlerin hám bahalı qag'azları menen ámelge asırılatug'ın operaciyları boyınsha táwekelshilikti sheklewshi basqa kórsetkishleri belgilenedi.

Bahalı qag'azlar bazarında tómendegi xızmet túrleri qadag'an etiledi:

- Mámleket diziminen ótkerilmegen halda, emitent yaki bahalı qag'azlarg'a tiyisli mag'lıwmattı járiyalamstan, bahalı qag'azlar emissiyasın ámelge asırıw;
- tiyisli licenziyasız bahalı qag'azlar bazarında xızmetti ámelge asırıw;
- qálbeki pitimler, talaplardı óz ara esapqa alıw, qısqa múddetli jasalma pitimlerdi ámelge asırıw arqalı bahalı qag'azlar bazarında manipulyaciya qılıw;
- áhmiyetli, konfidencial mag'lıwmattan nızamg'a qarsı paydalanıw;
- ayırım qatnasıwshılardıń abıroyın joqarılatıw maqsetinde qandayda belgilerine qarap, bahalı qag'azlar bazarın bóliw;
- bahalı qag'azlar bazarında sawda qılıwdıń nızam hújjetlerinde belgilengen tiykarg'ı principlerine sáykes bolmag'an basqa háreketlerdi ámelge asırıw.

Bahalı qag'azlar bazarın muwapıqlastırıw orayı

Bahalı qag'azlar bazarı operaciyların ámelge asırıw procesin anıq shólkemlestiriwdi hámde onıń barlıq qatnasıwshıları xızmetinde tiyisli tártip bolıwdı talap qıladı, ol bilimsizlik hám ózbasımshalıqqa jol qoymaydı.

Bunıń ushın bazarg'a tómendegiler tán:

- talap penen usınıstıń joqarı dárejede quramalılıg'ı hám keskin ózgeriwi;
- qánigeli (professional) hám qánigeli emes (noprofessional) qatnasıwshılardıń kópligi;
- olar dúzetug'ın hár qıylı pitimlerdiń júdá úlken kólemde bolıwı;
- bahalı qag'azlarg'a tiyisli mag'lıwmattıń bir qansha bóliminiń sır saqlanıwı;

Bulardıń barlıg'ı sondayaq bir qatar basqa faktorlar investorlardıń keń sheńberi máplerin kemsitetug'ın, olardıń bazarg'a isenimin kemeyttiretug'ın, aqıbetinde onıń nátiyjeliliginiń túsip ketiwine sebep bolatug'ın iri jog'altıwlarg'a qarsı gúres alıp barıwdıń áhmiyetliliğın beredi. Rossiya xalqınıń «MMM»ge uqsas onlag'an akcionerler jámiyetleri menen qatnasıqlarınıń unamsız tájiriyesi bunı

jáne bir mártebe kórsetip turıptı. Bahalı qag‘azlar bazarın rawajlandırıwdag‘ı unamsız hádiyselerdiń aldın alıw ushın ol qatań tártipke salıp turılıwı hám bazar qatnasıwshılarınıń xızmeti ústinen juwapkerli mámleket organları qadag‘alawı ornatılıwı kerek.

Qánigelestirilgen qadag‘alaw dúzilmelerine bolg‘an zárúrlık fond bazarın basqarıw usıllarınıń ózine tánligi menen de baylanıslı. Bul usıllardıń keń kólemi mag‘lıwmattı áshkara etiw ústinen qadag‘alaw ornatiw, kóp mug‘darda licenziyalar hám arnawlı ruxsatnamalar beriw, bahalı qag‘azlar gruppaların hámde bazar qatnasıwshıların dizimnen ótkeriwdi shólkemlestiriw hám basqalardan ibarat.

Usı wazıypalardı orınlaw ushın Respublikada Ózbekstan Respublikası Mámleketlik múlkkomiteti janında bahalı qag‘azlar bazarınıń jumısın muwapiqlastırıw hám qadag‘alaw orayı shólkemlestirilgen.

Oraydıń eń áhmiyetli wazıypalarınan biri Respublikada ámelge asırılıp atırǵan ekonomikalıq reformalardıń ózine tánligin esapqa alg‘an halda bahalı qag‘azlar bazarın qalıplestiriw hámde rawajlandırıwdıń mámleketlik strategiyası hám taktikasın islep shıǵıwda qatnasıwdan ibarat. Bahalı qag‘azlar bazarın qalıplestiriw hám tártipke salıw hámde onıń qatnasıwshıları xızmetin basqarıw máselelerine tiyisli mámleket siyasatınıń anıq bag‘darları nızam hújjetleri hám normativ hújjetlerde kórsetiledi, bulardı islep shıǵıwda oray júdá aktiv qatnasadı.

Oray xızmetiniń ob‘ektiv zárúr bag‘darı fond bazarın tártipke salıw shara-ilájların islep shıǵıw hám ámelge asırıwda anıq kózge taslanadı. Bunday tártipke salıw ushın oray:

- bahalı qag‘azlardı, dizimge aladı hám olardı fond bazarına kırıwge ruxsat beredi ;
- investiciya mekemeleriniń (brokerlik kontoralar, investiciya kompaniyaları, investiciya fondları, másłáhatshılar hám basqalardıń) xızmetin licenziyalaydı;
- bahalı qag‘azlar bazarınıń qánigeli qatnasıwshılarına qánigelik talapların belgileydi, olardı attestaciyadan ótkeredi, licenziyalar hám guwalıqlar beredi;

- bahalı qag‘azlar menen operaciyalardı ámelge asırıw hámde birja xızmetin shólkemlestiriwdiń nızamların, ishki tártip qag‘ıydaların, fond birjalarınń ustavların muwapıqlastıradı;
- bahalı qag‘azlar menen operaciyalardı ámelge asırıw, olar boyınsha esap júrgiziw hám esabat beriwge birdeylestirilgen standartlar hámde tártip qag‘ıydalardı engizedi hám basqalar.

Oray sheshetug‘ın jáne bir áhmiyetli wazıypa bul bahalı qag‘azlar haqqındag‘ı mag‘lıwmattı tolıq beriw ústinen qadag‘alaw esaplanadı. Onıń tiykarg‘ı maqseti - fond bazarı professional qatnasıwshılardı investorlardı bahalı qag‘azlar hám olardıń emitentleri haqqındag‘ı tolıq hámde isenimli mag‘lıwmat penen támiynlep, jámáátshilik pikiriniń rıchag qılıw imkaniyatınan juda etiw ushın sharayat jaratıwdan ibarat.

Kóplegen akciya iyeleri akcionerlerdiń ulıwma májlislerinde jeke qatnasıw hám dawıs beriwde tikkeley qatnasıw imkaniyatına iye emes. Akcionerlik jámiyeti járiyalaytug‘ın mag‘lıwmatlardıń kólemi hám sapası ústinen oray alıp baratug‘ın qadag‘alaw isenim xatları sisteması boyınsha dawıs beriwshi akcionerlerdiń huquqların támiynlewge, olardıń durıs qarar qabıl qılıwına járdem beriw shárt.

Oray investiciya dáldálshıları, kompaniyaları hám másláhatshıları xızmetin de qadag‘alap baradı. Ol klientlerdi aldaw, olardıń qarjılarınıń nátiyjesiz basqarıw imkaniyatın múmkinshiligi barınsha kemeyttiretug‘ın sharayat jaratıwg‘a háreket qıladı.

9.3.Finans bazarı transparentligin rawajlandırıw - onıń rawajlanıwınıń quralı sıpatında

Finans bazarı transparentligi degende finans bazarı hám onıń barlıq qatnasıwshıları xızmeti haqqındag‘ı mag‘lıwmatlardıń ashıqlıg‘ı, járiyalılıg‘ı, anıqlıg‘ı, tolıqlıg‘ı, óz waqtında beriliwi hám durıslıg‘ı, ulıwma alg‘anda informacion anıqlıg‘ı túsiniledi. Mag‘lıwmat hám esabatlardı ıqtıyarlı hám májbúriy ráwishte transparentliktiń belgili sapa dárejesinde beriliwi múmkin bolg‘anları bar.

Finans bazarı transparentliginiń bas maqseti investorlardıń huquqların qorg'aw hám nızamlı máplerin hámde riskleriniń páseyttiriliwin támiynlewge qaratılǵ'an bolıp, óz ishine sapalı ashıp beriliwi májbúriy hám ıqtıyarlı bolǵ'an informaciyalar hámde olarg'a qoyılǵ'an nızamlı sapa talapları sistemasın aladı. Transparentliktiń bas wazıypası finans bazarında payda bolıwı múmkin bolǵ'an hár túrdegi riskler, tawlamashılıqlar hám nızam buzıwshılıqlardı informaciyalar sisteması arqalı aldın alıw hám páseyttiriw.

Transparentlik túrli usıllar hám formalarda ámelge asırılıp, olar tártiplestiriw koncepciyaları hám modellerinen kelip shıqqan halda nızamlı-normativ hújjetler menen belgilenedi.

Transparentlik usılları hám formaları finans bazarına tiyisli nızamshılıq hújjetleri menen belgilenedi.

Informaciyanı ashıp beriw formaları túrli bolıwı múmkin, máselen, finans bazarı qatnasıwshıları haqqındag'ı esabatlar hám informaciyalardıń standart formaları. Bunday standart formalarda dúzilgen hám toltırılǵ'an esabat hám informaciyalar nızamshılıq hújjetlerine muwapıq belgilengen sapa dárejesinde, múddetlerde, kólemlerde hám tártipte ashıp beriliwi hám kórsetiliwi talap etiledi.

Transparentlikti támiynlew boyınsha administrativ hám jámáátshilik shara-ilájlarına tiykarlang'an usıllar qollanıladı, yag'nıy, Informaciyanı ashıp beriw sáykes ráwishte mámlekettiń nızamshılıq hújjetleri hám jámáátshilik normaları tiykarında ámelge asırıladı. Biraq, bul usıllardıń ishinde eń tiykarg'ısı hám zárúri administrativlik usıl esaplanadı, sebebi jámáátshilik normaları mámleketlik nızamlarg'a tolıq tiykarlanadı.

Dúnyanıń barlıq mámleketlerinde bar bolǵ'an finans (bahalı qag'azlar) bazarı haqqındag'ı nızamları eki tiykarg'ı komponentti óz ishine aladı: tawlamashılıqlardıń aldın alıw; Informaciyanı ashıp beriwge qoyılǵ'an talaplar. Hár eki komponent te investorlardıń huquqların qorg'awǵ'a qaratılǵ'an bolıp, finans bazarı tártiplestiriw sistemasınıń eń áhmiyetli, birlemshi, tiykarg'ı wazıypası esaplanadı. Bunıń ushın finans bazarında investorlardıń investicion xızmeti procesindegi huquqları mámleket tárepinen hár tárepleme nızamlı kepillenedi hám

olardı bul proceske tartılıwı qolap-quwatlanıp xoshametlenedi, olardıń investicion ornı basqa qatnasıwshılardikine qarag'anda salmaqlı hám barlıq qatnasıwshılarg'a salıstırg'anda talapları tiykarg'ı bolıwı támiynlenedi. Ulıwma alg'anda, transparentlık sapası investorda tolıq qorg'alg'anlıq sezimin hám aktivlikke zárúriy shárt-sharayatlar jaratılıwına járdemlesedi. Bunda tawlamashılıqlar menen baylanıslı risklerden saqlanıwın támiynlew boyınsha juwapkerli mámleketlik tártiplestiriw organları tárepinen arnawlı nızamlı normalar ornatılǵ'an, máselen, bahalı qag'azlardıń aylanısqa shıǵ'arılıwın "bar faktlar boyınsha tekseriw", "kók aspan nızamı", "tiykarg'ı standartlar toplamı", "diskrecion juwapkershilikler", "emissiyalanıwshı bahalı qag'azlar sapasınıń regul'yativ standartlarga say keliwi". Informacion anıqlıqtı támiynlewge tiykarlang'an tártiplestiriw koncepciyasına qaray finans bazarı barlıq qatnasıwshılarınıń hár kanday xızmeti hám nátiyjeleri sapa dárejesinde járiya qılınıwı zárúr.

Informacion Transparentlıliski támiynlewdiń jáhán ámeliyatınan kelip shıqqan halda aytıw múmkin, Informaciyanıń ashıp beriliwi nátiyjeliligin asırıw ushın eki bag'analı transparentlılikke erisiw maqsetke muwapıq. Birinshi bag'anada hár bir qatnasıwshı haqqında májbúriy hám ıqtıyarıy esabat hám informaciylar nızamshılıq hújjetleri menen belgilengen tárizde, usıllarda, formalarda, sapa dárejesinde ashıp beriledi. Ekinshi bag'anada bolsa bazar jag'dayı hám tendenciyları, indeksler, áhmiyetli makroindikatorlar haqqındag'ı informaciya ashıp beriledi. Bunda hár eki bag'anada ashıp berilgen informaciylar óz ara ekvivalent bolıwına umtılwı lazım.

9.4.Ózbekstanda finans bazarın tártiplestiriw hám qadag'alaw mexanizmleri

Ózbekstanda finans bazarın tártiplestiriw sisteması ózgesheligi sonda, házirshe Ózbekstanda banklerdiń de, finans institutlarınıń da (investiciya institutları, qamsızlandırıw shólkemleri, fondlar), institucional investorlardıń da, mayda investorlardıń da ayırıqsha ústinligi gúzetilmeydi.. Ayırıqsha segmentlerge (pul, valyutalar, korporativ hám mámleket bahalı qag'azları, qamsızlandırıw

instrumentleri, kredit hám banklerdiń basqa instrumentleri bazarlarına) iye bolıp, olar házir bir-biri menen tolıq baylanıslı emes hám hár biri túrli juwapkerli mámleketlik organlar tárepinen ayırım tártiplestiriledi hám qadag‘alanadı.

Finans bazarın tártiplestiriw modeli anglo-sakson hám kontinental modelleri elementlerin óz ishine aladı.

Finans bazarında akcionerlik kompaniyaları korporativ basqarıw sisteması anglo-sakson (“investorlıq”) modelinen parqlı kontinental (Germaniyadag‘ıg‘a uqsas “insayderlik” yamasa “eki bag‘analı”) modelge tiykarlang‘anlǵı hám ishki mámleketlik emes investiciyalar kóleminiń kemligi, menshiklestiriw mexanizmi kem nátiyjeli bolg‘anı hám regulyatorlardıń kóp sanlılıg‘ı, bankler, qamsızlandırıw shólkemleri hám byudjetten tısqarı fondlardıń jeterlishe investicion nátiyje menen islemey atırg‘anı sebepli, barlıq ótiw ekonomikasına say mámleketlerdey belgili dárejede mashqalalar bar:

1. Minoritar akcionerler úlesleri kemeyiwi esabınan iri akcionerler payda bolıwı, nátiyjede investiciyalar sıpatındag‘ı finanslıq resurslardıń tartılıwı páseyiwi gúzetilmekte. Sebebi iri investorlar korporativ mápleri kompaniyalarda tiykarg‘ı orındı iyelep, sırtqı portfel investiciyalar ag‘ımına tosqınlıq qıladı, bul bolsa jańa emissiyalarg‘a jol bermeydi, listing dárejesinen uzaqlastıradı, bahalı qag‘azlardıń ashıq birlemshi hám dawamlı úzliksiz ekilemshi bazarı rawajlanıwına unamsız tásir kórsetedi.

2. Bank sisteması modeli anglo-sakson modelinen parqlı kóbirek Germaniyadag‘ıg‘a uqsas modelge tiykarlang‘anlǵı banklerdiń finans bazarlarında tolıq investicion hám kredit operaciýalarınıń shólkemlestiriwshisi hám katalizatorı sıpatında aktivlik qılıwına tosqınlıq qılmaqta. Bankler ushın akciyalar bazarı joqarı riskli bolg‘anı hám kompaniyalardıń korporativ basqarıwında qatnasıwg‘a ılayıq bolmag‘anlıqları ushın portfel investiciyalarg‘a kem ılayıq boladı. Bunnan tısqarı banklerdiń resursları, kapitalizaciya dárejesi hám marjası salıstırılmalı kemligi sezilmekte.

3. Qamsızlandırıw sisteması ele jaqsı rawajlanbag‘anlǵı hám investicion resursları kemligi, hámde fond bazarında tuwrıdan tuwrı portfel investiciyalar

menen shug'ıllanbag'anlıg'ı sebepli, olar korporativ basqarıw sistemasında da, birlemshi hám ekilemshi bazarlarda da aktivligi sezilmey atır.

4. Byudjetten tısqarı fondlar tek g'ana mámleket bahalı qag'azlarına investiciyalar qılıw menen sheklengen, akciyalar bazarı olar ushın júdá riskli.

5. Investiciya institutları, ásirese investiciya fondları hám kompaniyalardıń investicion resursları kólemi hám menedjmenti sapası júdá pás, olar tiykarınan menshiklestiriw mexanizmi faktori tásirinde qalg'an.

6. Salıstırmalı kóp waqıt dawamında menshiklestirilgen kompaniyalarda mámlekettiń ıqtıyarında akciyalardıń iri paketleri turıp qalg'anlıg'ı hám olarda korporativ basqarıw hám menedjment sisteması nátiyjesiz qalg'anlıg'ı, nátiyjede restrukturizaciya nátiyjesiz ámelge asırılıp, modernizaciya qılınbay finanslıq ahwalı barg'an sayın jamanlasıp barg'anlıg'ı sebepli, mámleket resurslarınıń kópshilik bólimi strategik hám spekulyativ portfel investorlarg'a satılıwı qıyın bolıp kelmekte, satılsa da iri investorlarg'a ketpekte.

7. Jeke menshiklik sisteması hám og'an tayang'an biznes finans bazarında jaqsı rawajlanbay qalmaqta.

8. Kompaniyalardıń bazalıq bahalı qag'azları ótimli hám tovar bazarında básekige shıdamlı bolmag'anlıg'ı, dawamlı úzliksiz turaqlı ekilemshi (spekulyativ) bazar joqlıg'ı sebepli, bazisli bahalı qag'azlar (derivativler) bazarı qalıplesiwine jol bermey atır.

9. Bankler hám túrli kompaniyalarda emission, dividend hám investicion siyasatları menedjmentiniń qalıplesken optimal balansına erisiw máselesine áhmiyet berilmesten kelinbekte, nátiyjede olar ishki hám sırtqı resurslardı nátiyjeli tarta almay atır.

10. Mámleket regulyativ institutlarınıń kóp sanlıg'ı hám tártiplestiriw mexanizmleri bir-birleri menen bir qansha proporciyanal emesligi sebepli, finans bazarı ulıwma alg'anda ekonomikadag'ı óz funkciyasın tolıq hám nátiyjeli barıwı qıyın keshpekte, bunda bazar qatnasıwshıları óz wazıypaların orınlawg'a tolıq ılayıq bolmawınsha qalmaqta.

11. Mámleket bahalı qag'azları túrleri hám kólemi salıstırmalı kemligi, olar

menen baylanisli operaciyalardıń pásligi, Oraylıq banktıń ashıq finans bazarlarındag'ı operaciyları sezilerli emesligi finans bazarınıń rawajlanıwına tosqınlıq qılmaqta.

12. Ipoteka hám lizing bazarları jeterli qalıplespen. Házirge shekem eksport lizingi hám ipotekalıq bahalı qag'azları, vekseller hám barlarıdan basqa túrdegi bahalı qag'azlar joq.

13. Respublikamızda birjalar hám birjadan tısqarı elektron sawda sistemalarınıń salıstırmalı kópligi oborot kólemi kemligi, olardıń barlıg'ı kommerciyalıq shólkemler ekenligi, say rawishte esap júrgiziw, sawda hám esap-kitaplar ótkeriw boyınsha tiyisli institutlar xızmetinen paydalanıwshı qatnasıwshılardıń transakcion qarajetleri mug'darı kópligi, hám ózin ózi muwapıqlastırıw mexanizmine tiykarlanbag'anlıg'ı finans bazarınıń maydalanıwına hám nátiyjeliliginiń páseyiwine alıp kelmekte. Ulıwma alg'anda, esap júrgiziw, sawda hám esap-kitaplar ótkeriw sisteması jetilisen emes.

Qadag'alaw ushın sorawlar

1. Ózbekstanda finans bazarın tártiplestiriw ózgeshelikleri hám modeli kanday?
2. Ózbekstanda fond bazarın tártiplestiriwdiń kanday mashqalaları bar?
3. Ózbekstanda finans bazarınıń regulyativ infrastrukturası kanday?
4. Ózin ózi muwapıqlastırıw shólkemleri mazmunı nede?
5. Finans bazarın tártiplestiriw institutları ne ushın ózara baylanisli?
6. Finans bazarı makroekonomikalıq dárejede ne ushın hám kanday tártiplestiriledi?
7. Finans bazarın tártiplestiriw modellerin infrastrukturalıq kriteriyalar tiykarında kanday modellerge ajratadı?
8. Makroregulyator ne hám onıń kanday túrleri bar?
9. Finans bazarın tártiplestiriw sistemaları qaysı belgiler boyınsha klassifikaciyanadı?

10-BAP. Dúnya finans bazarınıń zamanagóy tendenciylari hám mashqalari

10.1. Mámleketlerdiń xalıqaralıq birja sisteması hám dúnya finans bazarınıń rawajlanıw tendenciyaları

Xalıqaralıq birjalar arqalı ulıwma eksporttıń 40 % i Latın Amerikası, 25 % i Evropa, 12 % i Aziya mámleketlerine jónetilmekte. Eksporttag'ı tiykarg'ı sherik mámleketleri Kanada (23 %), YAponiya (11 %), Meksika (10 %), Ullı Britaniya

(5 %), Germaniya (4 %), Qubla Koreya (3,5 %) hám Tayvan (3 %) esaplanadı. 1987-1997 jıllarda AQSH tın eksportı jılına ortasha 10,3 %ga asıp bardı (Kanada - 8,5%, Italiya - 7,8 %, Ullı Britaniya - 7,7 %, Franciya - 6,6 %, YAponiya - 6,5 %, Germaniya - 5,8%).

Tiykarg'ı import ónimlerge awısıq bólekleri, etektron turmısliq xızmet kórsetiw texnikaları (YAponiya) hám kompyuterlar (Tayvan), ayaq kiyim (Evropa) hám shiyki zat (Aziya) kiredi. Dúnya boyınsha importtıń 23 %i AQSHqa tuwrı keledi, onıń mug'darı 2004 jılda aq derlik 1,5 trln. doll.dı qurag'an edi.

Import boyınsha tiykarg'ı sherik mámleketleri Kanada (19 %), YAponiya (17 %), Meksika (7 %), Qıtay (6 %), Germaniya (4,5 %), Tayvan (4 %), Ullı Britaniya (3,5 %) hám basqa mámleketler esaplanadı.

1994 jıl 1 yanvardan kúshke kirgen AQSH, Kanada hám Meksika mámleketleri menen dúzilgen shártnamag'a muwapıq, «Arqa Amerika» erkin ekonomikalıq aymag'ı (NAFTA) shólkemlestirildi.

AQSH birja sisteması. «Uoll-strit» atı astında AQSHtıń bahalı qag'azlar satıp alınatug'ın hám satılátug'ın barlıq birjaları: Nyu-york fond birjası (NYSE), Amerika fond birjası (AMEX) hám regionallıq fond birjaları názerde tutıladı. AQSH birja sistemasınıń tiykarı Nyu-York fond birjası esaplanadı.

Nyu-York fond birjası 18-ásirdiń baslarında payda bolg'an, biraq Nyu-York gazetalarında bahalı qag'azlar belgili bazarı haqqında xabar berilgen 1792 jılǵa shekem ol tiykarınan tovar birjası funkciyaların orınlap kelgen. 1792 jıl dáslepki brokerlew pitimi imzalang'an, 1817 jıl bolsa «Nyu-York fond hám birja keńesi» atı hám ustavı payda bolg'an.

Birja ag'zası bul - sawda zalında «orın»g'a iye bolg'an jeke shaxs yaki kompaniya. Sawda zalında bahalı qag'azlar satıw hám satıp alıw tek g'ana birja ag'zalarına ruxsat etilgen. Birja ag'zasına aynlıw ushın kompaniya birjada belgilengen say keliwshi standartlarg'a juwap beriwi lazım. «Orın»lar sanı 1953 jıldan beri ózgermey keledi . Investor-shólkemler bul - jeke shaxslar hám kompaniyalar atınan qoyılmalar kiritetug'ın korporaciýalar. Olar pensiya fondı, qasızlandırıw kompaniyaları hám banklerdi qamtıp aladı.

1978 jıldan baslap birja ag'zalarında óz orınların birjada haqıyqıy ag'zalıq talaplarına juwap bera alatug'ınlarg'a ijarag'a beriw imkanıyatı payda boldı. Nátiyjede birjadag'ı kóplegen orınlar tiykarınan investiciyalar sıpatında yaki keleshekte qımbatıraq bahada satıw maqsetlerinde satıp alına basladı.

Amerika fond birjası AQSHtıń áhmiyeti boyınsha ekinshi birjası esaplanıwına qaramay, isbilermenlik aktivligi kórsetkishleri boyınsha da, pul qunındag'ı satıw kólemi boyınsha da usı kórsetkishler boyınsha ol Nyu-York fond birjası hám bahalı qag'azlar boyınsha diterler Milliy associaciyası birjadan tısqarı avtomatlastırılǵ'an kotirovka sisteması (NASDAQ) dan biraz artta qaladı.

Ullı Britaniya birja sisteması. Ullı Britaniya fond bazarı dástúriy ráwishte mámleket finans-kredit sistemasınıń áhmiyetli bólimi esaplanıp keledi. Britaniya bahalı qag'azlar bazarında jetekshi orınlardı London fond birjası iyeleydi. Sondayaq, Ullı Britaniyada Manchester, Birmingem, Glazgo hám Belfastda qatar regionlıq birjalar da bar bolıp olar mámleket ekonomikasında ekinshi dárejeli rol oynaydı.

Franciyada jeti francuz fond birjaları arasında Parij birjası jetekshi esaplanadı. Jergilikli áhmiyetke iye fond birjaları sondayaq, Bordo, Lil, Lion, Marsel, Nansi hám Nantda jaylasqan. Francuz birja sistemasın ajratıp turatug'ın táreplerden biri bárhama birjalar ústinen mámlekettiń kúshli qadag'alawı esaplanıp kelgen. Házirgi payıtta fond birjası ekonomika hám finans ministrligine boysınadı, biraq aqırǵı jıllarda húkimet tárepinen fond bazarın «qayta tártipke salıw» boyınsha belgili bir qadem qoyıldı.

SHveycariya. SHveycariyada jami 7 fond birjası xızmet kórsetedi, olardıń arasında (TSyurix) TSyurix, Jeneva hám Bazel birjaları ajıralıp turadı. TSyurix birjasınıń úlesine jıllıq sawda kóleminiń shama menen 70% i tuwra keledi. Birja sistemasına tán bolǵ'an ózgeshelik sıpatında SHveycariyanıń fond bazarında mámlekettiń iri bankler monopol húkimdarlıǵ'ın kórsetiw múmkin. Birja xızmetin mámleket tárepinen tártipke salıw onshama sezilerli emes, banklerdiń «ózin-ózi tártipke salıw» kóbirek áhmiyetke iye.

SHveycariya fond bazarına tán bolg'an jáne bir ózgeshelik onıń xalıqaralıq bag'darlang'anlıg'ı esaplanadı. SHveycariyanıń xalıqaralıq finanslıq oray sıpatındag'ı ulkan áhmiyeti mámlekettiń finans bazarında da sáwlelenbewi múmkin emes, bul jerde akciyalardıń shama menen yarımı hám obligaciyalardıń 1/3 bólimi sırdıń akciya hám obligaciyları quraydı.

Germaniyada SHveycariyada bolg'anınday, Germaniya ushın da mámleket fond birjasına monopol banklerdıń kúshli tásiiri xarakterli. Eń iri bankler fond bazarın ámelde tolıq monopollastırǵan, olar bahalı qag'azlar shıǵarıw hám jaylastırıw menen aktiv shug'ullanadı, ekilemshi bazarda aktiv qatnasadı hám ózleri bahalı qag'azlar iri paketlerine iyelik qıladı.

Jami Germaniyada da 7 iri fond birjaları bar bolıp, Gannover, Myunxen, SHtutgart, Berlin, Dyusseldorf, Bremen hám Frankfurt qalalarında jaylasqan. Olardıń arasında jetekshi esaplang'an Frankfurt birjası evropaning da eń iri birjalarınan sanaladı.

YAponiya. 1870-jıllarda YAponiya bahalı qag'azlar sisteması menen tanıstırıldı hám mámleket obligaciyların engiziw shártleri kórule basladı. Nátiyjede g'alaba sawda ornı zárúratı payda boldı, usı sebepli 1878 jıl Tokio fond birjasına tiykar salındı. 1949 jıldıń 1 aprelinde Tokio, Osaka hám Nagoyada úsh fond birjası payda boldı. Usı jıldıń iyulında Kioto (Osakadagi fond birjasına 2001 jıl martta qosılǵan), Xirosima (Tokio fond birjasına 2000 jıl martta qosılǵan), Fukuoku hám Nigatu (Tokio fond birjasına 2000 jıl martta qosılǵan) qosımsha fond birjası shólkemlestirildi.

Rossiya birja sisteması. Rossiya ekonomikasınıń bazar strukturasına, menshikliktiń iri túrlerin qalıplestiriwge aktiv ótiwi menen oxirgi jıllarda bahalı qag'azlarg'a, bahalı qag'azlar bazarına, fond operaciylarına úlken itibar qaratılmaqta.

Rossiyada birja isi rawajlanıwınıń jańa basqıshı 1990 jılda baslandı, usı jıldıń iyul ayında Moskva tovar birjası dizimge alındı. Bir jıldan soń birjalar sanı derlik eki júzge jetti. Sońınan birjalardıń qanıgelesiwi júz berdi. Tovar birjalarınan soń tovar-shiyki zat birjaları, sońınan fond hám tovar- fond birjaları payda boldı.

Sanaattı hám mámleket mülkiniń basqa ob'ektlerin menshiklestiriw Rossiya fond bazarınıń qalıplesiwine tiykar saldı.

Rossiyada birja strukturaları dúnya mug'darınıń 40% inen artıq. AQSH hám Franciyada 7 den, Germaniya hám YAponiyada 8 den, Ullı Britaniyada 6 hám Italiyada 10 fond birjası bar. Bul jag'ınan tek g'ana Hindistan ajralıp turadı - bul 19 fond birjası xızmet kórsetip atırǵan birden-bir mámleket esaplanadı. Onıń bazarı tarqalg'ısh hám jumsaq esaplanadı.

Rossiya fond birjaları arasında jetekshi monopol lider rolin Moskva fond birjası (MFB) wynaydı. MFB da bahalı qag'azlar menen sawda kólemi pútkil mámleket boyınsha ortasha kórsetkishten tórt ese kóp. Bul jerde eń likvidli akciyalar aylanısta boladı. MFB tek g'ana bizde emes, basqa sırt ellerde de joqarı reytingke iye bolǵan ayırım kompaniyalardıń bahalı qag'azları menen sawda qılıw jeńillikli huquqına iye («Gazprom» AAJ akciyaları MFB operaciyalarında úlken úleske iye). Ol Rossiyada óz qarajetlerin qaplaytug'ın dáslepki birjag'a aylandı.

Mámleket tárepinen tártipke salıwdıń tiykarg'ı bag'darlarınan birine mag'lıwmattı ashıw hám bahalı qag'azlar bazarınıń «anıqlıq» dárejesin asırıw boyınsha islerdiń dawam ettiriliwi bolıwı lazım.

Qıtaydıń ekonomikalıq rawajlanıwındag'ı tiykarg'ı faktorlar. Qıtay mámleketiniń ekonomikalıq rawajlanıwı 70-jıllardan soń baslandı

10.2.Xalıqaralıq finans bazarlarındag'ı operaciyalar

Finans bazarlarında olardıń qatnasıwshıları tárepinen túrli operaciyalar tiyisli pitimler tiykarında ámelge asırıladı. Operaciyalardıń túrleri hár bir qatnasıwshınıń finans bazarındag'ı funkciyasına say ráwishte tartipli tárizde orınlanadı. Operaciyalar finans bazarınıń hár qanday segmentinde orınlanıwına qarap túrleniwi múmkin. Máselen, valyuta segmentinde - valyuta operaciyaları, fond bazarında - bahalı qag'azlar menen baylanıslı operaciyalar, kredit-pul segmentinde - pul, pul quralları hám kredit operaciyaları, qamsızlandırıw bazarında - qamsızlandırıw operaciyaları hám t.b.

Finans bazarı segmentlerindeki operaciyalardı ulıwma alg'anda eki úlken

toparg'a ajratıw múmkin: kommerciyalıq (biznes) operaciyları, regulyativ operaciylar. Kommerciyalıq operaciyları pitim predmeti boyınsha emission, investicion, sawda-satıq hám xızmet kórsetiw operaciylarına bólinedi. Regulyativ operaciylar sawda-satıq hám xızmet kórsetiw operaciyların mikro hám makro dárejede tártiplestiriwge qaratılg'an bolıwı múmkin.

Keltirilgen operaciylar túrleri ishki (milliy) bazarda hám xalıqaralıq (sırtqı) finans bazarlarında orınlanıwı múmkin.

Finans bazarlarında hár kanday operaciylardı orınlaw regulyativ tárizde normalang'an boladı. Operaciylardıń kólemi finans bazarındag'ı talap hám usınısqa baylanıslı bolıp, ámelge asırılıwı sapası bolsa finans bazarı talaplarınan kelip shıg'adı.

Regulyativ operaciylar finans bazarın tártiplestiriwshi institutlar tárepinen ámelge asırıladı.

Emission, investicion hám xızmet kórsetiw (servis) operaciyları finans bazarlarınıń tiyisli qatnasıwshıları (institutları) tárepinen ámelge asırıladı .

Sawda operaciyları sawda sistemaları járdeminde ámelge asırıladı. Emission, investicion, servis hám sawda operaciylarında finans bazarınıń barlıq qatnasıwshıları normativ tárizde belgilengen tártipte tikkeley hám janapay qatnasadı.

10.3.Ózbekstan finans bazarınıń dúnya júzlik finans bazarına integraciyalasıwı máseleleri

Dúnya finans bazarın xalıqaralıq kólemde globalasqan bazar dep xarakterlew múmkin. Dúnya finans bazarı finanslıq globalasıw procesi ónimi bolıp, industrial mámleketlerdi dúnya júzlik kólemde ekonomikalıq nátiyjeliligin keskin asırdı. Leykin bul proces rawajlanıp atırǵ'an mámleketler rawajlanıwına unamlı tásirde kóre kóbirek unamsız tásir kórsetiwi sezilmekte. Bunıń sebebi rawajlanıp atırǵ'an mámleketler ekonomikası industrial mámleketler ekonomikasına kópshilik jag'ınan baylanıslı. Finanslıq globalasıw sharayatında finans bazarlarınıń rawajlanıwı uzaq keleshekte dúnyanıń qálegen jerinen hámme waqıtta qatnasıw

imkanın beriwshi xalıqaralıq elektron birjanıń payda bolıwın (esap-kitap orayı hám oraylıq depozitariy menen komplekste) boljaw múmkin.

Házir dúnya finans bazarlarındag'ı bahalı qag'azlardıń aylanısı xalıqaralıq tovar aylanısı (oboroti) kóleminen 60-70 ese kwp, bul kórsetkishtiń barg'an sayın artıp barıw tendenciyasın gúzetiw múmkin

Ózbekstan finans bazarın dúnya finans bazarına integraciyalasıwı proceslerin tezletiwde ásirese tómendegilerge tiykarlanıw maqsetke muwapıq:

Evropa Awqamınıń 1993 jıl 10 may kúnde qabıl qılınğ'an Direktivasına ;
Xalıqaralıq otızlıq toparınıń 20 usınıslarına ;

- Evroaziya Ekonomikalıq jámiyetshiligine ag'za mámleketlerdiń ámeldegi nızamshılıq hújjetleri G'árezsiz Mámleketler Doslıq Awqamı mámleketleri Parlamentlerara Assambleyasınıń 2001 jıl 24 noyabrde Sankt-Peterburg qalasında 18-7-sanlı Qararı menen tastıyqlang'an, "Bahalı qag'azlar bazarı haqqında"ğ'ı Modelli nızamı hámde AQSH, Germaniya, Ullı Britaniya, Koreya, YAponiya hám basqa mámleketler bahalı qag'azlar bazarınıń xızmet kórsetiw mexanizmleri hám tártiplestiriliwi bólimine tiyisli nızamshılıq hújjetlerine ;

- milliy bank sisteması modelin reformalaw, bunda banklerdiń ashıq finans bazarlarındag'ı operaciylarına úlken itibar beriw lazım;

- milliy qamsızlandırıw sisteması modelin reformalap investicion hám emission operaciylarına úlken itibar beriw zárúr;

- Korporativ basqarıw siyasatı modelin jetilistiriw lazım , bunda minoritar investorlardıń huquqların qorg'aw hám nızamlı mápplerin támiynlewge úlken áhmiyet beriw lazım;

- menshiklestiriw mexanizmin jetilistiriw lazım;

-finanslıq instrumentler túrlerin kóbeytiw hámde olar hám olardıń bazisleriniń ózara ekvivalentlilik dárejesin támiynlew ;

-finans bazarı hám ekonomikanıń ózara ekvivalentlilik dárejesine erisiw ;

- finans bazarı emitentleriniń emissiya, investiciya, dáramat stavkaları siyasatları optimal balansın támiynlewge úlken áhmiyet beriw zárúr;

-múddetli bahalı qag'azlar (derivativler) bazarın keskin qalıplestiriw

zárúr;

- kollektiv investorlardı keskin kóbeytiw ;
- ashıq hám anıq birlemshi hámde dawamlı, úzliksiz, anıq xızmet júrgiziwshi ekilemshi bazardı rawajlandırıw lazım;
- finans bazarı indikatorlarınıń orta múddette hesh bolmasa minimal shegaralıq mug‘darlarına erisiw ;
- finans bazarındag‘ı industriyasi sapasın basqarıwdıń kompleks sistemasın dúziw lazım;
- finans bazarı makroregulyatorın dúziw maqsetke muwapıq;
- mámleket hám kredit reytingleriniń jaqsı kórsetkishlerine erisiw lazım hám t.b.

Akciyalardı birja dizimine kiritpekshi bolg‘an emitent-kompaniyalar ushın tártiplerdi birjalardıń ózi belgileydi, usı sebepli hár bir birjada bahalı qag‘azlardı kotirovkag‘a qoyıwdıń óz «texnologiya»sı bar. Akciyaların belgili birjada kotirovkalawshı bolg‘an kompaniyalarg‘a talaplar ham basqasha.

Kóplegen ekonomist alımlar AQSH ekonomikasında ónim islep shıg‘arıw mug‘darı kórsetkishleri Ekinshi dúnya júzlik urısınan keyin basqa jetekshi mámleketlerge qarag‘anda páseygenin analizlewge, yag‘nıy usı mámleket kóplegen mug‘darda túrli ónimler islep shıg‘arsa da, onıń úlesi dúnya sawda-satıq sistemasında urıstan aldındı jıllarg‘a qarag‘anda páseygenligin kórsetti. Bunıń tiykarg‘ı sebebi, 1950-60 jıllarda dúnya valyuta sistemasında AQSH doll. kursınıń basqa jetekshi mámleketlerdiń, sonnan Batıs evropa hám YAponiya mámleketleriniń milliy valyutalarına qarag‘anda qádirsizleniwi esaplanadı.

Qıtay búginge kelip, xalıq sanı jag‘ınan dúnyadag‘ı eń iri mámleket esaplanıp, toqtawsız ósip baratırğ‘an xalqın azıq-awqat hám kiyim-kenshek penen támiynlewge eristi. Ol arzan jeńil sanaat hám radiotexnika ónimleri menen dúnya bazarına shıqtı hám barg‘an sayın keńirek iyelep barmaqta. Qıtay húkimeti iláji barınsha, basqa mámleketler tájiriyesindegi belgili ekonomikalıq qatelerdi tákirarlamawg‘a háreket qılğ‘an halda, barlıq jańalıqlardı óz ekonomikasında sınap kóriwge qorqpaydı. Bunıń nátiyjesi jaman emes. Bunnan tısqarı reformalar nátiyjesinde kelip shıqqan ayırım kemshiliklerdi saplastırıw jedel jolg‘a qoyılğ‘an.

Qadag'alaw ushın sorawlar

1. Xalıqaralıq finans bazarlarında kaday operaciyalar orınlanadı?
2. Operaciyalardı qaysı eki toparg'a ajıratıw múmkin?
3. Emission, investicion, servis hám regul'yativ operaciyalar kaday xarakterge iye?
4. Globalıasıw procesleri industrial hám rawajlanıp atırg'an mámleketler bazarlarına kaday tásir kórsetedi?
5. Dúnya finans bazarı rawajlanıwın uzaq múddetke qanday boljasa boladı?
6. G'MDA mámleketlerinde globalıasıw kaday effektler bergen?
7. Dúnya finans bazarınıń rawajlanıwı qanday tendenciyalarg'a iye?
8. Ózbekstan finans bazarı ózgeshelikleri hám mashqalaları nelerden ibarat?
9. Ózbekstanda integraciyalasıw proceslerin tezlestiriw nelerge tiykarlanadı?

Glossariy

Adalatlı qun - múlktiń real qunı hám ob'ektiv bahasınıń ózara baylanıslılıg'ı tiykarında qalıplesken integral kórsetkish.

Aktsiya - óz iyesiniń aktsiyaonerlik jámieti paydasiniń bir bólimin dividendler túrinde aliwg'a, aktsionerlik jámiyetin basqariwda qatnasıwg'a hám ol tamam bolg'annan keyin qalatug'ın mal-mulktiń bir bólimine bolg'an huqiqin tastiyoqlawshi, ámel qiliw múddetti belgilenbegen iyesiniń ati jazilg'an emissiyalıq bahalı qag'az

Anderrayter-bul bank ishinde arnawlı xızmet haqı ushin zaem obligatsiyaları yaki aktsiyalar paketin kelisilgen shártlerde bazarda jaylastiriwg'a kepillik beriwshi tárep yaki kompaniya.

Anderrayting - bul satıw maqsetinde yag'niy emissiya qiling'an bahalı qag'azlardı satıp aliw. Buniń menen ádette investitsion dilerler anderrayterler toparları shug'illanadı.

Amanat obligatsiyaları-bul amanatshiniń atına jazıp qoyilg'an qimbat bahalı qag'az bolıp, iyesi oni sata almaydı. Biraq qálegen waqıtta ol ushin tólewdi talap etiwı múmkin

Aralas xolding-bul qadag`alaw hám basqariw waziypalari menen birge sanaat, sawda, transport, kredit-finans hám basqa tarawlarda isbilermenlik xizmeti menen de shug`illanadi

Altin standarti-pul sistemasi bolip, onda altin uliwmalıq ekvivalenti rolin oynaydi hám erkin pátte qilinatug`in altin teńgeler yamasa alting`a almastirilatug`in qun belgileri aylanista boladi.

Birja- hár túrli kelisimler dúziw ushin bazarlardıń keń tarqalg`an túri. Ol túrli kórinislerde boladi: - tovarlar birjasi; - fond birjasi - valyuta birjasi - miynet birjasi.

Birja kursi-bul fond birjasında aylansita bolatug`in bahalı qag`azlardıń satıw bahası. Ol bahalı qag`azdıń dáramat beriw dárejesi menen ssuda protsent dárejesi tiyindisi arqalı anıqlanadi. Misali: nominal bahası 100 sum bolg`an aktsiya jilina 10 sum dividend bergen dep alayık. Onda amanat boyınsha bank tóleytug`in ssuda protsenti 5Ó bolsa, onda bazar bahası 200 sumdı payda etedi.

Birja katirovkasi-bul birjada satilatug`in bahalı qag`azlardıń jariyalang`an bahası. Fond birjasinin arnawlı baha belgilewshi komissiyası tárepinen dizimge alinadi hám birja xabarnamasında jariyalanadi.

Birja indeksleri-bul bahalı qag`azlardıń birjadag`i háreketin anıqlawshi kórsetkish. Bul kórsetkish ádette birjadag`i aldi-satti tág`dirin sheshiwshi funktsiyalar aktsiyalar kursiniń ózgerwinde óz kórinisin tabadi.

Broker, diller – bahalı qag`azlar, tovarlar hám valyuta aldi-satti sawda kelisimlerinde dálalshi esaplanıwshi tárep yamasa firma.

Brokerlik orin - fond birjasi óziniń tolıq huqıqlı ag`zasına jaratıp beriwı múmkin bolg`an múmkinshilikler jiyindisi túsiniledi.

Birja maklerleri operatsiyalardı óz esabınan ámelge asiriwshi yamasa olardıń qatnasıw úlesi bar bolg`an tapsirmalardı orınlawshi birja ag`zalari

Bank marjasi-kredit beriw shólkemi summası menen berilgen kredit summası ortasındağ`i ayırmashılıq

Bank-óz aldına ekonomikalıq mekeme bolıp, ol pul qarjıların bir jerge jámleydi, kredit beredi, pul esap-kitapların ámelge asiradi, pullar, bahalı qag`azlar shig`aradi,

mámleketler, kárxanalar, mekemeler hám óz aldina tárepler ortasında ózara tólemli esap-kitap qiliw paytında dáldalshiliq qiladi.

**Bahali qag`azlar**-bul nizamda belgilengen tártipte shig`arilg`an hám nominal qung`a iye bolg`an pulli hújjet bolip esaplanadi.

**Bahali qag`azlar portfeli** -bul fond birja hám birjadan sirtta aylanista júrgen bahali qag`azlar túri qanshelli rań-bareń bolsa, sonshelli táwekelshilik qáwpi kemeyedi, alinatug`in payda bolsa kepillike iye boladi.

**Bahali qag`azlar diversifikatsiyasi**-investorlar tárepinen bahali qag`azlar portfelenidegi hár túrlilikti ózgertiwi hám keńeytiriwi túsiniledi

**Bahali qag`azlardıń nominal iyeleri**-bul bahali qag`azlardı usı bahali qag`azlardıń múlkkı yesi bolmag`an halda basqa táreptiń tapsirmasına kóre óz atinan uslap turiwshi tárep bolip esaplanadi

Valyuta-xaliq-araliq pul esap-kitaplarına tartiliwishi sirtqi ekonomikalıq hám xaliq-araliq baylanislardıń basqa qalıplesiwi qatnasiwshi mámlekettiń pul birligi

Valyuta bazari-shet el valyutasına talaptıń onıń usinisi menen óz-ara tásirlew sistemasi

Valyuta kursi-bir mámlekettiń basqa mámlekettiń pul birliklerinde sáwleleniwiniń pul birligi quni

Valyuta sistemasi-valyutaniń ámel etiwı menen baylanisli ekonomikalıq hám huqıqiy qatnasıqlar jıyındısı

**G`azıyne vekselleri**-aqsha qarjılarına bolg`an júdá qısqa múddetli mıtájlikti qanaatlandiriw maqsetinde shig`ariladi. Olar nominal bahasınan tómen bahada satiladi.

**G`azıyne notalari**-aqshaga bolg`an qısqa hám orta múddetli mıtájlikti qanaatlandiriw maqsetinde shig`ariladi. g`azıyne notalari kuponli bolip, olarga tólew múddeti hám protsent stavkalari kórsetilgen boladi.

Diler-bahali qag`azlar, tovarlar hám valyutaniń aldi-satti sawda kelisimlerinde dáldalshi esaplanıwshi tárep yamasa firma.

Depozit-1. Kredit mekemelerinde saqlaw ushin jaylastirilatug`in pul qarjıları hám bahali qag`azlar. 2. Qarızdar tárepten sud mekemelerine kredit beriwshi, máselen,

arzani támiyinlew ushin hám administrativlik mekemelerge, máselen, kvartirani bóliw waqtında onıń tólemi esabında notarial kontorag`a vzos sipatında tapsiriw ushin qarizdar tárepinen beriletug`ın pul qarjisi yamasa bahalı qag`azlar

Diskont-valyuta hám tovar bazarları ámeliyatında asig`is naq pul operatsiyaları waqtında valyuta kursında shegirme yamasa fond birjasi ámeliyatında-birja kursi pás bolg`anda bahalı qag`azlar nominalları menen onıń birja kursi ortasındaǵı payda bolatug`ın ayirmashılıq

Divident-aktsiyadan alinatug`ın dáramat bolıp, aktsionerlik jámiyet paydasınıń aktsiya iyesine tiyetug`ın, yamasa onıń dáramatına aylang`an bólegi

Divident stavkasi-bul aktsionerlerdiń, aktsiyalar nominal qunlarına kóre protsentlerde kórsetilgen dáramat

**Divident mug`dari**-ápiwayı aktsiyalar boyınsha jámiyettiń sol jıldag`i kórgen paydasına baylanisli

Depozitariy- depozit sózinen kelip shig`ip saqlap turıw yamasa saqlap qoyıw degen mánisti beredi

Delisting-bul bahalı qag`azlardı birjaniń yamasa investordıń óz qararına baylanisli dizimnen shig`arılıwı, yag`niy listing jeńilliklerinen hár tárepleme ayırılıwı múmkin

Janapay finanslastiriw-pul qarjıların xojalıqlardan firmalarg`a finans dáldashıları arqalı baratug`ın finans bazarları bag`darları quramı.

Kredit-ssuda kapitaliniń háreket etiw túri. Kredit járdeminde bos qarjılar qaytarılıp beriw hám protsentler tólew shárti menen waqtınsha berilip turiladi.

Kepillik-minnetlemelerdiń orınlanıwin támiyinlew quralı bolıp, qarizdar kredit beriwshi tapsirip qoyatug`ın pul yamasa basqa múlkk túrлерinen ibarat bolıp, qarizdar óziniń minnetlemelerin orınlay almag`an tág`dirde kredit beriwshi óz talabın qanaatlандiriw ushin quninan paydalaniwda joqarı huqıqqa iye boladı

Konsignatsiya-tovardı dáldashılardıń konsignatsiya sklavlari arqalı satıw usılı bolıp, bunda dáldalshi skladqa túsken tovarg`a iyelik huqıqı yamasa tovar alıwshılarg`a satılğ`anınsha tovar jetkizip beriwshide (konsignat qaladı)

Kotirovka-birjada ámeldegi jag`day hám nizam normalarina muwapiq bahali qag`azlar kursin belgilew hám olardıń qayd etiliwi túsiniledi

Konversiya-bir kompaniya tárepinen shig`arilg`an bir túrdegi bahali qag`azlardıń ekinshi túrdegi bahali qag`azg`a almasiliwi túsiniledi.

Kliring - bul bahali qag`az benen dúzilgen kelisimlerdi orinlaw ushin kelisimge tiyisli mag`liwmatti jiynaw, dúzetiwi hám de buxgalteriyaliq hújjetlerdi tayarlawg`a tiyisli operatsiyaların orinlaniwin názerde tutiwshi óz-ara minnetlemelerdi belgilew, aniqlaw hám esapqa aliw boyınsha ámelge asirilatug`ın xizmet esaplanadi.

Qamsizlandiriw kompaniyasi-qamsizlandiriwshi waziypasin orinlaytug`ın shólkem, yg`niy ol qamsizlandiriw hádiyesi júz bergen tág`dirde qamsizlaniwishi ziyanin qaplaw minnetlemesin óz moynina aladi.

Qariz alip finanslastiriw-kreditorg`a firma múlkinin qanday-da bir úlesine iyelik huqiqin bermegen halda keyinshelik protsenti menen tólew minnetlemesi esabına firma investitsiyalar ushin pul qarjıların alatug`ın hár qanday kelisim

Lizing-keyinshelik arendag`a beriw maqsetinde uzaq múddetli paydalanatug`ın tutiniw buyımların islep shig`ariw ushin úskeneler satıp aliwg`a jumsalatug`ın qárejetlerdi qarjı menen támiyinlewdiń ózine say usili.

Maklerat - birjaliq ámelerdi orinlaw protsessinde dálalshiliq waziypasin orinlaydi. Onıń quramina bas makler, maklerler bahali qag`azlardıń menen baylanisli aldi-satti ámellerin esapqa aliwshi hám bahali qag`azlardıń menen esap kitap qiliwshi kliring palatasi

Pul multifikatori-pul bazası bir pul birligine kóbeyiwi sebepli kelip shiqqan pul usiniwiniń ósiwi.

Polis-qamsizlandiriw mekemesiniń qamsizlandiriw haqqındag`i kelisimdi tastiyıqlawshi hújjet.

Individual investor-bul jeke finans qarjılarına iye bolg`an táreplerden ibarat boladi.

Institutsional investorlar-özleriniñ jeke fondların finans ẽĩñòèòòòèàđına usinis etiwshiler. Olar investitsiya fondları, kommertsiyalıq bankler, pensiya fondları, qamsızlandırıw kompaniyaları hám basqalar.

Investitsiya-payda, dividend yamasa dáramatlardıñ basqa túrlerin aliw maqsetinde sanaat, awıl xojalıg`i hám basqa kárxanalardıñ bahalı qag`azlarına kapital qoyıw.

Investitsiyalar-payda, dividend yamasa basqa túrlerin aliw maqsetinde sanaat, awıl xojalıg`i hám basqa kárxanalardıñ bahalı qag`azlarına kapital qoyıw.

Injining-xizmettiñ óz aldına erkin tarawı esaplanıp muxandislik-másláhát xızmeti, islep shıg`arıw protsessi hám ónimniñ satılıwin támiyinlewge tayarlıq kóriw, sanaat infrastrukturası, awıl xojalıg`i hám basqa inshoatlardı qurıw hámde isletiliwinde xızmet kórsetiw boyınsha kommertsiyalıq xarakterdegi xızmetler jiyindisi.

Investitsiya másláhátshisi- bahalı qag`azlar bazarında másláhát beriw xızmeti menen shug`illaniwshi investitsiya instituti dep júrgiziledi.

Obligatsiya-bul óz qunına salıstırğ`anda qatań belgilengen protsent túrinde dáramat keltiriwshi bahalı qag`az.

Opcion (nemishe option cózinen) - bul pitimde qatnasıp atırğ`an táreplerdiñ birine bahalı qag`azlardıñ belgili bir mug`darın belgili waqıt dawamında belgilengen bahada satıp alıw yaki kontragentke satıw huquqın beriwshi shartnama esaplanadı.

Varrant - bul onıń iyesi belgili múddet dawamında yaki belgili bir kúnde warrantlar emitenti tárepinen dáslepki shıg`arılğ`an bahalı qag`azlardı satıp alıw huquqın alg`anlıg`ın tastıyqlawshı hújjet.

Tuwridan-tuwri qarjı menen támiyinlew-qarjılar fond iyelerinen qarız alıwshılarg`a tikkeley beretug`ın finans bazarı bag`darları quramı.

Trast-jeke tárepler hám shólkemler ushin isenimli wazıypanı orınlaytug`ın kompaniya.

Tratta-bul ótkizbe veksel. Kreditordıñ qarızdarg`a jazba buyrıg`i, onda banktiñ úshinshi adamg`a yaki trattanı bergenge belgili summadag`i puldı tólew kórsetiledi. Sirtqi sawda esap kitabında qollanıladi.

Transfert-ati jazılǵ'an bahalı qag'azlarg'a iyelik etiw huqıqın basqa birewge beriw túsiniledi. Bul is bahalı qag'azdıń broker-satıwshı qolınan broker- satıp alıwshı qolına ótiwi yamasa korporatsiyanıń schyot dápterine esapqa alınıwi jolı menen ámelge asırılıwi múmkin

Taza xolding-bul tek arnawlı qadag'alaw hám basqariw maqsetlerinde dúziledi

Fondlar-óojalıq júrgiziwshı xojalıqlar hám úy xojalıqları dáramatlarınıń tovarlardı satıp alıwǵ'a hám xızmetlerge yamasa salıqlardı tólewge jumsalatug'ın bólegi..

F'yuchers kelisimi-tovar yamasa fond birjasındag'i kelisimler túri. f'yuchers kelisimi tovar yamasa aktsiya ushin puldı kelisim dúzilgeninen keyin belgili múddetten soń shártnamada shártlesilgen bahada tólewdi názerde tutadı.

Fiskal siyasat (salıq-byudjet) siyasati-húkimet organları tárepinen ekonomikag'a tásir kórsetiw maqsetinde salıqqa tartıwdıń hám mámlekettiń satıp alıw quramın ózgerttiriw boyınsha ámelge asırilatug'ın sharalar.

Finans dáldalshıları-wazıypası xojalıqlardıń pul qarjıların qaplaw hám keyinshelik bul qarjılardı basqa firmalar qaramag'ına beriwden ibarat bolǵ'an finans firmalarınıń quramı

Finans bazarınıń ekonomikalıq dúzilisi - bul pul bazarı hám kapitallar bazarı kompleksi.

Finans bazarınıń wazıypası - qolay ortalıqtı qalıplestirip onı úzliksiz rawajlandırıp barıw.

Finans bazarınıń makroekonomikalıq funkciyası - jamǵ'armalar hám investiciyalardıń ózara nátiyjeli transformaciyasın támiynlew.

Finans bazarınıń ulıwma funkciyası - konkurenciya hám mápdarlıqtı rawajlandırıw; bahanı belgilew; mag'lıwmat penen támiynlew regulyativ rawajlandırıw.

finans bazarında professional xızmet – finanslıq instrumentlerdi shıǵ'arıw, jaylastırıw hám olardıń aylanısı menen baylanıslı xızmetler kórsetiw boyınsha licenziyalanatug'ın xızmet túri.

Faktoring-finanslaw tarawında xızmetlerdiń bir túri, ol tiykarinan bazaráa endig`ana kirip baratırǵanlar, sonday-aq, kishi hám orta fermerler ushin mólsherlengen.

Finansliq kompaniyalar-bul turaqli belgi tiykarında qısqa maydanda tańlap alıǵan kárxanalardı arawlı shártnamalarg`a baylanisli pul qarjıları menen támiyinlewshi investitsiya kompaniyası bolıp esaplanadı.

Finansliq topar-bul bir uliwma kórinis hám bag`dar boyınsha bir-biri menen baylanisqan kárxanalar birlespesi bolıp esaplanadı. Bul toparg`a kirgen kárxanalar yuridikaliq jaqtan erkin boladı hám óz-ara shártnama tiykarında uliwma xızmet kórsetedi.

Finansliq brokerler-bul yuridik tárep esaplanıp, klientlerdiń tapsirmasin orinlaydı. Bunda olar klientler esabınan komissiya shártnaması hám shártnama tiykarında bahalı qag`azlar sawdası tiykarında dáldalshiliq rolin oynaydı.

Fyuchers kelisimi - tovar yamasa fond birjasındag`ı kelisim tovar yamasa aktsiya ushin puldı kelisim dúzilgennen keyin belgili múddetten soń shártnamada kelisilgen bahada tólewdi názerde tutadı.

Emissiya - bul aylanisqa bank biletleri, g`aziyne biletleri, qag`az pullar hám bahalı qag`azlar shig`ariw

Xolding kompaniyaları-qandayda-bir finansliq monopollardıń bas kompaniyası esaplanadı. ol sińar yag`niy áwlad kárxanalariniń aktsiyaları jámiyet paketi iyesi esaplanadı.

Fyuchersler (futures) kelisilgen mug`dardag`ı qunlılıqlardı belgili waqıt dawamında pitim dúziw waqtında belgilengen bahada jetkerip beriw haqqındag`ı shártnamalardı ózinde kórsetedi. Fyuchers shártnamaları birjalarda satılátug`ın bahalı qag`azlarg`a da, tovarlarg`a da beriliwi múmkin.

Paydalanilg'an ádebiyatlar dizimi

I.Ózbekstan Respublikasınıń huquqiy-normativ hújjetleri

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси – Тшкент: «Ўзбекистон» 2014 й.
2. «Кимматли коғозлар бозори тугрисида» Ўзбекистон Республикаси қонуни. 2008 йил 22 июл.
3. «Банклар ва банк фаолияти тугрисида» Ўзбекистон Республикаси қонуни. 1996 25 апрель
- 4.«Биржалар ва биржа фаолияти тугрисида» Ўзбекистон Республикаси қонуни 1992 йил 2 июль (2001 йил 29 августда) янги тахрирда қабул қилинган.
5. «Акциядорлик жамиятлари ва акциядорлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тугрисида» Ўзбекистон Республикаси қонуни. 1996 йил 26 апрель.
6. «Акциядорлик фаолияти тугрисида» Ўзбекистон Республикаси қонуни. 2000 йил 26 май.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Кимматли коғозлар бозорини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тугрисида»ги 2006йил 27сентябрдаги Фармони.
8. «Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тугрисида» Ўзбекистон Республикаси қонуни. 1991 йил 19 ноябрь.
- 9.Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида» ПФ – 4947 сон Фармони. 2017 йил.
10. “Сугурта тугрисида” Ўзбекистон Республикаси қонуни. 1993 й. 6 майда қабул қилинган.
11. УзР ВМнинг “Кимматли коғозлар бозори инфратузилмасини ривожлантиришга оид қушимча чора-тадбирлар тугрисида” 2008 йил 28 июлдаги 160-сонли қарори.
12. Хорижий инвесторларга хусусийлаштирилган корхоналарнинг акцияларини «Тошкент» Республика фонд биржасининг савдо майдончаси

оркали эркин муомаладаги валютага остиш тартиби. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 1998 йил 30 декабрда 583-ракам билан руйхатга олинган.

13. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикасининг давлат урта муддатли пул мажбуриятларини чиқариш тугрисида» 2004 йил 10 январь қабул қилинган 11-сонли қарори.

14. Lex.uz дастурий базасидаги Ўзбекистон Республикасининг молия-кредит ва таълим тизимларига оид ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар.

15. «Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тугрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонунининг 4-моддасига узгартиришлар киритиш. Ўзбекистон Республикасининг қонуни. 2006 йил 3 апрель.

II. Özbekstan Respublikası birinshi Prezidenti miynetleri

1. Қаримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. - Т.: Ўзбекистон, 2009. – 56 б.

2. Қаримов И.А. Осиё тараққиёт банки Бошқарувчилари кенгаши 43 йиллик мажлисининг очилиш маросимидаги нутқи. – “Халқ сўзи” газетаси, 2010 йил 4 май.

3. Қаримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш йўлини изчил давом эттириш – тараққиётимизнинг муҳим омилидир. -Т.: Ўзбекистон, 2010.-36 с.

4. Қаримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. -Т.: Ўзбекистон, 2010.

5. Қаримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. -Т.: Ўзбекистон, 2011.-440 б.

6. Қаримов И.А. Асосий вазифамиз - ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаравонлигини янада юксалтиришдир. – Т.: Ўзбекистон, 2010. -80 б.

III. Oqıwlıqlar, oqıw qollanbalar, monografiya hám maqalalar

1. Шоҳаъзамий Ш.Ш. Молия бозори ва қимматли қоғозлар. Дарслик. –Т.: Fan va texnologiya, 2012 й.- 440 б.
2. Shoha'zamiy Sh.Sh. Mulk, qiymat va narxning nazariy asoslari./ Tanlangan ma'ruzalar. – Т.: Iqtisod-moliya, 2015. – 304 б.
3. Шоҳаъзамий Ш.Ш. Молия бозори ва қимматли қоғозлар. Дарслик. –Т.: Iqtisod-moliya, 2007й. 495 б.
4. Абдуллаев Е., Шоҳаъзамий Ш.Ш. Қимматли қогозлар. 100 савол ҳам жавоб. - Т.: Мехнат, 1997. - 272 б.
5. Шоҳаъзамий Ш.Ш. Акция ҳам Сиз оладиган фойда.-Т.: Молия, 2003.-61 с.
6. Килячков А.А., Чалдаева Л.А. Рынок ценных бумаг и биржевое дело: Учеб.пособие. 2е изд., с изм. - М.: Экономистъ, 2005. - 687 с.
7. Шоҳаъзамий Ш.Ш. Качество индустрии рынков: финансового и ценных бумаг.-Т.: ТФИ, 2004.-138 с.
8. Бутиков И. Қимматли қогозлар бозори. Тошкент Консаудитинфром 2001 й.
9. Ричард Д.Ж. Тьюлз и др. Фондовой рынок. Университетский учебник. М. Информ 1997 г.
10. Хужаев Э.Н. Молия бозори ва қимматли қогозлар. Самарканд 2007й.
11. Муллажонов Ф., Саломов И. Ўзбекистонда қимматли қогозлар бозорини ташкил этишда банклар роли. Т. 1996 й.
12. Галанов В. А. и др. «Биржевое дело». М. Финансы и статистика. 2003 г.
13. Русинов В.Н. Финансовый рынок: инструменты и методы прогнозирования.- М.: Эдиториал УРСС, 2000.
14. Каримов И.А. Банк тизими, пул муомаласи, кредит, инвестиция ва молиявий барқарорлик тўғрисида./Тузувчи Ф.М.Муллажонов.-Т.: Ўзбекистон НМИУ, 2005.-528 б.
15. Матмуродов Ф.М. Молия бозори уқўв қўлланма Тошкент 2010 161 б.
16. Шоҳаъзамий Ш.Ш. Институты коллективного инвестирования: тенденции и проблемы // Рынок, деньги и кредит. - Т., №2, 2014.-с.58-61.

IV. Internet saytlari

www.mf.uz

www.cb.uz

www.mineconomica.uz

www.gov.uz

www.stat.uz

www.lex.uz

www.imf.org

www.iosco.org

www.uzsec.som

www.forex.com

www.pearsoned.co.uk

www.worldbank/wdi.org

www.world-exchanges.org

www.ziyonet.uz

Mazmuni

I-Bap.FINANS BAZARI TIYKARLARI

- 1.1.Finans bazarı túsiniğı, mazmunı, mánisi, wazıypaları hám funkciyaları.
- 1.2.Finans bazarı hám bahalı qag‘azlar bazarınıń bazar ekonomikasındag‘ı roli hám ornı.
- 1.3.Bahalı qag‘azlar bazarında professional xızmetlerdi ámelge asırıwshı investiciya institutları:
- 1.4.Finans bazarı klassifikaciyası hám túrleriniń mazmunı.
- 1.5.Finans bazarında ámelge asırılátug‘ın pitim hám operaciyalar mazmunı hám túrleri

II - BAP. FINANS BAZARI INSTRUMENTLERI HÁM BAHALI QAG‘AZLAR

- 2.1. Bahalı qag‘azlar bazarınıń túrleri hám olardıń gruppalanıwı
- 2.2.Bahalı qag‘azlardıń háreket etiw procesi cıqlı
- 2.3.Bahalı qag‘azlar hám olarg‘a túsiniq
- 2.3.1 Akciyalardıń mazmunı hám olardıń túrleri
- 2.3.2. Qarız minnetlemelerin ańlatıwshı bahalı qag‘azlar
- 2.4. Tuwındı bahalı qag‘azlar hám olardıń ózgeshelikleri

III-BAP. FINANS BAZARI INDIKATORLARI HÁM MODELLERI

- 3.1.Finans bazarı indikatorları
- 3.2. Dúnya juzlik bahalı qag‘azlar bazarları indeksleri
- 3.3.Finans bazarınıń dúnya júzlik ámeliyattag‘ı modelleri
- 3.4.Ózbekstan finans bazarınıń modeli

IV-BAP. FINANSLIQ INSTRUMENTLER ANALIZI

- 4.1. Bahalı qag‘azlarg‘a bag‘darlang‘an investiciyalar nátiyjeliligin bahalaw
- 4.1.1. Bahalı qag‘azlarg‘a bag‘darlang‘an investiciyalardıń nátiyjeliligin bahalawdıń mazmunı hám áhmiyeti
- 4.1.2.Birlemshi finanslıq investiciyalar nátiyjeliligin bahalaw.
- 4.1.3.Tuwındı bahalı qag‘azlar nátiyjeliligin bahalaw
- 4.2. Investiciyalardı pul ag‘ımların diskontlaw tiykarında bahalaw

V-BAP. FINANS BAZARI EMITEITLERI HÁM IIVESTORLARI, OLARDIŇ SIYASATI HÁM ROLI

- 5.1.Emitentler, olardıń siyasatı hám finans bazarındag‘ı roli
- 5.2.Investorlar, olardıń siyasatı hám finans bazarındag‘ı roli
- 5.3.Mámlekettegi investicion siyasat hám onıń finans bazarınıń nátiyjeli islewindegi roli

VI-BAP. FINANS BAZARI INSTITUTLARI, OLARDIN XIZMETI HAM ROLI

6.1.Finans bazarında qamsızlandırıw shólkemleriniń xızmeti hám roli

6.2.Finans bazarında banklerdin nátiyjeli xızmetiniń analizi

6.3.Finans bazarında investiciya institutlariniń xızmeti hám roli

VII-BAP. FINANS BAZARI SAWDA SISTEMALARI, OLARDIN XIZMETI HAM ROLI

7.1.Finans bazarlariniń sawda sistemaları hám olardıń ekonomikadag'ı roli

7.2.Fond birjasiniń shólkemlestiriliw tiykarları. «Tashkent» RFB(Respublika fond birjası) hám onıń bólimleriniń wazıypaları

7.3.Birjadan tısqarı elektron sawda sistemaları hám olardıń xızmeti

7.4. Bahalı qag'azlardıń birja sawdalarına qoyılıwına ruqsat etiw, listing ilájın ótkeriw. bahalı qag'azlar kotirovkası túsiniği

VIII-BAP. FINANS BAZARI RISKLERI HAM INVESTICION PORTFELLERDI BASQARIW TIYKARLARI.

8.1.Finans bazarı riskleriniń mazmunı, túrleri, ózgeshelikleri, tábiyatı, sebepleri hám aqıbetleri

8.2.Birja riskleri

8.3.Investicion portfeller, olardıń mazmunı, túrleri, qalıplesiw hám basqarıw tiykarları

8.4.Bahalı qag'azlar portfellerin baxalaw indeksleri

IX-BAP. FINANS BAZARIN MUWAPIQLASTIRIW HAM QADAG'ALAW TIYKARLARI

9.1.Finans bazarın muwapiqlastırıwdıń mazmunı. Bahalı qag'azlar bazarınıń mámleket tárepinen tártipke salıwdıń mánisi

9.2.Bahalı qag'azlar bazarın muwapiqlastırıwshı shólkemler.

9.3.Finans bazarı transparentligin rawajlandırıw - onıń rawajlanıwınıń quralı sıpatında

9.4.Ózbekstanda finans bazarın tártiplestiriw hám qadag'alaw mexanizmleri

X- BAP. DUNYA JUZLIK FINANS BAZARINI ZAMANAGÓY TENDENCIYALARI HAM MASHQALALARI

10.1.Mámleketlerdin xalıqaralıq birja sisteması hám dúnya júzlik finans bazarınıń rawajlanıw tendenciyaları

10.2.Xalıqaralıq finans bazarlarındag'ı operaciýalar

10.3.Ózbekstan finans bazarınıń dúnya júzlik finans bazarına integraciýalasıwı máseleleri

I-BOB.MOLIYA BOZORI ASOSLARI

1.1.Moliya bozorining tushunchalari, mazmuni, mohiyati, vazifalari va funkciyalari.

1.2.Moliya bozori va qimmatli qog'ozlar bozorining bozor iqtisodiyotidagi roli va urni.

1.3.Qimmatli qog'ozlar bozorida professional faoliyat amalga oshiruvchi investiciya institutlari:

1.4.Moliya bozori tasnifi va turlari tavsifi

1.5.Moliya bozorida amalga oshiriladigan bitim va operaciylar mazmuni va turlari

II - BOB. MOLIYA BOZORI INSTRUMENTLARI VA QIMMATLI QOG'OZLAR

2.1. Qimmatli qog'ozlar bozorining turlari va ularning turkumlanishi

2.2.Qimmatli qog'ozlarning xayot jarayoni cikli

2.3.Qimmatli qog'ozlar va ularga ta'rif

2.3.I Akciyalarning mohiyati va ularning turlari

2.3.2. Qarz majburiyatlarini ifodalovchi qimmatli qog'ozlar

2.4. Hosilaviy qimmatli qog'ozlar va ularning xususiyatlari

III-BOB. MOLIYA BOZORI INDIKATORLARI VA MODELLARI

3.1.Moliya bozori indikatorlari

3.2. Jahon qimmatli qog'ozlar bozorlari indeksleri

3.3.Moliya bozorining jahon amaliyotidagi modellari

3.4.Wzbekiston moliya bozorining modeli

IV-BOB. MOLIYAVIY INSTRUMENTLAR TAHLILI

4.1. Qimmatli qog'ozlarga ywnaltirilgan investiciylar samaradorligini baholash

4.1.1. Qimmatli qog'ozlarga ywnaltirilgan investiciyalarni samaradorligini baholashning mazmuni va ahamiyati

4.1.2.Birlamchi moliyaviy investiciylar samaradorligini baholash.

4.1.3.Hosilaviy qimmatli qog'ozlar samaradorligini baholash

4.2. Investiciyalarni pul oqimlarini diskontlash asosida baholash

V-BOB. MOLIYA BOZORI EMITENTLARI VA IIVESTORLARI, ULARNING SIYOSATI VA ROLI

5.1.Emitentlar, ularning siyosati va moliya bozoridagi roli

5.2.Investorlar, ularning siyosati va moliya bozoridagi roli

5.3.Mamlakatdagi investicion siyosat va uning moliya bozorini samarali ishlashidagi roli

VI-BOB. MOLIYA BOZORI INSTITUTLARI, ULARNING FAOLIYATI VA ROLI

6.1.Moliya bozorlarida sug'urta tashkilotlarining faoliyati va roli

6.2.Moliya bozorlarida banklarning samarali faoliyatini tahlili

6.3.Moliya bozorlarida investiciya institutlarining faoliyati va roli

VII-BOB. MOLIYA BOZORI SAVDO TIZIMLARI, ULARNING FAOLIYATI VA ROLI

7.1.Moliya bozorlarining savdo tizimlari va ularning iqtisodiyotdagi roli

7.2.Fond birjasining tashkiliy asoslari. «Toshkent» RFB va uning bulinmalarining vazifalari

7.3.Birjadan tashqari elektron savdo tizimlari va ularning faoliyati

7.4. Qimmatli qog'ozlarning birja savdolariga quyilishiga ruxsat etish. listing tadbiri. Qimmatli qog'ozlar kotirovkasi tushunchasi

VIII-BOB. MOLIYA BOZORI RISKLARI VA INVESTICION PORTFELLARNI BOSHQARISH ASOSLARI.

8.1.Moliya bozori risklarining mohiyati, turlari, xususiyatlari, tabiati, sabablari va oqibatlari

8.2.Birja risklari

8.3.Investicion portfellar, ularning mazmuni, turlari, shakllanish va boshqarish asoslari

8.4.Qimmatli qog'ozlar portfellarini baholash indeksleri

IX-BOB. MOLIYA BOZORINI MUVOFIKLASHTIRISH VA NAZORAT QILISH ASOSLARI

9.1.Moliya bozorini muvofiqlashtirishning mazmuni. Qimmatli kog'ozlar bozorini davlat tomonidan tartibga solishning mohiyati

9.2.Qimmatli qog'ozlar bozorini muvofiqlashtiruvchi tashkilotlar.

9.3.Moliya bozori transparentligini rivojlantirish - uning taraqqiyotining vositasi sifatida

9.4.Wzbekistonda moliya bozorini tartiblashtirish va nazorat qilish mexanizmlari

X- BOB. JAHON MOLIYA BOZORINING ZAMONAVIY TENDENCIYALARI VA MUAMMOLARI

10.1.Mamlakatlarning xalqaro birja tizimi va jahon moliya bozorining rivojlanish tendenciyalari

10.2.Xalqaro moliya bozorlaridagi operaciylar

10.3.Wzbekiston moliya bozorining jahon moliya bozoriga integraciyalashuvi masalalari

I-ГЛАВА. ОСНОВЫ ФИНАНСОВОГО РЫНКА

- 1.1. Понятие финансового рынка, содержание, значение, задачи и функции
- 1.2. Роль и место финансового рынка и рынка ценных бумаг в рыночной экономике.
- 1.3. Инвестиционные институты, осуществляющие профессиональные услуги на рынке ценных бумаг.
- 1.4. Классификация финансового рынка и содержание их разновидностей.
- 1.5. Содержание, виды договоров и операции, реализуемых в финансовом рынке

II-ГЛАВА. ИНСТРУМЕНТЫ ФИНАНСОВОГО РЫНКА И ЦЕННЫЕ БУМАГИ.

- 2.1. Виды и группировка рынка ценных бумаг.
- 2.2. Цикл процесса деятельности рынка ценных бумаг.
- 2.3. Ценные бумаги и их понятие.
 - 2.3.1. Содержание акции и их виды.
 - 2.3.2. Ценные бумаги, определяющие обязательства по задолженности.
- 2.4. Производные ценные бумаги и их особенности.

III-ГЛАВА. ИНДИКАТОРЫ И МОДЕЛИ ФИНАНСОВОГО РЫНКА.

- 3.1. Индикаторы финансового рынка.
- 3.2. Мировые индексы рынка ценных бумаг.
- 3.3. Модели финансового рынка в мировой практике.
- 3.4. Модели финансового рынка Узбекистана.

IV-ГЛАВА. АНАЛИЗ ФИНАНСОВЫХ ИНСТРУМЕНТОВ.

- 4.1. Оценка эффективности инвестиции направленные в ценные бумаги
 - 4.1.1 Содержание и значение оценки эффективности инвестиции, направленные в ценные бумаги .
 - 4.1.2. Оценка эффективности первичных финансовых инвестиции.
 - 4.1.3. Оценка эффективности производных ценных бумаг.
- 4.2. Оценка инвестиции путем дисконтирования денежных потоков.

V-ГЛАВА. ЭМИТЕНТЫ И ИНВЕСТОРЫ ФИНАНСОВОГО РЫНКА, ИХ РОЛЬ И ПОЛИТИКА.

- 5.1. Эмитенты, их политика и роль в финансовом рынке.
- 5.2. Инвесторы, их политика и роль в финансовом рынке.
- 5.3. Инвестиционная политика Государства и ее роль в эффективной реализации в финансовом рынке.

VI-ГЛАВА. ИНСТИТУТЫ ФИНАНСОВОГО РЫНКА, ИХ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И РОЛИ.

- 6.1. Роль и деятельность страховых обществ в финансовом рынке.
- 6.2. Анализ эффективной деятельности банков в финансовом рынке.
- 6.3. Роль и деятельность инвестиционных институтов в финансовом рынке.

VII-ГЛАВА. ТОРГОВЫЕ СИСТЕМЫ ФИНАНСОВОГО РЫНКА, ИХ РОЛЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

- 7.1. Торговые системы в финансовом рынке и их роль в экономике.
- 7.2. Организационные основы фондовой биржи. РФБ (Республиканская фондовая биржа) «Ташкент» и задачи их отделения.
- 7.3. Внебиржевые электронные торговые системы и их деятельность.
- 7.4. Разрешение для размещения ценных бумаг на биржевые торги, процесс листинга. Понятие котировки ценных бумаг.

VIII-ГЛАВА. РИСКИ ФИНАНСОВОГО РЫНКА И ОСНОВЫ УПРАВЛЕНИЯ ИНВЕСТИЦИОННЫМИ ПОРТФЕЛЯМИ.

- 8.1. Содержание рисков финансового рынка, виды, особенности, натура, причины и последствия.
- 8.2. Биржевые риски
- 8.3. Инвестиционные портфели, их содержание, виды, формирование и управленческие основы.
- 8.4. Индексы оценки портфелей ценных бумаг.

IX-ГЛАВА. КООРДИНАЦИЯ ФИНАНСОВОГО РЫНКА И КОНТРОЛЬНЫЕ ОСНОВЫ.

- 9.1. Содержание координации финансового рынка. Значение регулирования рынка ценных бумаг со стороны государства.
- 9.2. Организации, координирующие рынок ценных бумаг.
- 9.3. Совершенствование прозрачности финансового рынка-в качестве его инструмента совершенствования.
- 9.4. Механизмы регулирования и контроля финансового рынка Узбекистана.

X- ГЛАВА. СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И ПРОБЛЕМЫ МИРОВОГО ФИНАНСОВОГО РЫНКА.

- 10.1. Международные биржевые системы государств и тенденции развития мировых финансовых рынков.
- 10.2. Операции в международных финансовых рынках.
- 10.3. Задачи интеграции финансового рынка Узбекистана к мировым финансовым рынкам.

I-CHAPTER. FUNDAMENTALS OF THE FINANCIAL MARKET

- 1.1. The concept of the financial market, content, meaning, tasks and functions
- 1.2. The role and place of the financial market and the securities market in a market economy.
- 1.3. Investment institutions that carry out professional services in the securities market.
- 1.4. Classification of the financial market and the content of their varieties.
- 1.5. Contents, types of contracts and transactions implemented in the financial market

II-CHAPTER. FINANCIAL MARKET INSTRUMENTS AND SECURITIES.

- 2.1. Types and groupings of the securities market.
- 2.2. The cycle of the process of the securities market.
- 2.3. Securities and their concept.
 - 2.3.1. The content of the action and their types.
 - 2.3.2. Securities that determine liabilities for debt.
- 2.4. Derivative securities and their features.

III-CHAPTER. INDICATORS AND MODELS OF THE FINANCIAL MARKET.

- 3.1. Indicators of the financial market.
- 3.2. World indices of the securities market.
- 3.3. Models of the financial market in world practice.
- 3.4. Models of the financial market of Uzbekistan.

IV-CHAPTER. ANALYSIS OF FINANCIAL INSTRUMENTS.

- 4.1. Evaluation of the effectiveness of investments in securities
 - 4.1.1 The content and value of an evaluation of the effectiveness of an investment sent to securities.

4.1.2. Evaluation of the effectiveness of primary financial investment.

4.1.3. Evaluation of the effectiveness of derivative securities.

4.2. Estimation of investment by discounting cash flows.

V-CHAPTER. ISSUERS AND INVESTORS OF THE FINANCIAL MARKET, THEIR ROLE AND POLICY.

5.1. Emitents, their policy and role in the financial market.

5.2. Investors, their policy and role in the financial market.

5.3. Investment policy of the State and its role in effective implementation in the financial market.

VI-CHAPTER. INSTITUTIONS OF THE FINANCIAL MARKET, THEIR ACTIVITIES AND ROLES.

6.1. The role and activity of insurance companies in the financial market.

6.2. Analysis of effective activity of banks in the financial market.

6.3. Role and activity of investment institutions in the financial market.

VII-CHAPTER. TRADING SYSTEMS OF THE FINANCIAL MARKET, THEIR ROLE AND ACTIVITIES

7.1. Torgovye systems in the financial market and their role in the economy.

7.2. Organizational basis of the stock exchange. RSE (Republican Stock Exchange) "Tashkent" and the tasks of their separation.

7.3. OTC electronic trading systems and their activities.

7.4. Solution for placing securities on exchange trades, the listing process. The concept of quotation of securities.

VIII-CHAPTER. RISKS OF THE FINANCIAL MARKET AND THE BASICS OF MANAGING INVESTMENT PORTFOLIOS.

8.1. Contents of financial market risks, types, features, nature, causes and consequences.

8.2. Birzhevy risks

8.3. Investment portfolios, their content, types, formation and management bases.

8.4. Index for assessing portfolios of securities.

IX-CHAPTER. COORDINATION OF THE FINANCIAL MARKET AND CONTROL BASES.

9.1. Soderzhanie coordination of the financial market. The importance of regulation of the securities market by the state.

9.2. Organizations coordinating the securities market.

9.3. Improving the transparency of the financial market-as its improvement tool.

9.4. Mechanisms of regulation and control of the financial market of Uzbekistan.

X- CHAPTER. MODERN TRENDS AND PROBLEMS OF THE WORLD FINANCIAL MARKET.

10.1. International exchange systems of states and trends in the development of global financial markets.

10.2. Operations in the international financial markets.

10.3. Tasks of integration of the financial market of Uzbekistan to the world financial markets.

FINANS BAZARI

Joqarı oqıw orınları bakalavriat tálim bag‘darı studentleri ushın oqıw
qollanba

Qaraqalpaq tilinde

Nókis-2017